

RES PUBLICA

Tijdschrift voor Politologie
Revue de Science Politique
Belgian Journal of Political Science

INHOUD - SOMMAIRE - CONTENT

- De formele aanstelling van de partijvoorzitters
in België, 1944-1990.
door M. MAES..... 3-62
- Identités sociales et comportement électoral,
par M. JACQUEMAIN, R. DOUTRELE-
PONT et M. VANDEKEERE 63-79
- Agalev en Ecolo als links-libertaire partijen. Of
de partijpolitieke vertaling van een nieuwe
breuklijn,
door S. HELLEMANS en H. KITSCHOLT 81-94
- Actiemiddelen van drukkingsgroeperingen in
België,
door I. VANHOREN 95-115
- La face cachée de l'unionisme : crise alimentaire
et conflits d'intérêts entre forces économico-
politiques (1844-1845),
par P. DELFOSSE 117-146
- Politieke Wetenschappen aan de Universiteit
Antwerpen
door G. DIERICKX 147-156
- Selectie uit de toegestuurde werken.
Sélection des livres reçus.
Selection from the received books 157-159
-

De formele aanstelling van de partijvoorzitters in België, 1944-1990.

Marc MAES

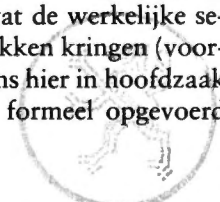
Wetenschappelijk medewerker aan de Afdeling Politologie van de Katholieke Universiteit te Leuven.

Inleiding

Er is de laatste tijd nogal wat te doen geweest rond de aanstelling van de voorzitters van de politieke partijen in België. In iets meer dan twee jaar na de parlementsverkiezingen van 1987 hebben bijna alle partijen hun voorzitter vernieuwd of herkozen: in 1988 PSC (juni) en CVP (september), in 1989 SP (januari), PS (februari), PVV (juni), VU (september), FDF en PRL (december).

Hetgeen daarbij ten toon gespreid werd was niet steeds een fraai gezicht. Men zag het partijvoorzitterschap opduiken als één van de te begeven posten in een grote stoelendans waar ook het voorzitterschap van Kamer, Senaat, Gewest- en Gemeenschapsraad, partijfracties, ministerambten, Europese mandaten en dies meer betrokken waren. Men zag kandidaten komen en (af)gaan, verzoenings-, profiel- en commissies van wijzen opduiken, mandaten verlengen, statuten wijzigen, tranen plengen enz.. En dat alles om toch maar één of slechts anderhalve kandidaat te kunnen voorstellen aan de formeel kiesgerechtigde partij-instanties. Meerdere kandidaten presenteren of echter verkiezingen organiseren dat zou immers gezichtsverlies betekenen. Het lijkt wel alsof het partijvoorzitterschap een te belangrijke functie is om zo maar over te laten aan de onzekerheid van de democratische keuze. En toch hebben de partijen het steevast over partijvoorzittersverkiezingen.

Hoe zit het eigenlijk met de aanstelling van de partijvoorzitters in België? Wat zeggen de statuten hierover? Mogen er echt geen twee kandidaten zijn, of misschien niet meer zijn? In dit artikel worden het voorzitterschap en de voorzittersverkiezing van naderbij bekeken. Te beginnen vanaf de Tweede Wereldoorlog of het ontstaan van volgende partijen: CVP-PSC, CVP, PSC, BSP-PSB, (B)SP, PS, LP-PL, PVV-PLP, PVV, PLPW, PRLW, PRL, VU, FDF en RW. Van die partijen dus die een betekenisvolle en langdurige parlementaire aanwezigheid kennen of hebben gekend. De KPB wordt hier niet behandeld omwille van de bijzondere plaats die zij inneemt door haar principe van democratisch centralisme, Agalev en Ecolo komen evenmin aan bod omdat zij eenvoudigweg geen voorzitterschap kennen. Er worden daarbij geen illusies gemaakt en niet getracht volledig in kaart te brengen wat de werkelijke selecties en keuzemomenten waren en zijn. Daarvoor zijn de betrokken kringen (voorlopig) te gesloten, de schermen te ondoorzichtig. We beperken ons hier in hoofdzaak tot de beschrijving en ontleding van wat formeel bepaald is, formeel opgevoerd wordt.

Vooreerst worden de partijstatuten ontrafeld naar de inhoud van het partijvoorzitterschap en naar de reglementering van de procedures. Dan wordt de feitelijk voorzittersopvolging per partij concreet beschreven. En tenslotte worden de gegevens over de formele aanstellingen gesystematiseerd en ontleed en enkele gangbare schematiseringen getoetst ¹.

I. Voorzitterschap en bevoegdheden

Er is gepoogd de statutaire bepalingen over de partijvoorzitter in een schema bij elkaar te brengen. Tabel A is daar de neerslag van. Zij laat vooreerst zien dat bij slechts vijf partijen een iets uitgebreidere expliciete taakomschrijving van het voorzitterschap terug te vinden is (waarvan bovendien alleen de eerste twee nog geldig zijn) bij CVP, PSC, PVV-PLP, VU en RW. Elders, bij BSP-PSB, SP, PVV, PLPW, PRL treft men slechts enkele regeltjes aan en bij CVP-PSC, CVP (tot 1989), PS en FDF zelfs dat niet.

De CVP heeft op dit ogenblik wel de meest uitgebreide taakbepaling in haar statuten (dd 4 maart 1989) opgenomen.

"De nationale voorzit(s)ter :

- neemt de leiding waar van het partijbureau en het partijbestuur. Hij/zij zit ook de partijraad en het congres voor, tenzij het nationaal partijbestuur anders beslist. Hij/zij staat hierbij in voor de voorbereiding en de opvolging van de besluitvorming :
- neemt de beslissingen in spoedeisende gevallen ;
- vertegenwoordigt de CVP ;

(1) Dit artikel steunt op verschillende bases, zowel literatuur als archiefonderzoek. Vooreerst werd gebruik gemaakt van enkele licentiaatsverhandelingen die tussen 1980 en 1984 onder leiding van prof. W. Dewachter aan de Afdeling Politologie van de K.U. Leuven werden verdedigd, met name : J. GIELEN, *De verkiezing van de partijvoorzitters van CVP en BSP sinds 1945*. 1980 ; M. LAMBAERE, *De verkiezing van de partijvoorzitter van de Liberale partijen sinds 1945*. 1984 en J. SELS, *De verkiezing van de partijvoorzitters van de Volksunie*. 1984. Verder werd ook geput uit de *Morfologie van de Belgische politieke partijen* in de *Jaarboeken van Res Publica* zowel de artikels van I. VANPOL (in : *Res Publica*, 1983, nr 2-3, blz. 417-472 ; *Res Publica*, 1984, nr. 4, blz 503-540 ; *Res Publica*, 1985, nr. 2-3, blz. 311-367 en *Res Publica* , 1986, nr. 3, blz 503-541) als deze van M. VERMINCK (in : *Res Publica*, 1987, nr 3, blz 449-508 ; *Res Publica*, 1988, nr 2-3, blz 311-343 en *Res Publica*, 1989, nr 3 blz 385-440) als wat de Morfologie betreft vooral het artikel van W. DEWACHTER, e.a., *Morfologie van de Belgische politieke partijen 1970-1985*, in : *Res Publica*, 1988, nr 4, blz 481-698. Verder steunt dit artikel op de Overzichten van het Belgische politiek gebeuren van M. DEWEERDT, in de *Politieke jaarboeken van Res Publica* (vanaf het jaar 1978, in : *Res Publica*, 1979, nr 2, blz 185-207). Een aanzienlijke basis vormt ook het eigen onderzoek van de tijdsgenote pers. In beperkte mate zijn ook toegankelijke archieven onderzocht. Tenslotte is er ook dank verschuldigd aan M. D'Hoore van het P. Hymanscentrum, L. Pareyn van het Liberaal Archief ; het partijsecretariaat, Ch. Kesteloot en O. Maingain voor het FDF ; oudminister R. Moreau voor het RW ; N. Moyaert voor de VU, voor de informatie en/of suggesties die zij verstrekten. De statuten zijn hoofdzakelijk uit het archief van de Afdeling Politologie betrokken.

- staat in voor een goede samenwerking met de fracties en eventueel de leden in de nationale regering, de Vlaamse Executieve en de Executieve van het Brussels hoofdstedelijk gewest ;
- voorziet in een regelmatig overleg met de arrondissementele voorzitters².

Naar omvang van taakbepaling volgen dan de "gecoördineerde PSC-statuten" van 1980 :

Avec le Comité directeur, le Président national assure la direction du Parti. Il possède et dirige chacune des instances nationales et peut convoquer celles-ci en toute circonstance. Il propose l'ordre du jour des séances. Sauf dispositions contraires définies aux présents statuts, celui-ci peut-être modifié à la majorité des 2/3 des membres avec voix délibérative présents.

Le président mène les négociations politiques et représente le Parti.

Il participe aux réunions des groupes PSC des assemblées législatives³.

Vervolgens is er de omschrijving van het partijvoorzitterschap in het zgn. Interimprotocol van de Volksunie, dat er gold van eind 1973 tot eind 1975 :

"De algemene voorzitter belichaamt de partij naar buiten ; is de eerste vertegenwoordiger van de partij bij politieke onderhandelingen van algemeen belang en bij belangrijke besprekingen met de regering of op regeringsniveau ; hij kondigt algemene beleidsbeslissingen aan ; hij mag bovengenoemde taken geheel of gedeeltelijk laten uitvoeren door de voorzitter van het partijbestuur.

De voorzitter van het partijbestuur leidt de vergaderingen van het Dagelijkse Bestuur en van het voltallig partijbestuur, hij stelt de agenda van die vergaderingen op ; hij vertegenwoordigt het partijbestuur voor de partijraad en onderhoudt de contacten met de fracties ; hij wordt betrokken bij politieke onderhandelingen van algemeen belang en bij de besprekingen met de regering of op regeringsniveau"⁴.

(2) CVP, Statuten (aangenomen op het Congres van 4 maart 1989). Brussel, CVP, 1989, 64 blz.

(3) PSC. Texte coordonné des statuts du Parti Social Chrétien adoptés au congrès de Marche le 28 juin 1980. In : PSC, *Liminaire, Exposé des motifs, Statuts, Guide pratique*, Z.p., z.d., blz. 37 (art. 42).

(4) VU. Statuten van de Volksunie. Protocol van interimregeling (Partijraad 13.10.73). In : *Volksunie - Kaderblad*, 1973, nr. 4, blz. 24 (art. 5).

TABEL I

Statutaire bepalingen omtrent de bevoegdheden van de partijvoorzitters.

	CVP-PSC	CVP		PSC	BSP-PSB	SP	PS	LP-PL	PVV-PLP	PVV	PLPW	PRLW	PRL	VU	DFD	RW
Expleciete taakbepaling			89R	R	x	x			Rn	x	x	x	x	Rwn		R
Algemene leiding				G										78-88-G		
leiding onderhandelingen				x										w		
Vertegenwoordiging partij - woordvoerder			89-x	x	x	x								66-73 w		x
Contact/vergaderen met fracties			89-x											w		
Benoemen								n	n	n	n	n	n	90-G		
Voordragen											n	n	n	90-G	c'	
Geschillen				f					61-66			t	t	90-G		
Toezicht lagere niveaus				g										88-y		
Extra toekenbare bevoegdheden									66-n	n	n					
Andere/bijzonderheden		a	89-b		i						p	prs	npr stu	wza'	d'	e'
Onverenigbaarheden		72-SM	89-DE C	MPD C	M	M	M	M	M	SMPo 77-C 82-E	SMPC oq	SMPC oq	SMPCv	73-SMEDF 80-Kb'		
T.a.v. partijorganen																
Niveaus: "congres"	x	x	89-Z	ZL SAh	j	j	j	S	Z	Z	74-SZ	SZ	SZ 90-VW	x	x	x
"raad"	x	x	89-Z	ZL SAh	x	x	x	x	Z 66-S	Z	Z-74	SZVW	Z-90 SVW	x	74-ZS	
...					63	x			Z-66						x 74-S	
"bureau"	x	x 86-A	89-LS	ZL SAh	S	S	S	x	ZD 66-S	Z D-82	SZVW	ZSZVW	SZVW	66-73 ZDw	x	A-79 L
...	47-	x	89-SLAd		x	x	x	D	69-S	Z-82			89-90Z 89-S 90-VW	73-w	85-	x 79-L
andere			89-e		k	l	m					t	t		d'	

Algemene symbolen :

X : van toepassing bij de betrokken partij/R : ruimere beschrijving/G : gedeelde bevoegdheid (met algemeen secretaris, met ondervoorzitter).

Onverenigbaarheden : M : minister/S : staatssecretaris/E : lid van de executieve/P : parlementvoorzitter/C : gewest of cultuurraadvoorzitter/F : fractieleider/D : Bestendig gedeputeerde.

T.a.v. partijorgaan : x : lid van /Z : zit voor/L : leidt/S : roept samen/A : stelt agenda op/V : vertegenwoordigt/W : spreekt namens/D : doorslaggevende stem.

Toelichtingen bij tabel I.

- a : De statuten van 1972 bepalen dat de algemene CVP-PSC-voorzitter wordt benoemd door het Vast Comité voor politiek overleg mits bekrachtiging door de CVP-partijraad en de PSC-Conseil Permanent. Hij mag het Vast Comité samenroepen en in overleg een algemeen secretariaat organiseren.
- b : de voorzitter woont de vergaderingen van de fracties en de regeringsleden bij ; de voorzitter neemt beslissingen in spoedeisende gevallen ; de voorzitter staat in voor overleg met de arrondissementsvoorzitters.
- c : onverenigbaarheid met voorzitterschap op andere niveaus in de partij.
- d : bepaalde beslissingen worden voorbereid in beperkt comité onder leiding van de voorzitter.
- e : de voorzitter is lid van en zetelt meestal ook in de leidende organen van bijzondere werkgroepen en commissies en organisaties, bv. Werkgroep christen-democraten voor Europa ; Vereniging van CVP-raadsleden : IPOVO ; CDO ; UNITAS ; Maatschappij en beweging.
- f : geschillen, conflicten en niet naleving van de statuten kunnen aanhandig gemaakt worden bij de voorzitter die terzake voorstellen doet aan het Comité directeur.
- g : de voorzitter wordt op de hoogte gehouden van onderhandelingen op lager niveau.
- h : de agendavoorstellen van de voorzitter kunnen met twee derden gewijzigd worden door het betrokken orgaan.
- i : vanaf 1971 zijn er twee co-voorzitters
- j : de voorzitter heeft als bureaulid slechts een raadgevende stem op het congres tenzij hij tegelijk als afgevaardigde wordt aangewezen door zijn arrondissement.
- k : vanaf 1973 maken de co-voorzitters deel uit van de resolutiecommissie van het congres
- l : de voorzitter zetelt in het congresbureau
- m : de voorzitter zetelt in het bureau en de resolutiecommissie van het congres en (statuten 1983) in de Fédération des élus provinciaux et communaux.
- n : zie bespreking
- o : onverenigbaarheid met het "voorzitterschap" van de PVV-PLPW, later PVV-PRLW-PL, PVV-PRL.
- p : de voorzitters (vanaf 1990 : en de ondervoorzitter kunnen worden vergoed en (vanaf 1974), in het geval hij geen parlementslid is, ook bezoldigd.
- q : onverenigbaarheid met voorzitterschap SDR en tussen 1974 en 1977 Assemblée générale wallonne.
- r : de voorzitter (vanaf 1990 : de voorzitter van het bureau) mag elk partijlid uitnodigen om toelichtingen te verschaffen op het bureau./De algemene politieke secretaris en de penningmeester werken onder zijn gezag. Voor de PRL geldt dit ook voor hun adjuncten en vanaf 1990 wordt dit gezag uitgeoefend door voorzitter én ondervoorzitter voor wat de secretarissen betreft, door een college voor wat de penningmeester betreft.
- s : de voorzitter van de PRLW-PVV-PL, later PVV-PRL is lid van het bureau als hij lid is van de PRL(W)
- t : de voorzitter is lid van de Commission de conciliation et d'arbitrage. In 1977 mag de voorzitter deze CCA vragen op te treden bij 1-geschillen inzake lijstensamenstelling en 2- bij zaken van hoger partijbelang ; in 1979 valt 2- weg ; in 1987-89 komt erbij dat de voorzitter voorstellen mag doen aan de CCA inzake de uitzonderlijke toewijzing van plaatsen op kieslijsten ; vanaf 1990 worden deze bevoegdheden gedeeld tussen de voorzitter en de ondervoorzitter.
- u : bijzondere bevoegdheidsverdeling tussen voorzitter en ondervoorzitter (en enkele andere functies) vanaf 1990. Zie bespreking.
- v : onverenigbaarheid met lidmaatschap Europees parlement van 1979 tot januari 1989 en met het voorzitterschap van de Intergroupe Parlementaire vanaf 1990.
- w : bevoegdheidsverdeling (terzake) tussen de algemene voorzitter en de voorzitter van het partijbestuur

tussen oktober 1973 en eind 1975.

- y: op arrondissementeel of provinciaal niveau worden de bestuurs- en raadsverkiezingen geleid door de voorzitter of zijn afgevaardigde.
 - z: tot 1983 is bepaald dat de voorzitter de kasboeken mag inkijken en giften mag ophalen voor de centrale kas, in 1983 wordt gesteld dat de voorzitter op nationaal niveau het administratief handtekenrecht uitoefend.
 - a: vanaf 1988 mag de voorzitter het ontslag van bestuurs- en raadsleden voorstellen indien deze in 12 maanden op de helft van de vergaderingen afwezig waren.
 - b: vanaf 1973 ook onverenigbaarheid met bestuursmandaten op landelijk vlak en lidmaatschap van het bureau van de Partijraad. Vanaf 1976 kan de voorzitter tijdens zijn mandaat geen minister worden, vanaf 1989 ook niet binnen de twee jaar na het beëindigen van zijn mandaat.
 - c: de voorzitter mag een penningmeester voordragen aan het Bureau permanent (in de statuten van 1983-85 en volgende).
 - d: de voorzitter maakt deel uit van de Commission législative, vanaf 1974 Commission électorale geheten, die grote bevoegdheden heeft inzake de lijtsamenstelling bij verkiezingen.
 - e: de voorzitter neemt van rechtswege deel aan alle partijvergaderingen op welk niveau dan ook. De bevoegdheid van de RW voorzitter is uitdrukkelijk beperkt; zie bespreking.
- Indien data vermeld zijn geldt de bevoegdheid vanaf of tussen die data : vanaf : datum-/tussen : datum-datum/tot : -datum. Een lijst met de data van de verscheidene statuten is toegevoegd aan tabel II.

TABEL II

Statutaire bepalingen over de partijvoorzittersaanduiding

Bepalingen over :	CVP-PSC	CVP	PSCe	BSP-PSB	SP	PS	LP-PL	PVV-PLP	PVV	PLPW	PRLW	PRL	VU	FDf	RW
Kandidaten : Voorwaarden			f			r	u	u	w	74-a'	f'	f'	m'		
mag voordragen	R	B 89-Aa	BALg	Al	Ap	r		A	A	A 74-PK	f'PA	PAf'	m'		
tijdstip indiening		89-p		m	q	s							n'		u'
Verkiezing : Kiescollege	C	C	Lh	C	C	C	C	C	C	C	C	Ch'87-L	R	C 77-L	C
Stemming	x	x	x	xn	x	x		x	x	x	x	x	x	x	72-
Eerste ronde			R		+50			+50	+50	+50	+50	+50	+66	+50	72- +50
Tweede ronde								+50	+50 82-R	+50	E	ER	73- +66 73-E+50	E	72-ER
Derde ronde								R	R-82	R			88-o'		
staking stemmen			i												
blanco/ongeldig/onthouding								v	y	b'	b'	b'			72-v'
wat indien tén kandidaat		89-b		68-o											
Mandaat : Duur in jaren	1 56-2 65-L	L 89-3	3	2	2	2	51-L	L	4	4c'	4c'	4c'	2 73-3	3 74-2	2
herkiesbaarheid (aantal maal)	61-2 65-1	1 89-c		x	x	x		1	x 77-1	x	1	1i'	x 73-1 r'	x	1w'
maximum duur	61-6 65-8	8 89-9						8	8	c'	8c'	8c'i'	6 r'		4
Afwezigheid : Vervanger	0 47-E								z	Od'	Og'	Og'j'			
college dat vervanger kiest			B					66-R	z						
Vacature : Vervanger									z	Od'	0	Og'k'			
college dat vervanger kiest	R		B	R	R	R-83 83-C		C 66-6	z			k'			
duur vervanging	-C			-C	-C			66-R	z	-C	-C	-C 87-89L			
onmiddellijk nieuwe verkiezingen			j			83-t			z						
Bijzonderheden		d	k		p					e'			s'	t'	

Symbolen :

Data :-datum : tot die datum/datum-: vanaf die datum/datum-datum : tussen die data

Voordracht en kiescollege : A : arrondissementsfederatie/P : provinciale federatie/B : bureau/R : raad/L : leden/K : kantons/C : congres

Stemrondes : +50 : absolute meerderheid vereist/+66 : twee derden meerderheid/R : relatieve meerderheid/E : enkel tussen de twee beste kandidaten.

Vervangers : 0 : ondervoorzitter(s)/E : eerste ondervoorzitter.

Duur vervanging : -C : tot Congres/-E : tot einde mandaat van uitgetrede voorzitter. Duur : L : Legislatuur.

Toelichtingen bij tabel II :

- a : door Partijbestuur of minstens drie arrondissementele partijbesturen
- b : altijd schriftelijke stemming over personen ook bij enkelvoudige kandidaatstelling
- c : vier maal herkiesbaar, maar maximumduur is negen jaar, d.w.z. slechts twee opeenvolgende maal herkiesbaar
- d : zie toelichting a bij Tabel I.
- e : enkel op basis van de statuten van 1980
- f : vier jaar partijlidmaatschap
- g : het Comité directeur of drie arrondissementscomités uit minstens twee verschillende provincies of 500 leden.
- h : toezicht door College van assessoren aangeduid door Comité directeur. In 1979 : toezicht o.l.v. lid van Comité directeur in het bijzijn van twee andere leden en eventueel afgevaardigden van arrondissementsfederaties.
- i : bij staking van stemmen wint de jongste kandidaat
- j : binnen de drie maanden
- k : verplichte oproep aan alle leden tot kandidaatstelling/het Comité directeur kan met twee derden meerderheid kandidaten verwerpen
- l : de arrondissementsfederaties dragen een Nederlandstalige en een Franstalige kandidaat voor, vanaf 1968 zijn zij verplicht dat te doen ; voor het voorzitter- en ondervoorzitterschap tot 1971 en dan voor twee co-voorzitters.
- m : één maand voor verkiezingen ; vanaf 1958-63 15 d.
- n : vanaf 1968 : een meerderheid in beide taalgroepen.
- o : indien er maar één kandidaat is heeft er geen stemming plaats
- p : voordracht door de arrondissementsfederaties op voorstel van de afdelingen en na oproep tot kandidaatstelling en met stemming op arrondissementscongres.
- q : veertien dagen voor congres
- r : enkel stemgerechtigden in een Comité fédéral (soort bureau op arrondissementeel niveau) kunnen kandidaat zijn, zij mogen zich zelf voordragen
- s : 15 dagen voor congres
- t : binnen de maand nieuwe verkiezingen door het congres
- u : vanaf 1951, beurtroelsysteem : de voorzitter moet afwisselend uit Brussel, Vlaanderen en Wallonië komen. Vanaf 1966 kan de beurtrol doorbroken worden indien een kandidaat twee derden van de stemmen behaalt.
- v : enkel geldige stemmen worden in rekening genomen.
- w : de kandidaten moeten door tenminste één arrondissement worden voorgedragen.
- y : enkel geldige stemmen "blanco en ongeldig niet meegerekend", "onthoudingen worden niet meegeteld "voor het beslissingsquorum."
- z : tot 1982 : bij afwezigheid vervangen de twee ondervoorzitters ; bij vacature wordt een nieuwe voorzitter verkozen die het oorspronkelijke mandaat voleindigt. Vanaf 1982 vervangt bij afwezigheid en in afwachting van de verkiezing van een nieuwe voorzitter bij vacature, die ondervoorzitter die bij zijn verkiezing de meeste stemmen haalde. Bij ontstentenis van beide voorzitters kiest de Partijraad, vanaf 1986 zelf in haar midden een vervanger.
- a' : vanaf 1974 : ieder lid kan kandidaat zijn als hij voorgedragen wordt door één provinciale of arrondissementsfederatie of drie kantons.
- b' : men spreekt van absolute of relatieve meerderheid van de uitgebrachte stemmen.
- c' : als het mandaat verstrijkt op minder dan één jaar van parlementsverkiezingen wordt het mandaat automatisch verlengd tot op het eerste congres volgend op de regeringsvorming na de verkiezingen.
- d' : tot 1974 vervanging door de ondervoorzitter, m vanaf 1974 door de twee ondervoorzitters bij afwezigheid, door de ondervoorzitter die in leeftijd het dichtst de veertig benaderd bij vacature.
- c' : de statuten van 1972 verlengen uitdrukkelijk het mandaat van de in 1971 verkozen voorlopige voorzitter tot 1975.
- f : voordracht door één provinciale of twee arrondissementele federatie of vanaf 1979 door de Régionale de Bruxelles.

- g': de eerste ondervoorzitter tot 1990.
- i': tussen september 1987 en november 1989 was bepaald dat het mandaat maar éénmaal kon verlengd worden voor een periode van twee jaar tenzij met uitzonderlijke toestemming van het Comité permanent, met absolute meerderheid beslist.
- h': met de invoering van het ledenstemrecht (1987-1989) is het de Commission de conciliation et d'arbitrage die de verkiezingen organiseert.
- j': de voorzitter van de Régionale de Bruxelles vanaf 1990.
- k': de ondervoorzitter vervangt en als dat niet kan kiest het congres een vervanger; intussen oefent de voorzitter van de Régionale de Bruxelles het voorzitterschap uit.
- l': vanaf 1990 worden voorzitter en ondervoorzitter als één ticket verkozen.
- m': enkel leden van de Partijraad kunnen kandidaat zijn, zij mogen zichzelf voordragen.
- n': vanaf 1980 acht dagen voor de verkiezing, vanaf 1987 zeven dagen.
- o': de statuten van 25 juni 1988 bepalen dat de kandidaat met het kleinste aantal stemmen telkens wegvalt en men doorgaat tot er een kandidaat de absolute meerderheid heeft.
- p': bij staking van stemmen gelden vanaf 1973 voorrangsregels: o.a. de uitredende kandidaat gaat voor op de nieuwe, de oudere op de jongere enz. In 1980 werden deze regels omgekeerd en werd voorrang gegeven aan de nieuwe kandidaat, de jongere enz.
- q': 1973: blanco en ongeldige stemmen worden niet in aanmerking genomen; 1983: in de derde ronde is de helft van de stemmen, onthoudingen inbegrepen, voldoende; 1988: bij gewone meerderheid wordt geen rekening gehouden met de onthoudingen, bij twee derden meerderheid worden de onthoudingen wel meegerekend; ongeldig wordt nooit meegerekend.
- r': beperking van de herkiesbaarheid ontbreekt tussen 1983 en 1988.
- s': in 1972 werden volgens de geldende bepalingen bij wijze van voorlopige regeling twee voorzitters gekozen: een algemene voorzitter en een voorzitter van het partijbestuur.
- t': vanaf 1974 mogen stemgerechtigden tot twee volmachten meebrengen, vanaf 1977-81 slechts één.
- u': vanaf 1972: 15 dagen voor de verkiezing
- v': meerderheden t.o.v. geldende stemmen.
- w': éénmaal hernieuwbaar tenzij voorafgaandelijk door het congres met twee derden anders bepaald.

Voor tabel I en II werd gebruik gemaakt van de volgende statuten:

CVP-PSC: statuten van 13-14 juli 1946, 26 oktober 1947, 23-24 september 1950, 10-11 maart 1951, 19 december 1954, 7-8 december 1956, 1-2-3 december 1961, 18-19 december 1965 en 18-19 februari 1967.

CVP: 26 april 1969, 6-7-8 oktober 1972, 7-8 december 1974, 17-18 december 1977, 15-16 december 1979, 13 maart 1982 en 31 mei 1986

PSC: gecoördineerde tekst van 28 juni 1980.

BSP-PSB: 1944, 1946, 1947, 1958-63, 1973 en 1977

PS: 26 november 1978 en 11 juni 1983

SP: 8-9 maart 1980.

LP-PL: 24-25 november 1945, 29 april 1951

PVV-PLP: 7 oktober 1961, 3-4-5 mei 1963, 22-23 januari 1966 en 7-8 juni 1969

PVV: 7 mei 1972, 24 september 1977, 15 mei 1982 en 10 oktober 1986

PLPW: 27-28 mei 1972 en 14 december 1974

PRLW: 26 november 1977.

PRL: 13 juni 1979, 20 september 1987- 28 januari 1989 en 18 november 1989

VU: 1966, 1970, 1973 (1 januari en 13 oktober), 1976, 1978, 1980, 1982, 1983, 1988 (25 juni) en 26 april 1989.

DFD: 1971 (19 april en 17 mei), 1974 (25 november, 16 en 23 december), 1977 (7 februari), 1977-81 (20 december 1977, 26 juni 1978, 23 februari 1981), 1985 (1 december 1983, 20 oktober 1984 en 4 februari 1985), 1987 (26 januari).

RW: 9 juni 1968, 25-26 maart 1972 en 24 februari 1979.

Heel anders van toon was de bepaling in de statuten van het Rassemblement Walloon :

“Le Président dirige les réunions du Bureau Fédéral ete du Bureau Exécutif. Il est le porte parole du R.W. Il ne peut engager le parti sans l'accord préalable du Bureau Fédéral et, en cas d'urgence, du Bureau Exécutif ou du Groupe Parlementaire ; l'urgence étant l'impossibilité matérielle de réunir valablement le Bureau Fédéral. Le Président Fédéral assiste de droit à toute réunion du parti à quelque niveau qu'elle se tienne”⁵.

Bij de PVV-PLP diende de expliciete taakomschrijving om de voorzitter met bijzondere bevoegdheden te bekleden in de regeling van interne conflicten. Na het veel gebruikte zinnetje, 'Hij zit de partijorganen voor', werd bepaald hoe de voorzitter kon tussen beide komen en hoe tegen zijn uitspraak slechts in bepaalde gevallen beroep mogelijk was. Die bepalingen vormden een belangrijk onderdeel van een machtsconcentratie die in de Liberale Partij sinds lang bezig was en haar hoogtepunt kende in 1963-66.⁶ Belangrijk daarbij waren ook de benoemingsbevoegdheden die aan de voorzitter werden toegekend. Vanaf 1951 mocht de liberale voorzitter drie ondervoorzitters aanduiden, en samen met hem drie algemene secretarissen, twee adjunct-secretarissen en de algemene penningmeester, te samen het voltallige Uitvoerende Bureau dat op zichzelf wel een eerder administratieve bevoegdheid had maar wel deel uitmaakte van het belangrijke Bureau.

Vanaf 1961 mocht hij 9 van de 21 leden van het "Bureau" (het Bestuurscomité) zelf benoemen (zes ondervoorzitters) en te samen met hen zeven andere leden (totaal, voorzitter inbegrepen 17 op 21 !); in het uitgebreidere Politiek Bureau stelde hij nog eens zes leden aan. Vanaf 1966 benoemde hij zelf 10 leden op 21 leden in het Permanent Bureau (dat in de plaats kwam van het Bestuurscomité); zijn bevoegdheid ten aanzien van geschillen kwam te vervallen maar tegelijk werd de mogelijkheid geschapen om aan de voorzitter bevoegdheden over te dragen. Hetgeen effectief ook gebeurde op het Congres van Knokke in 1967; toen kreeg de voorzitter volmacht inzake de liberale aanpak van de communautaire problemen.

Vanaf 1969 is aan deze machtsconcentratie een einde gekomen. Er werd een Directiecomité gecreëerd dat slechts in uitzonderlijke omstandigheden mocht fungeren en verantwoording moest afleggen aan het Bureau. In dat Directiecomité mocht de

(5) R.W. *Statuts fédéraux. Texte adopté par le congrès statutaire de Marcinelle, le 24 février 1979*. De laatste zin is in 1979 toegevoegd, toen is ook "Il ne peut engager" in de plaats gekomen van "Il ne peut décider" zoals sinds 1972 bepaald was.

(6) Zie de statuten van 29 april 1951 (LP-PL); 7 oktober 1961, 3-4-5 mei 1963, 22-23 januari 1966, 7-8 juni 1969 (PVV-PLP); 7 mei 1972, 24 september 1977, 15 mei 1982, 10 oktober 1986 (PVV); 27-28 mei 1972, 14 december 1974 (PLPW); 26 november 1977 (PRLW); 13 juni 1979, 20 september 1987, 28 januari 1989 en 18 november 1989 (PRL); en verder *Courriers hebdomadaires du CRISP*, nrs. 125 en 430 van 13 oktober 1961 en 7 februari 1969. Volgens de CRISP zou de voorzitter er pas in 1963, 9 van de 21 bureauleden aanduiden en in 1961, 6 op 17. Dat kan misschien feitelijk zo geweest zijn, maar het blijkt niet uit de statuten.

voorzitter nog 5 van de 8 à 10 leden aanduiden, in het Bureau echter maar 4 op circa 50 en in het uitgebreidere Politiek Comité 9 van de circa 150. De opvolgers van die PVV-PLP hebben deze benoemingsbevoegdheid verder afgebouwd: in de PVV mocht de voorzitter samen met de twee ondervoorzitters tot 1982 enkel een secretaris en een penningmeester aanwijzen. In de PRLW werd aanvankelijk enkel een voordrachtbevoegdheid (nl. de algemene secretaris) overgehouden; vanaf 1974 mocht de voorzitter er toch terug een politiek en administratief secretaris en een penningmeester kiezen. In de PRLW droeg de voorzitter enkel nog een penningmeester voor en in de PRL ook diens adjunct; in de PRLW benoemde hij drie leden van het Comité permanent (± 240 leden) in de PRL kiest hij er vier (op ± 300). En vanaf januari 1990 moest de PRL-voorzitter zijn benoemings- en voordrachtsbevoegdheden delen met de ondervoorzitter, maar ook met de voorzitter van de Régionale de Bruxelles. Daarentegen is bij de PVV het zinnetje "hij oefent de bevoegdheden uit die de partijorganen hem opdragen" blijven staan, bij de PLPW had men er in 1972 "il exécute les tâches qui lui sont confiées" van gemaakt en het nadien (vanaf 1974) laten vallen.

De partijstatuten van geen enkel andere onderzochte partij kennen de voorzitter zulk een grote macht toe als bij de PVV-PLP. De statuten van de PSC en de nieuwste standregels van de CVP komen hierbij op de tweede plaats. Bij de VU had de uitgebreide taakbepaling eerder te maken met een moeilijke taakverdeling in een korte overgangperiode. De RW statuten zijn eerder expliciet om de macht van de voorzitter te beknotten, ook dat is uniek.

Elders worden de expliciete taakomschrijvingen bijzonder kort gehouden. En alle komen ze merendeels neer op hetgeen men in de overige statutaire bepalingen, vooral over de samenstelling van de partijorganen, bij elkaar kan en meestal moet sprokelen: de voorzitter maakt deel uit van, roept samen, zit voor, heeft de leiding over, vertegenwoordigt, spreekt namens, en soms concreter: stelt de agenda op van..., heeft doorslaggevende stem in... Met andere woorden, de taak van de voorzitter is vooral formeel bepaald, ten aanzien van de leidende organen.

In tabel I kan men zien dat aldus aan de PSC voorzitter, zoals reeds bleek, de meeste bevoegdheden zijn toegekend. Dan volgen de Franstalige liberalen, de PVV-PLP en de CVP (vanaf 1989); aan het andere eind staat de CVP-PSC en de CVP (tot 1989). Over het algemeen zijn de bevoegdheden van de voorzitter meer omschreven ten aanzien van de hogere (en kleinere) leidende organen en minder ten opzichte van de ruimere, controlerende organen. Bij de socialisten is de voorzitter aldusdanig zelfs geen stemgerechtigd congreslid (maar sinds medio jaren 70 zetelt hij dan weer wel in het congresbureau en de resolutiecommissie).

Globaal kan men stellen dat de taakomschrijving van de voorzitter in de partijstatuten weinig concreet is ingevuld maar eerder in termen van de formele relatie met de leidende partijorganen is gesteld. Doorgaans moet de partijvoorzitter gezien worden als verlengstuk van de collectieve leiding door de partijinstanties. Welke inhoud hier precies aan gegeven wordt hangt af van de persoon van elke voorzitter en van de concrete (machts-)verhoudingen. Waar bevoegdheden weinig zijn afgeba-

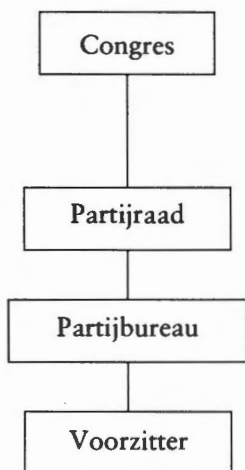
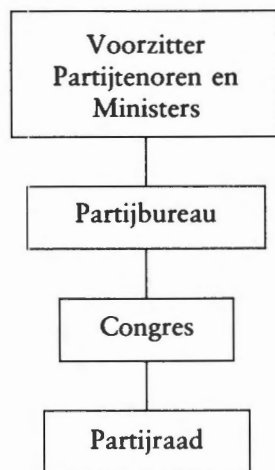
kend moeten ze telkens opnieuw vorm krijgen ⁷. Om een idee te krijgen van wat een voorzitter vermag bieden de partijstatuten dus weinig uitsluitel.

Treffend in dit verband is het resultaat van de studie van I. Vrancken. Zij bestudeerde de interne werking en besluitvorming in de PVV en kwam tot de conclusie dat de werkelijke machtsstructuur er bijna het omgekeerd was van de formele structuur die op basis van de statuten kan worden uitgetekend ⁸.

(7) Bij de PRL hebben de statutenwijzigingen van 18 november 1989 aan het voorzitterschap een uitzonderlijke gestalte gegeven. Niet alleen worden voorzitter en ondervoorzitter voortaan als één "ticket" verkozen, maar bovendien is er een bijzonder merkwaardige bevoegdheidsverdeling tot stand gebracht. "De voorzitter en de ondervoorzitter vertegenwoordigen de organen van de PRL en spreken in hun naam. Zij roepen de partijorganen samen met uitzondering van de Commission de conciliation et d'arbitrage (CCA). Zij stellen met wederzijds akkoord een protocol op voor de verdeling van hun bevoegdheden", zo luidt de korte afzonderlijke bepaling inzake het voorzitterschap. De overige bepalingen moeten her en der worden samengelezen. Het is de voorzitter die het Congres en het Bureau voorzit. De ondervoorzitter zit het Comité permanent en de Commission de concertation (met de liberale organisatie) voor. Het toporgaan, het Bureau Exécutif (BE), en de Intergroupe parlementaire (IP) krijgen een eigen voorzitter waarbij tussen voorzitter of ondervoorzitter en het voorzitterschap van de IP onverenigbaarheid bestaat. Voorzitter en ondervoorzitter voeren enkele bevoegdheden samen uit: vooreerst hoger geciteerde, dan het het voorstellen van twee te coöpteren leden aan het BE; voorstellen en vragen om tussenkomst richten aan het CCA; en de algemene secretaris en zijn adjunct onder hun gezag laten functioneren. Beiden moeten echter nog wat bevoegdheden delen: vooreerst met de voorzitter van de Régionale de Bruxelles (RB): samen met hem mogen ze vier leden aanduiden in het Comité permanent en een penningmeester en zijn adjunct voorstellen. (De Brussels voorzitter is overigens ook ondervoorzitter van het Congres, het Comité permanent, en het Bureau). Verder vormen de voorzitter, de ondervoorzitter en de voorzitter van de Régionale de Bruxelles samen met de uittredende voorzitter, de voorzitter van het CCA en het BE een college dat toeziet op het dagelijks financieel beheer van de partij door de penningmeester en diens adjunct.

Bij vacature van de voorzitter, welke de reden ook zij, doet de ondervoorzitter diens mandaat uit. Is dit onmogelijk, dan kiest het Congres een vervanger. Gedurende de vacature oefent de RB-voorzitter de functies van voorzitter uit. Is de functie van ondervoorzitter vacant dan kiest het Congres een invaller en is het opnieuw de RB-voorzitter die hem intussen vervangt. Bij (korte) afwezigheid gebeurt een interim eveneens door de RB-voorzitter. Afhankelijk van de cumulatie of verdeling van al deze functies door of over min of meerdere personen en afhankelijk van de inhoud van het "protocol" van de bevoegdheidsverdeling, kan aan het hoofd van de PRL zowel een meerkoppig collectief leiderschap ontstaan als een aanzienlijke machtsconcentratie. Er bestaat immers slechts onverenigbaarheid tussen het partij(onder-)voorzitterschap en het voorzitterschap van de Intergroupe parlementaire. Meer nog dan elders zal dus de feitelijke invulling uitmaken welke de werkelijke bevoegdheden van het PRL-voorzitterschap zullen zijn.

(8) I. Vrancken, *Besluitvorming en werking binnen de PVV. een onderzoek bij de nationale en gewestelijke partij-organen*. Leuven, Eindverhandeling K.U.Leuven, 1986, blz. 5 en 101.

Formele structuur
(statuten, 1982)Reële structuur
(I. Vrancken, 1986)

Dergelijk onderzoek is echter nog al te schaars. Hetzelfde geldt trouwens voor studies omtrent de externe rol van de partijvoorzitter. Het onderzoek naar machtshiërarchie in de Belgische politiek dateert van het eind der jaren 60; toen kwam de partijvoorzitter als tweede positie uit de antwoorden naar voor vlak na de eerste minister en ruim vóór de ministers⁹.

Waar sociologische functie-analyses schaars zijn spreken partijleiders voor zich.

“Je vous dirai qu’un président de parti a souvent plus de pouvoir qu’un ministre. Un ministre, dans beaucoup de cas, n’est qu’un notaire. La marge de manoeuvre d’un président de parti s’apparente à celle d’un vice-premier ministre”. (Louis Michel)¹⁰. Of nog een andere getuigenis: “Je donnerai tous les portefeuilles ministériels pour la présidence du parti”, een uitspraak van Antoon Spinoy¹¹.

II. Statutaire bepalingen inzake voorzittersaanduidingen.

De statutaire bepalingen inzake de voorzittersaanduiding zijn talrijker en meer gedetailleerd; zie tabel II. Ook hier spant de PSC de kroon, gevolgd door de VU. Er kan of moet ook veel geregeld worden; de beperkende voorwaarden gesteld aan de

(9) W. DEWACHTER, De machtshiërarchie in de Belgische politiek. In: *Res Publica*, 1971, nr. 3-4, blz. 533-550.

(10) Interview in *La Libre Belgique*, 12 augustus 1986.

(11) In *Le Soir*, 22 februari 1981 en bij H. SIMONET, *Je n’efface rien et je recommence*. Brussel, 1986, 283 blz.

kandidaten, de voordracht, de kalender, het kiescollege, het toezicht, de wijze van stemmen, het bepalen van de meerderheden, de regeling in geval van ontstentenis van de kandidaten of bij meer dan één kandidaat of bij staking van stemmen, de duur van het mandaat, de herverkiesbaarheid, de maximumduur, de vervanging, (voorwaarde, voordracht, kiescollege, duur) bij afwezigheid, bij vacature, enz.

Zelden zijn al deze eventualiteiten door de statuten gedekt. Statuten zijn geen kieswetten. Zij laten ook hier nog veel gaten.

Typisch is de slordigheid waarmee in statuten en in de praktijk wordt omgesprongen met verkiezingsuitslagen. De voorzitter wordt verkozen door het congres; maar men bepaalt niet met welke meerderheid; men proclameert iemand tot voorzitter met 83% maar kan niet zeggen 83% waarvan; men gooit blanco's, ongeldige stemmen en onthoudingen door elkaar. De overzichtstabel (in bijlage) is daar het voorbeeld van: in de uitslagen is gewoon geen lijn te krijgen, de percentages zijn dus meestal enkel indicatief en in de bespreking zal straks dan ook enkel gebruik gemaakt worden van de neutrale term "getelde stemmen".

De precieze uitslag doet er meestal ook niet toe voor de partijen zolang de scores of de afstand tussen de kandidaten maar groot genoeg zijn; meestal is de verkiezing toch niet beslissend: éenkandidaatverkiezingen zijn haast de regel. Opvallend is overigens dat slechts in de BSP-PSB (vanaf 1968), in de SP en sinds maart 1989 ook in de CVP bepaald is wat er moet gebeuren als er maar één kandidaat is. Andere statuten doen alsof deze mogelijkheid zich zelfs niet voordoet. Zij wijzen wel de keuze van de voorzitter toe aan de meest uitgebreide en democratische organen in de partij: het congres. Bij PSC (vanaf 1970), FDF, (vanaf 1975) en PRL (vanaf 1990) wordt de keuze zelfs aan de leden toegekend (respectievelijk per briefwisseling, op het congres en in stembureaus). Alleen bij de Volksunie (en bij het FDF tot 1972) is de formele verkiezingsbevoegdheid aan een minder omvangrijk orgaan overgelaten.

Belangrijker dan de precisie van scores zijn evenwel de vaagheid en de niet reglementering van de kandidatenvoordracht. Er is doorgaans wel bepaald wie mag voordragen: bij de Volksunie en de PS uitzonderlijk de kandidaten zelf (maar zij moeten vooreerst al volwaardig lid zijn van respectievelijk de Partijraad en de *Comités fédéraux*), bij de christen-democraten doet of kan de "raad" of het "bureau" de voordracht doen; elders zijn het de federaties die gerechtigd zijn kandidaten voor te dragen.

Maar te weinig vindt men hoe men voorgedragen kandidaat wordt en wat er met deze kandidaturen moet en mag gebeuren. De praktijk wijst uit dat de grote selectie hier gebeurt en de keuzes vastliggen nog voor het formele kiescollege er aan te pas komt. Het is in deze marge dat comités van wijzen, afradings-, verzoenings- en profielcommissies -stuk voor stuk organen waarover de statuten zwijgen- opereren.

En in de enige partij waar de leden rechtstreeks kandidaten kunnen voordragen, met name de PSC, daar geven de statuten het "bureau" (het Comité directeur) het recht met 2/3 van de stemmen een kandidaat te weigeren (9ter).

Vergelijkbaar is de aanwijzing van vervangers bij afwezigheid en vacature. Bij CVP, VU, FDF, RW is hiervoor helemaal niets bepaald. Elders is niet echt duidelijk hoe en voor hoelang vervangers dienen te worden aangewezen. Doorgaans zijn het de kleinere, leidende partijinstanties die hierover beslissen. Nochtans is de aanwijzing van interimarissen niet onbelangrijk; in de meeste gevallen stoten zij immers door tot het voorzitterschap zoals later nog zal blijken.

Uiteindelijk mag men stellen dat partijstatuten geen waterdichte reglementen zijn maar enkel richtlijnen. Meestal bevatten zij ergens wel een artikel dat bepaalt dat het "bureau" regelt wat niet geregeld is. Statuten zijn hulpmiddelen, zij mogen niet in de weg staan. "On aurait tort de sacrifier ce qui est indispensable et pour ainsi dire vital pour le Parti, à des considérations statutaires" schreef L. Goffaux in 1954 aan H. Liebaert toen diens vervanging en opvolging ter discussie stond¹². Uit de bureauverslagen hieromtrent blijkt dat inderdaad alle mogelijkheden werden open gehouden, of zij nu door de statuten werden toegelaten of niet. Ook bij de andere partijen zijn voorbeelden aan te wijzen van regelingen die niet conform zijn aan de statuten. Op 17 september 1944 wordt A. Van Acker als voorlopig BSP-PSB voorzitter aangewezen door de Algemene Raad. Wanneer hij enkele dagen later minister wordt neemt A. Delattre het voorzitterschap op zich, een niet-statutaire regeling die een jaar lang stand houdt, tot het Congres van 7-8 oktober 1945. Zowel L. Michel (PRL) in 1981 als A.M. Neyts (PVV) in 1985 werden in weerwil van de statuten door de partijbureaus als interim-voorzitters aangeduid.

In 1974 was er voor het PSC-voorzitterschap geen (bevredigende?) kandidaat. Het Comité directeur heeft toen de voorwaarden aanvaard die uittredend voorzitter Ch. F. Nothomb stelde om aan te blijven, met name dat G. Gramme hem zou vervangen bij zijn afwezigheid of vacature. G. Gramme heeft bijna 16 maanden aan het hoofd van de PSC gestaan. Normaal wordt een voorzitter er met algemeen ledenstemrecht aangeduid.

Als het nodig is kunnen statuten evenzeer worden aangepast om in overeenstemming te zijn met het concrete geval dat zich voordoet: de ontdubbelingen van het partijvoorzitterschap bij de BSP-PSB (1971-1978), bij de VU (1973-1975) en recent (inhoudelijk dan) bij de PRL zijn daar voorbeelden van.

Tot slot moeten echter bij hetgeen tot nu gezegd is over de statutaire bepalingen toch nog enige nuancering worden aangebracht. Het is zo dat enige evolutie merkbaar is. De jongste tien jaar zijn de partijstatuten meer systematisch, klaarder, explicieter en uitgebreider geworden; en dat geldt ook voor de bepalingen inzake de bevoegdheden van de voorzitter die hoger werden behandeld. Er worden ook pogingen ondernomen om leemtes op te vullen en vaagheden weg te werken, zelfs om enige inhoud aan te brengen aan de formele bepalingen. Wat dit laatste betreft, spannen de nieuwste CVP-statuten van 4 maart 1989 zeker de kroon; de PSC-statuten

(12) L. Goffaux aan H. Liebaert, 27 juni 1954. P. HYMANSCENTRUM, *Archief S. Pacquier*, Bureau du Parti Libéral, 1954.

(1980) zijn uitgerust met verantwoordingen, toelichtingen, praktische voorbeelden en een vraagbaak ; bij de Volksunie heeft men in april 1989 een ontwerp van trefwoordenregister aangehecht. Een en ander lijkt er ook op te wijzen dat de partijstatuten meer gebruikt worden of alleszins meer geraadpleegd ; misschien zelfs meer gevolgd ?

III. De daadwerkelijke formele voorzittersverkiezingen : een overzicht per partij

De basisgegevens over deze verkiezingen zijn overzichtelijk voorgesteld in tabel, in bijlage ¹³

DE CHRISTENDEMOCRATEN

CVP-PSC

In de CVP-PSC hebben van 1945 tot 1972 tweeëntwintig voorzittersaanduidingen plaatsgevonden ; bedoeld zijn zowel de 5 verkiezingen, de 15 herverkiezingen, als de 2 interimisaanduidingen. Eénmaal werd een voorzitter verkozen met handgeklap, 21 maal na een geheime stemming ; in slechts één geval werd aan het bevoegde kiescollege meer dan één kandidaat gepresenteerd ¹⁴.

Het was de eerste CVP-PSC voorzitter A.E. De Schrijver die op 19 augustus 1945 met handgeklap werd verkozen. Het organisatiecomité dat in februari 1945 was opgericht had zich bijzonder goed van zijn taak gekweten en een nieuwe partij, een nieuwe structuur, programma, voorzitter en "bureau" (Nationaal Comité) samengesteld of gevonden. Het congres moest zich enkel uitspreken pro of contra.

A.E. De Schrijver bleef voorzitter tot november 1949. Hij werd drie maal (jaarlijks) herkozen na geheime stemming, zoals de statuten van 13-14 juli 1946 voorschreven. Geen één keer was er een tegenkandidaat, wat op het Congres van 1947 aanleiding was tot een voorstel tot verdaging. Het voorstel werd afgewezen en A.E. De Schrijver werd herkozen met 89% van de "getelde" stemmen ; een lagere score dan de andere keren hetgeen te wijten leek aan een zekere ontevredenheid uit extreem Leopoldistische hoek.

Op het congres van 26-27 november 1949 werd A.E. De Schrijver, die zich wenste terug te trekken, opgevolgd door F.D. van der Straten-Waillet. Het Congres verkoos hem als enige kandidaat met maar liefst 95% van de getelde stemmen. Toch zou F.X. van der Straten-Waillet slechts een jaar voorzitter blijven. In de malaise die in de partij volgde op de afwikkeling van de Koningskwestie vond men het aangewezen het geschokte vertrouwen met een vernieuwde leiding te herwinnen. Aan de pro-

(13) Zoals de drie hoger in voetnoot vermelde eindverhandelingen is ook de eigen gegevensverzameling in hoofdzaak gebaseerd op de persberichten die voor en na elke voorzittersaanduiding zijn verschenen. Verdere gegevens in voetnoot 1 en in de volgende verwijzingen.

(14) Zie J. GIELEN, *a.w.*, blz. 106-134, voor de periode 1945-1980.

cedure die vervolgens zou leiden tot de verkiezing van Th. Lefèvre werd een ongezien democratisch karakter gegeven. In de Partijraad kon over meerdere kandidaten worden gestemd en het Congres zelf mocht uiteindelijk kiezen tussen twee personen: M. Van Hemelrijck - die op de voorkeur van de partijleiding mocht rekenen - en Th. Lefèvre¹⁵.

Deze laatste haalde het, zij het met slechts 54,1% van de getelde stemmen. De democratische keuze en de lage beginscore hebben Th. Lefèvre niet belet zich elf jaar aan het hoofd van de partij te handhaven en negen maal te worden herkozen. De voorlaatste keer dat dit gebeurde echter, in maart 1960, stuitte hij op sterke Waalse tegenwind ingevolge de ontevredenheid over het taalcompromis. Zijn gewone herkiezingsscore van om en bij de 90% daalde er tot 74%. Het bracht hem er toe op het eerstvolgende congres in december 1960 een vertrouwensstemming te vragen: de 84% die hij toen behaalde werd bevredigend geacht.

In 1961 trad Th. Lefèvre in de regering. De Partijraad koos P. Vanden Boeynants tot interimvoorzitter. Als enige kandidaat bekwam hij 128 stemmen op 131 kiezers. P. Vanden Boeynants werd in december 1961 voorzitter en zag zijn mandaat tweemaal verlengd, telkens zonder enige concurrentie.

Wanneer P. Vanden Boeynants in 1966 zelf eerste-minister werd liep zijn opvolging niet van zulk leie dankje. Het Bureau van het Nationaal Comité had aan het Nationaal Comité voorgesteld aan de Partijraad R. Houben als voorlopig voorzitter voor te dragen. Deze handelwijze lokte reactie uit van Th. Lefèvre die zich, een week voor de verkiezingen ook kandidaat stelde. Hij vond dat de partijleiding haar kandidaat opdrong zonder dat de arrondissementfederaties hun voorkeur laten blijken. Bovendien was hij van mening dat er meteen een volwaardige nieuwe voorzitter moets gekozen worden door het congres. Aan het eind van het dispuut trok Lefèvre zich echter terug. R. Houben kon op 30 april 1966 interimvoorzitter worden zonder tegenkandidaat, en op 18-19 februari 1967 voorzitter.

Bij het verstrijken van zijn mandaat (dat sinds 1956 twee jaar bedroeg) was er in de CVP-PSC heel wat veranderd. In het voorjaar van 1969 congresseerden een autonome CVP en een dito PSC. Beide besloten nochtans een gezamenlijk overlegorgaan te behouden en bevestigden afzonderlijk, met quasi-éénstemmigheid, het mandaat van hun "nationale voorzitter". In 1972 beslisten zij dat dergelijke gezamenlijke voorzitter voortaan door een vast Comité voor politiek overleg zou worden aangeduid. Voor een nieuwe termijn was R. Houben echter geen kandidaat meer en hij wachtte met zijn ontslag tot de gepaste politieke omstandigheden. Wanneer de PSC op 24 november 1972 echter liet weten bij de regeringsvorming geen gemeenschappelijke onderhandelaar meer te wensen nam hij onmiddellijk ontslag. Het mandaat werd nooit meer ingevuld.

(15) Zie ook C. LABIE, *De crisis in de CVP na de Koningskwestie*. Leuven, Eindverhandeling K.U. Leuven, 1985, blz 102-118, en J. GERARD-LIBOIS, 1950. L'effacement de Léopold III. Tempête au PSC-CVP. In: *Courrier hebdomadaire du CRISP*, 1987, nr. 1169-1170, blz. 42.

CVP

Inzake democratische voorzitterverkiezingen ging de CVP bijzonder goed van start : zowel haar eerste voorzitter, R. Vandekerckhove (1969-72), als haar tweede, W. Martens (1972-79), moesten het opnemen tegen een tweede kandidaat, in beide gevallen G. Van den Daele. Nadien zijn er echter geen tegenkandidaten meer geweest en men herinnert zich nog de inspanningen die werden gedaan om in 1980 toch maar één consensuskandidaat over te houden. Dat maakt 2 "meerkeuze"-verkiezingen op 10 voorzittersaanduidingen, 2 interimaanstellingen en 3 herverkiezingen inbegrepen.

De herverkiezingen van W. Martens verliepen zonder enige moeilijkheden. Hij bleef voorzitter tot hij in 1979 aan zijn lange eerste-minister carrière begon. Op het Congres dat de regering Martens I goedkeurde deed oud-premier Tindemans een -voor de partijleiding- onverwachte gooi naar het voorzitterschap. J. Verroken deed het voorstel en L. Tindemans bevestigde zijn kandidatuur onder toejuichingen van het Congres. Het bezorgde hem een moreel leiderschap waar men niet om heen leek te kunnen. L. Tindemans werd interimvoorzitter in april 1979 en voorzitter in december 1979.

Na het verkiezingsdebacle van 1981 werd F. Swaelen aangezocht, "De man die bij herhaling bijna minister was (en wou zijn) maar door de partij niet kon gemist worden." ¹⁶. Immers telkens er sprake was van zijn terugtrekking doken er meer kandidaten op dan de partijleiding lief was. F. Swaelen werd dus interimvoorzitter in 1981 en voorzitter in 1982 ; hij bleef dit in 1984 en in 1985 (na allerlei speculaties en scenario's over zijn opvolging), en werd herkozen in 1986 ¹⁷.

Nog voor de parlamentsverkiezingen van 1987 gaf F. Swaelen evenwel te kennen nog slechts te willen aanblijven tot na de vorming van een nieuwe regering. Ditmaal zou er dus een nieuwe voorzitter moeten komen. Al van in januari werd de wedloop naar het voorzitterschap geopend. In mei werd een zgn. profielcommissie opgericht die op zoek ging naar de meest geschikte kandidaat. Uiteindelijk liepen bij de partij zeven officiële kandidaturen binnen, maar geen enkel kon worden weerhouden. De profielcommissie vond tijdens het weekend van 3-4 september 1988 een eigen kandidaat : H. Van Rompuy. Het Partijbureau hechtte daaraan zijn goedkeuring en ook het Partijbestuur. Het Congres van 17 september mocht dan stemmen over deze ene kandidaat. H. Van Rompuy werd verkozen met 79% van de getelde stemmen ¹⁸.

(16) *De Standaard*, 15, 16, 17, 18 en 30 (citaat) december 1981.

(17) *Gazet van Antwerpen*, 11 januari 1982 ; *De Standaard*, 7 januari, 15 maart, 12 november, 4, 22, 23-24, 25, 27 november 1985 ; *De Morgen*, 15 maart 1982, 19 oktober 1985, 2 juni 1986...

(18) *De Standaard*, 4 januari, 26 februari, 5,6,7, 19 september 1988 ; *Het Volk*, 9-10 juli ; *Knack*, 3 augustus, 14 en 19 september 1988.

PSC

Op haar eerste autonoom congres op 31 mei 1969 koos de PSC haar vroegere vleugelvoorzitter L. Servais met 70,3% van de getelde stemmen tot voorzitter. Er was één tegenkandidaat : Ch. F. Nothomb die door de Jeunes Sociaux Chrétiens was voorgesteld om het democratisch karakter van de verkiezingen te verzekeren. Het zou de laatste keer zijn dat in de PSC een congres een voorzitter koos.

Immers, hetzelfde jaar nog werd besloten voortaan het algemeen ledenstemrecht in te voeren. In de jaren die volgden konden de leden dit recht effectief zes maal uitoefenen ; slechts éénmaal werd hen daarbij een enig kandidaat gepresenteerd. Maar in het totaal werd er in de beschouwde periode in de PSC 14 maal iemand aan het hoofd van de partij geplaatst. In de helft van deze gevallen was het het "bureau" (Comité directeur) dat besliste, zij het om een voorzittersmandaat te verlengen, zij het om een interimaris aan te wijzen : meer dan een derde van de tijd werd de PSC geleid door iemand die op die manier was aangeduid !

L. Servais was de eerste om, in 1970, door de leden te worden herkozen. A. Humblet was zijn tegenkandidaat. Wanneer L. Servais in 1972 minister werd duidde het Comité directeur J. Desmarets als vervanger aan tot de leden op 22 maart 1972 Ch. F. Nothomb tot nieuwe voorzitter verkozen. In de procedure die daar aan voorafging had de PSC-leiding zich weinig bemoeizuchtig getoond. Het Comité directeur maakte geen gebruik van haar recht zelf een kandidaat voor te stellen. Toen er vier officiële kandidaturen bleken te zijn werd wel een afradingscommissie opgericht maar die bleef zonder resultaat. De leden kregen dus de keuze tussen maar liefst vier kandidaten : Ch. F. Nothomb, D. André, J. Desmarets (!) en Ph. Mayence. Eerstgenoemde haalde een relatieve meerderheid van 45,7%. Heel anders verging het in 1974. Ch. F. Nothomb aanvaardde om voorzitter te blijven als hij gedurende vier maanden op studiereis mocht in de V.S.A. en G. Gramme zijn stand-in zou zijn (zie hoger). G. Gramme heeft Ch. F. Nothomb dan een eerste maal vervangen van 4 september tot 28 december 1974. En een tweede maal vanaf 19 oktober 1976 toen Ch. F. Nothomb aftrad om een zekere "rotatie" aan het leiderschap te geven ¹⁹. Rotatie is het goede woord : op 8 oktober 1977 werd Ch.F. Nothomb opnieuw voorzitter. Er was weerom geen andere kandidaat opgedaagd en er werd dan maar beslist om aan de leden slechts één kandidatuur voor te leggen. Op initiatief van Ch. F. Nothomb werden bij de stembulletins wel een programma-ontwerp gevoegd, zodat de leden zich ook konden uitspreken over de grote politieke opties voor de nabije toekomst. De enige kandidaat behaalde 98,8% van de getelde stemmen.

Toen Ch. F. Nothomb op 2 april 1979 Kamervoorzitter werd, wees het Comité directeur Ch. Hanin als interimaris aan in afwachting van een nieuwe ledenstem-

(19) *La Libre Belgique*, 31 juli, 5 september, 28 oktober, 18 december 1974, 16-17 en 20 oktober 1976. De beslissing van het Comité directeur om geen verkiezingen te houden en de voorwaarden van Ch.F. Nothomb in 1974 te aanvaarden zou later aan een congres worden voorgelegd, waarvan echter geen spoor.

ming. Voor die stemming waren er twee kandidaten : oud CVP-PSC voorzitter P. Vanden Boeynants en zijn kabinetschef, de nieuwkomer G. Deprez. Op 9 oktober 1979 werd de uitslag geproclameerd : P. Vanden Boeynants 65,5%, G. Deprez 34,4%.

P. Vanden Boeynants gaf op 1 december 1981 zijn ontslag nadat hij op korte tijd twee ernstige nederlagen had moeten incasseren : het verkiezingsdebacle van oktober 1981 en de niet-aanvaarding door zijn eigen Comité directeur van zijn voorstellen inzake regeringsvorming. Diezelfde dag nog werd G. Deprez tot interim-voorzitter benoemd ²⁰. Hij was in september al als politiek secretaris aan de zijde van P. Vanden Boeynants geplaatst om diens al te Brusselse stempel wat te temperen. De aanstelling van de interimaris zou in het Comité directeur in twee fasen zijn gebeurd : eerst mocht ieder lid drie namen opgeven ; dertien namen werden aldus genoemd : D. André, G. Deprez, E. Tarwé, M. Frippiat, Ch. F. Nothomb, M. Wathelet, M. Hansenne, M. Van Campenhout, J. Michel, F. Francois, Ph. Maystadt, G. Gramme en P. Mainil ; dan werd daaruit unaniem G. Deprez weerhouden ²¹.

De voorzittersverkiezingen van februari 1982 vond plaats tegen de achtergrond van een moeilijke interne hervorming. Zo werden ook de drie kandidaten, G. Deprez, P. Vankerkhoven en L. Pierson verplicht het "Engagement de comportement politique" te ondertekenen dat er op gericht was komaf te maken met de invloed van de zgn. standen in de partij. G. Deprez die krachtadig de interne actie tegen de standen leidde werd gekozen met 77,6% van de getelde stemmen ²².

Op 28 januari 1985 volgde G. Deprez zichzelf een eerste maal op. Weerom waren er geen andere kandidaten voorgedragen. Het toezichthoudende "Comité des assessseurs" had het Comité Directeur dan maar voorgesteld het mandaat van G. Deprez met een nieuwe termijn van 3 jaar te verlengen ²³.

In 1988 was er wel een tegenkandidaat met name de vrij onbekende J. Poncelet. J. Poncelet kwam eigenlijk op als deel van een "ticket", d.w.z. samen met E. Noël die bij een eventuele overwinning van J. Poncelet politiek secretaris zou moeten worden.

Het "ticket" haalde 39,3% van de getelde stemmen en liet G. Deprez slechts een magere score van 60,7%. Eén en ander zou te maken hebben met de ontevredenheid

(20) *De Standaard*, 4 januari, 26 februari, 5,6,7,19 september 1988 ; *Het volk*, 9-10 juli ; *Knack*, 3 augustus, 14 en 19 september 1988.

(21) *La Libre Belgique*, 2 en 3 december 1981 ; *La Cité*, 1 december 1981 ; *Le Soir*, 2 december 1981 ; *De Standaard*, 1 en 2 december 1981 ; *Knack*, 9 december 1981.

(22) *De Standaard*, 7,16-17, 19, 20 januari 1981, 11 februari 1982 ; *La Libre Belgique*, 20 januari 1981 ; *Vers l'Avenir*, 22 januari 1982 en *Knack*, 17 februari 1982. Een algemeen overzicht van de PSC in 1968-78 door haar voorzitter in : CH.F. NOTHOMB, La première décennie du Parti Social Chrétien autonome. In : *Res Publica*, 1988, nr. 4, blz 467-479

(23) *De Standaard*, 28 en 30 januari 1985 ; *La Libre Belgique*, 29 januari 1985.

in de PSC over het in mei afgesloten regeringsakkoord en de "oplossing" voor het Voe-reense probleem die daarin besloten lag ²⁴.

DE SOCIALISTEN

BSP-PSB

Alle voorzitters van de BSP-PSB werden als enige kandidaat verkozen door het congres of, als het voorlopige of interimmandaten betrof, door de Algemene Raad; slechts tweemaal is het daarbij tot een stemming (met name per federatieafroeping) gekomen; in de overige gevallen gebeurden de aanstellingen bij handgeklap ²⁵.

A. Van Acker werd op 17 september 1944 door de Algemene Raad als eerste en voorlopige voorzitter aangeduid. Op 4 oktober 1944 nam A. Delattre de feitelijke leiding van de partij over tot het Congres van 6-7-8 oktober 1945. M. Buset met het voorlopig voorzitterschap bekleedde. M. Buset bleef voorzitter tot aan zijn dood op 28 juni 1959. Al die jaren gold hij als de onbetwistbare leider van de partij, zijn zes herverkiezingen waren telkens louter formaliteiten.

Binnen de korte tijdspanne van slechts 12 dagen - allicht te kort voor een uitgebreide gedachtenwisseling tussen de partijgeledingen - legde de partijleiding de enige kandidatuur van L. Collard aan de Algemene Raad voor. De Algemene Raad mocht wel stemmen, per federatie-afroeping. De federaties schaarden zich unaniem achter L. Collard.

Toch zou zijn voorzitterschap lang niet zo rimpelloos verlopen als dat van M. Buset. Op het Congres van 16-17-18 december 1960 dat hem in zijn functie bevestigde had hij al af te rekenen met Luikse kritiek op de samenstelling van het partijbureau. In de vertrouwensstemming die daarop volgde werd Luik echter niet gevolgd; de Luikse federatie zelf stemde onverdeeld.

Op het Congres van 11-12 december 1965 betrof de kritiek de voorzitter zelf. Sommige afgevaardigden hadden liever een ander voorzitter en ondervoorzitter gezien. Er werd om een geheime stemming gevraagd. Uiteindelijk kwam het opnieuw tot een stemming per federatie-afroeping waarbij L. Collard herkozen werd met 850 stemmen voor, 13 tegen en 173 onthoudingen. Al de tegenstemmen en onthoudingen kwamen van Waalse zijde.

Deze groeiende communautaire tweespalt in de partij zou meegespeeld hebben in L. Collards beslissing zich in 1970 niet meer kandidaat te stellen. Ook doctrinaire geschilpunten en het mislukken van zijn oproep tot progressieve frontvorming werden hiervoor als redenen aangehaald.

(24) *La Libre Belgique*, 6, 7-8, 17, 19, 26, 28-29 mei 1988, 1, 18-19, 29 juni 1988; *De Standaard*, 6 en 8 januari 1988, 20, 28 en 29 juni 1988.

(25) Voor de periode 1945-1980, zie J. GIELEN, *a.w.*, blz. 44-92.

De opvolging van L. Collard werd een pijnlijke zaak. De Vlamingen, die vonden dat er wel eens een Vlaams voorzitter mocht komen dachten aan J. Van Eynde die overigens al 16 jaar het ondervoorzitterschap waarnam. Aan Waalse zijde werd niet alleen veeleer aan E. Leburton gedacht, maar werden ook bezwaren tegen J. Van Eynde geuit, terwijl de Vlamingen zich steeds sterker achter hun kandidaat opstelden. Een "Groep der wijzen" zag in een voorlopige ontubbeling in twee co-voorzitters de enige oplossing; na twee jaar zou er dan een taalbeurtrol worden ingevoerd. Het voorstel wekte maar weinig geestdrift, maar werd niettemin toch goedgekeurd op het Congres van 23-24 januari 1971. De onthoudingen en tegenstemmen kwamen nu vooral van Vlaamse kant. Na deze goedkeuring volgde de "verkiezing": met handgeklap werden de enige kandidaten J. Van Eynde en E. Leburton tot co-voorzitters benoemd.

Toen E. Leburton begin 1973 eerste minister werd aanvaardde de Algemene Raad van 3 februari 1973 met handgeklap A. Cools als interim-co-voorzitter. Op 28 april zou een Congres beslissen of het co-voorzitterschap zou gehandhaafd blijven of niet. Drie alternatieven werden voorgesteld: ofwel terug een voorzitter en een ondervoorzitter, ofwel twee voorzitters verkozen per taalgroep ofwel twee voorzitters gekozen door het Congres in haar geheel. Het laatste voorstel haalde het en J. Van Eynde en A. Cools werden bevestigd.

Ondertussen werden er echter ook meer en meer vragen gesteld over cumulatieve beperkingen en leeftijdsgrenzen. Het debat werd evenwel verschoven naar latere datum. Het congres van 15 december 1973 legde dan een leeftijdsgrens voor politieke mandaten vast op 65 jaar. J. Van Eynde, 66 had vooraf al laten weten niet meer te zullen kandideren. Zijn opvolging stelde geen problemen. Op 1 maart 1975 koos een congres voor de tandem A. Cools-W. Claes. En op 27 maart 1977 deed het dat nog eens over. Kort daarop trad W. Claes in de regering. De Algemene Raad van 27 juni 1977 wees K. Van Miert als zijn voorlopige opvolger aan. Een week daarvoor was het Vlaams overlegcomité, kort gezegd bestaande uit de Vlaamse bureauleden, en enkele afgevaardigden van de Vlaamse arrondissementfederaties, samengekomen. Daar werd beslist welke kandidaten de Vlamingen eensgezind als opvolger zouden voordragen. Daarmee usurpeerde het niet alleen het voordrachtsrecht van de federaties maar legde het ook een Vlaamse claim op een helft van het nationale voorzitterschap. K. Van Miert werd op 17 december 1977 door een congres bevestigd. Merkwaardig is ook dat hiervoor niet gewacht werd tot het volgende administratief congres dat normaal in het voorjaar van 1979 had moeten plaatsvinden. De voorzienigheid? Op 11 oktober 1978 hield de BSP-PSB op te bestaan.

(B)SP

Dat K. Van Miert voorzitter was van de Vlaamse Socialisten stond blijkbaar buiten kijf. Geen nood om dit nog eens te bevestigen nadat de BSP onverwacht op zichzelf was komen te staan.

De Vlaamse Socialisten namen zich wel de tijd om van de BSP een nieuwe partij te maken ²⁶. Op 8-9 maart 1980 werd de BSP pas SP. Hoezeer er aan vernieuwing ook aandacht was besteed, één zaak bleef ongewijzigd: voorzittersverkiezing bleef betekenen: één kandidaat en handgeklap. K. Van Miert werd zo vier maal in zijn functie bevestigd: in 1980, 1982, 1984 en een laatste maal in 1987 ²⁷.

In mei 1988 werd in de marge van de regeringsonderhandelingen bereikt dat K. Van Miert Europees commissaris zou worden. Onmiddellijk circuleerden in de media enkele scenario's voor zijn opvolging. In het meest waarschijnlijk geachte werd L. Tobback, pas minister van Binnenlandse Zaken benoemd, als zijn opvolger genoemd. In november toen de stoelendans - zo heette men in 1988 de vele persoonswisselingen en verschuivingen in openbare en partijfuncties - het politiek landschap sterk had gewijzigd, zou aan twee andere namen gedacht zijn: P. Chevalier en F. Vandembroucke. Op dinsdag 8 november kondigt K. Van Miert aan de F. Vandembroucke als officiële kandidaat zou voorgedragen worden. Het Bureau en de gezamenlijke SP-fracties hadden daarover hun instemming betuigd. Het congres van 14 januari 1989 applaudisseerde ²⁸.

PS

Na de scheuring gingen de Franstalige socialisten vrijwel onmiddellijk over tot de stichting van een eigenstandige partij: de PS zag het licht op 26 november 1978 te Namen.

Eigenstandig wilde echter niet zeggen eensgezind: in de volgende twee jaar werd er hard geruzied in de partij en vanaf eind 1980 ook tussen partij en vakbond. Bovendien was de eerste electorale confrontatie van de PS (17 december 1978) negatief uitgevallen en stonden er zware regeringsonderhandelingen voor de boeg.

Tegen die achtergrond kwam het PS-bureau van 15 januari 1979 tot de beslissing de procedure van de voorzittersverkiezingen uitzonderlijk anders te laten verlopen. Er had zich namelijk niemand zelf kandidaat gesteld zoals door de nieuwe statuten was vereist. Ook zetelend voorzitter A. Cools niet. Wel hadden enkele federaties hem voorgesteld en had ook het bureau zijn vertrouwen in hem uitgesproken. Maar A. Cools wou in de gegeven omstandigheden niet weten van "des plébiscites faciles obtenus a l'applaudimètre mais qui permettent toujours une certaine suspicion". Er werd dus besloten op het congres van 26-27 januari 1979 eerst 22 bureauleden (i.p.v. 21) te laten verkiezen en vervolgens deze verkozenen allemaal kandidaat te stellen voor het voorzitterschap. Voor het eerst in de geschiedenis van het na-oorlogse so-

(26) Ten gronde, zie B. FORIER, *Partijvernieuwing bij de Vlaamse socialisten. Van 1 januari 1977 tot 9 mei 1982*. Leuven, Eindverhandeling K.U.Leuven, 1985, VI-336 blz.

(27) *De Standaard* 27 juni 1987; *De Morgen*, 27 juni 1987, beide naar aanleiding van K. Van Mierts tienjarig voorzitterschap.

(28) *De Standaard*, 14-15 mei 1988, 16 januari 1989; *De Morgen*, 10 en 16 mei 1988, 5, 7, 9, 14 november 1988, 16 januari 1989.

cialisme zou het Congres dus de keuze hebben en wel tussen 22 kandidaten : ware het niet dat op dezelfde bureauvergadering een oproep aan het Congres werd doorgegeven om op A. Cools te stemmen en dat slechts enkele bureauleden deze oproep niet tekenden.

A. Cools werd herkozen met 83,4% van de getelde stemmen ; aan wie de overige 16,6% waren besteed werd niet meegedeeld. Naar verluidt zou E. Glinne nog 39 stemmen of 7,1% behaald hebben ²⁹.

Twee jaar later, in januari 1981, liet A. Cools weten geen vernieuwing van zijn mandaat meer te ambiëren. Op het Congres van 22 februari 1981 zou dus een nieuwe voorzitter moeten gekozen worden. Ditmaal hadden zich wel kandidaten aangevend, drie zelfs : G. Spitaels, gesteund door de partijtop, A. Van der Biest, en E. Glinne gesteund door zowel de linkse als de reformistische oppositie in de partij. In een eerste ronde bekwam G. Spitaels 49,5%, E. Glinne 46% en A. Van der Biest 4,5%; in een tweede ronde haalde G. Spitaels het met 52,4% tegen E. Glinne met 47,6%. Met deze uitslag kwam de verdeeldheid in de partij onmiskenbaar bloot te liggen ³⁰.

Toch zou G. Spitaels er in slagen de rangen te sluiten en de partij successen te bezorgen. Op het volgende administratief congres op 5 februari 1983 behaalde hij, als enige kandidaat opnieuw, 94,6% van de getelde stemmen, op 16 februari 94,6%, en op 14 februari 1987 95,5% ³¹.

Zijn positie werd ongenaakbaar. Op 19 februari 1989 kon hij afrekenen met diegenen die zich in de maanden daarvoor tegen zijn beleid hadden verzet : hij liet zich voor een vijfde maal herverkiezen, met 94,0% en verwijderde uit het Bureau al wie niet in de pas liep. *Le Peuple* blokletterde : "Exécution !" en *De Standaard* meende dat "Geen enkel partijvoorzitter in ons politiek systeem naar een zo absolute macht heeft gestreefd als G. Spitaels" ³².

DE LIBERALEN

Ook bij de liberalen waren "handgeklap verkiezingen" jarenlang de traditie : zeven van de negen verkiezingen in de unitaire partij, LP-PL en PVV-PLP dus, verliepen op die manier. Maar er waren wel twee verkiezingen waarbij over meerdere kandidaten kon gestemd worden. De drie interimaris aanduidingen gebeurden dan weer

(29) *Le Peuple*, 16, 23 en 29 januari 1979 ; *Le Soir*, 28-29 januari 1979 ; *De Morgen*, 29 januari 1979 ; *De Standaard*, 16 januari 1979 ; *La Libre Belgique*, 16 en 29 (citaat) januari 1979.

(30) *Le Soir*, 11, 21 en 23 februari 1981 ; *De Standaard*, 11 en 23 februari 1981 ; *La Libre Belgique*, 24 februari 1981 ; *Le Peuple*, 23 februari 1981.

(31) *Le Soir*, 7 februari 1983 ; *La Libre Belgique*, 18 februari 1985 ; *De Standaard*, 13 februari, 3 en 9 december 1987 ; *De Morgen*, 7 februari 1983 en 18 februari 1985 ; *Le Soir*, 16 februari 1987.

(32) *De Standaard*, 1 december 1988, 7 februari 1989, 20 februari 1989 (citaat) ; *De Morgen*, 3 december 1988 ; *Le Peuple*, 20 februari 1989 (citaat)

op uiteenlopende en eerder onregelmatige wijze. Dat zou ook zo blijven bij PVV (vier) en PLPW-PRL (drie). Nochtans zou daar het handgeklap vervangen worden door stemmingen, bij de PVV van meetafaan (zes op zes), bij de Franstaligen vanaf 1972 (zes op zeven). Slechts éénmaal was er na het uiteenvallen van de PVV-PLP meer dan één kandidaat: bij de PLPW in 1973. Maar in december 1989 waren er meerdere kandidaten voor het PRL-voorzitterschap en konden alle regelmatig ingeschreven leden aan de stemming deelnemen ³³.

LP-PL

Op 20 november 1944 vergaderde te Brussel de "raad" (Bestendig Comité) van de Liberale Partij. Op de agenda, onder meer de invulling van het voorzitterschap: generaal F. Demets die de partij had geleid in de clandestiniteit was minister geworden; de vooroorlogse partijleider E. Coulonvaux die aan het begin van de oorlog was weggedoken werd niet in aanmerking genomen; de discussie ging erover of het Bestendig Comité zich in de plaats van de Algemene Vergadering mocht stellen en een voorzitter mocht aanwijzen; uiteindelijk werd met algemene instemming R. Motz, één van de vooroorlogse ondervoorzitters als voorlopig voorzitter aangewezen ³⁴. Het congres van 23 juni 1945 maakte met handgeklap een eind aan deze voorlopige toestand. En vijf jaar later - de partijstatuten vermeldde namelijk geen termijn - bevestigde het R. Motz nog een keer.

In 1953 liet R. Motz echter vrij onverwacht weten om gezondheidsredenen geen voorzitter meer te willen zijn. Hij werd opgevolgd door H. Liebaert, afkomstig uit het Vlaamse landsgedeelte zoals de statuten van 1951 voorschreven: na hem zou de voorzitter uit Wallonie moeten komen en dan weer uit Brussel. Wanneer H. Liebaert op 22 april 1954 minister werd bleek dit beurtroelsysteem echter verre van waterdicht. Nog afgezien van het feit dat H. Liebaert zelf het voorzitterschap niet zomaar wilde afstaan, stelde zich het probleem of er een voorlopig dan wel definitief opvolger moest komen en of dit dan een Vlaming of een Waal diende te zijn en of een voorlopig voorzitter het door H. Liebaert begonnen mandaat mocht uitdoen of slechts aanblijven tot er een ander definitief voorzitter gekozen werd. Uiteindelijk zou er een interimaris worden aangeduid; daarvoor bleek dan alleen de Waal M. Destenay kandidaat te zijn die dan met algemene instemming het voorzitterschap op zich nam ³⁵.

(33) Zie M. LAMBAERE, *a.w.* voor de periode 1945-1984 en ook M. D'HOORE, De liberale partij als organisatie van 1914 tot 1961 en W. PREVENIER, De taalkundige splitsing (1968-1979), beide in: A. VERHULST en H. HASQUIN (o.l.v.), *Het Liberalisme in België. Tweehonderd jaar geschiedenis*. Brussel, 1989, blz. 83-90 en 341-352.

(34) P. HYMANSCENTRUM, *Archief S. Paquier*, Séance de Comité permanent du dimanche 26 novembre 1944, ons aangewezen door M. D'Hoore.

(35) P. HYMANSCENTRUM, *Archief S. Paquier*, Bureau du Parti Libéral, 24 juni-18 augustus 1954.

Wanneer vervolgens in oktober de kandidaturen werden ingewacht voor de eigenlijke voorzittersverkiezing op de Algemene Vergadering ("congres") van 24 oktober 1954, begon de discussie opnieuw en werd zij tenslotte ook gevoerd op de Algemene Vergadering zelf³⁶. Daar werden twee Vlaamse (V. Sabbe en H. Lahaye) en een Waalse kandidaat (M. Destenay) voorgesteld en na discussie werd er over hen ook gestemd. Het resultaat was opnieuw aanleiding voor bekvechterij; niemand had namelijk een absolute meerderheid behaald. Er kwam een tweede ronde bij zitten en opstaan tussen M. Destenay en V. Sabbe. M. Destenay haalde het.

De volgende voorzittersverkiezingen verliepen minder incidentrijk. Op 7 december 1958 werd R. Motz opnieuw voorzitter, de beurt was toen aan Brussel. Drie jaar later, op 6 mei 1961, was er handgeklap voor de Vlaming O. Vanaudenhove. Daarmee begon voor de liberalen een ander tijdperk.

PVV-PLP

Op 7 en 8 oktober 1961 werd te Brussel namelijk de PVV-PLP opgericht. O. Vanaudenhove werd er met handgeklap tot de eerste voorzitter verkozen en op 23 januari 1966 werd dit mandaat op dezelfde wijze nog eens bevestigd. De PVV-PLP voorzitter kreeg bijzonder veel bevoegdheid toegemeten om de nieuwe partij en de doorbraak naar nieuwe aanhang te doen slagen. A. Vanaudenhove bezorgde zijn partij grote successen. De verkiezingsnederlaag van maart 1968 tastte echter het gezag van de voorzitter aan. Het werd steeds moeilijker de communautaire splijtzwam te onderdrukken. Op donderdag 12 september 1968 deelde A. Vanaudenhove aan het Vast Bureau mee zich wegens ziekte (vanaf 16 september) een tijd terug te trekken, maar hij kon niet zeggen of hij na zijn herstel opnieuw het voorzitterschap zou opnemen; alleszins zou hij bij de volgende voorzittersverkiezing geen kandidaat meer zijn. Als zijn vervangers duidde hij het driemanschap N. Hougardy, E. Jeunehomme en W. De Clercq aan: een Brusselaar als titulair interimvoorzitter bijgestaan door een Waals en een Vlaams ondervoorzitter, symbolen van verdeeldheid³⁷.

In januari 1969 nam A. Vanaudenhove zijn functie echter terug op, tot het Congres van 8 juni 1969. Daar werd een nieuwe voorzitter gekozen; de beurt was aan Wallonië.

Tegen de zin van de partijleiding zou er op twee kandidaten kunnen gestemd worden: P. Descamps, die de kandidaat van O. Vanaudenhove was en E. Jeunehomme die de steun had van Luik. Het Congres kende een incidentrijke proloog. Vooreerst was het in het Politiek Comité tot heftige discussie gekomen over de Luikse vraag

(36) *Ibidem*, 12-19 oktober 1954. Uit de bureauverslagen blijkt overigens dat er heel wat beslissingen werden genomen tussen en buiten de bureauvergaderingen.

(37) *De Standaard*, 14-15 september 1968, *De Volksgazet*, 16 september 1968; *Het Laatste Nieuws*, 13 en 16 september 1968; *Le Soir*, 17 september 1968; *La Libre Belgique*, 18 september 1968. Bemerkt dat het statutair tot de bevoegdheden van het Politiek Comité behoort vervangers aan te duiden; zie *Courrier hebdomadaire du CRISP*, nr. 430, 7 februari 1969, blz. 13,15 en 23.

of de beide kandidaten zich aan het Congres mochten voorstellen zodat de stemgerechtigden een meer gestoffeerde keuze konden maken. Het voorstel werd verworpen. Daarnaast circuleerden er allerlei geruchten over "manoeuvres". Zo was er sprake van een "geheimzinnige opiniepeiling" waarin ook gevraagd werd naar de houding tegenover een eventuele verlenging van het voorzitterschap van O. Vanaudenhove ! De stemming dan : P. Descamps behaalde 56,8% van de getelde stemmen, E. Jeunehomme 43,2%; de Vlaamse arrondissementen hadden de kandidaat van O. Vanaudenhove gesteund.

Is P. Descamps nog steeds de nationale voorzitter ? In de statuten van de PRLW en PRL wordt de functie nog altijd uitdrukkelijk vermeld. P. Descamps zit er in die hoedanigheid in het bureau. Alleszins is hij nooit officieel afgetreden.

Toen de PVV-PLP in de jaren 1970-72 uiteenviel in Vlaamse, Waalse en enkele Brusselse fracties verklaarden alvast de Vlamingen en de Walen nog deel uit te maken van een nationale partij voor Vrijheid en Vooruitgang. Die nationale koepel kreeg echter steeds minder inhoud.

Op 23 maart 1975 beslisten Vlamingen en Walen in juni een gezamenlijk overlegorgaan, een nationaal directorium op te richten. Tot juni zou P. Descamps nationale voorzitter kunnen blijven, daarna zou hij eventueel voorzitter van het overlegorgaan kunnen worden. De partij zou dan geleid worden door de Vlaamse, Waalse en zo mogelijk Brusselse (co-)voorzitters. Het directorium is er nooit gekomen en men kan stellen dat P. Descamps dus voorzitter is gebleven. Hier wordt voor de latere analyse echter aangenomen dat als zelfs een gezamenlijk overlegorgaan er niet kon komen, er zeker ook geen nationaal voorzitterschap meer was en dit op 23 maart 1975 voor het laatst optrad ³⁸.

PVV

Op 9 mei 1971 werd de Vlaamse PVV opgericht. Daarvoor werden niet al de Vlaamse leden van de Algemene Vergadering van de PVV-PLP samengeroepen, maar enkel de Vlaamse parlaments- en provincieraadsleden en de Vlaamse arrondissements- en provinciale voorzitters. Zij wezen W. De Clercq aan als voorlopig PVV voorzitter. Het eerste statutaire en doctrinair congres van 6-7 mei 1972 bevestigde hem als enige kandidaat in deze functie met 97,1% van de getelde stemmen. Op deze wijze, stemming over één kandidaat, zouden alle PVV voorzitters tot nu toe worden aangeduid.

W. De Clercq werd vice-premier op 26 januari 1973 en ondervoorzitter F. Grootjans nam zijn functie tijdelijk over tot hij op 4 maart 1973 zelf voorzitter werd gekozen. Dat bleef hij tot na de verkiezingsnederlaag van 11 april 1977. Ontgoocheld trok hij zich toen terug. Zijn opvolger was opnieuw W. De Clercq ; maar als deze

(38) *Le Soir*, 25 maart 1975; *De Standaard*, 26 maart 1975; *La Libre Belgique* 24 maart 1975; *Het Laatste Nieuws*, 26 en 27 maart 1975; *La Dernière Heure*, 29 maart 1975; *Het Volk*, 20 oktober 1975; *Le Rappel*, 5 december 1975.

in december 1981 in regering Martens V stapte, was F. Grootjans er weer om hem te vervangen. Dat iemand als W. De Clercq het voorzitterschap zou inruilen voor een ministerfunctie was te voorzien. Tenminste, H. De Croo had dit zien aankomen en er op het Congres van 25 september 1977 voor gepleit dat een wachttijd van een jaar zou worden ingesteld vooraleer een aftredend voorzitter minister kon worden. Ook tegen de cumulatie van Europese en nationale mandaten had H. De Croo zich gekant. Zijn pleidooien werden toen niet gevolgd en beletten alleszins niet dat de enige voorgedragen kandidaat, W. De Clercq toen opnieuw voorzitter werd.

De interim van F. Grootjans in 1981 zou dit maal niet overgaan in het voorzitterschap. Het Congres van 23 januari 1982 wees coming man en beschermeling van W. De Clercq, G. Verhofstadt als voorzitter aan. G. Verhofstadt droeg zijn dynamisch en strijdlustig imago over op zijn partij. Bewaker van de liberale stempel op de regering Martens V, trad hij in 1985 zelf als vice-premier in de regering. A.M. Neyts volgde hem op en werd zo de eerste vrouwelijke partijvoorzitter in Vlaanderen. Zij werd verkozen op het Congres van 21 december 1985 (met 89% van de stemmen) maar haar aanstelling was al zeker toen ze op 28 november door het bureau als interimaris werd aangeduid. Dat normaal de ondervoorzitters daarvoor dienden aangesproken vormde, blijkbaar, geen beletsel ³⁹.

Na de vorming van de regering Martens VIII in 1988 richtte G. Verhofstadt een schaduwkabinet op. Al vlug bleek een zekere concurrentie tussen het voorzitterschap en het schaduwkabinet inzake de leiding van de oppositievoering. Even duidelijk werd G. Verhofstadts wens om het voorzitterschap terug op te nemen. Eind 1988 leek het even tot een open confrontatie te komen maar er kwam een compromis uit de bus dat onder andere vervroegde voorzittersverkiezingen inhield in juni 1989. Tegen die tijd, hadden allerlei scenario's, onderhandelingen en commissies van wijzen de kaarten herschikt. G. Verhofstadt werd gepresenteerd als enige kandidaat en met 85% van de getelde stemmen opnieuw verkozen. A.M. Neyts werd meteen de eerste partijvoorzitter in het land die door een uitdager uit haar functie werd gelicht ⁴⁰.

PLPW

Enkele weken nadat de Vlaamse PVV was opgericht, kwamen op 16 juni 1971 "les représentants des fédérations wallonnes du PLP" in de Napelsstraat te Brussel bijeen om de Waalse PLP te stichten.

E. Jeunehomme die het in 1969 had moeten afleggen tegen P. Descamps werd nu wel, zij het voorlopig, tot voorzitter verkozen met handgeklap en als enige kandidaat (H. Moreau de Melen had zijn kandidatuur net voor de verkiezing terug ge-

(39) *De Standaard*, 25 oktober, 29 november, 17,21,23 december 1985; *Het Laatste Nieuws*, 29 november 1985.

(40) *Knack*, 28 september, 22 maart 1989; *De Standaard*, 11, 14, 15-16 oktober 1988, 9, 14 maart, 24, 26 juni, 4 juli 1989; *De Morgen*, 14 maart 1989; *Het Laatste Nieuws*, 14 maart 1989; *Le Soir*, 6 juni 1989.

trokken). In mei 1972 werd E. Jeunehomme definitief voorzitter, de bevestiging van zijn mandaat tot 1975 werd uitdrukkelijk in de eerste PLPW statuten opgenomen. Het congres van 27-28 mei 1972 aanvaardde die statuten met unanimitéit. H. Morau de Melen werd ondervoorzitter en verving in die hoedanigheid E. Jeunehomme toen die op 16 oktober 1973 tot voorzitter van de Franse Cultuurraad werd verkozen.

Zoals uitdrukkelijk door de partijleiding was gewenst, waren er op het congres van 16 december 1973 slechts twee kandidaten om E. Jeunehomme op te volgen: L. Hanotte en A. Damseaux. L. Hanotte leek de grootste kanshebber maar de jonge, voortvarende A. Damseaux haalde het, zij met slechts een geringe voorsprong: 410 stemmen tegenover 389. De nieuwe voorzitter trapte al meteen op zere tenen door zich in zijn maiden-speech hiërarchisch boven de "nationale voorzitter" P. Descamps te plaatsen ⁴¹.

PRLW

A. Damseaux bleef nochtans voorzitter toen zijn partij op 15 januari 1977 met een afscheuring van het R.W. samensmold tot een nieuwe formatie, de PRLW. En op 26 november 1977 kreeg hij met 92% van de getelde stemmen opnieuw het vertrouwen.

PRL

Na de hereniging van de Brusselse en Waalse liberalen in de PRL zou er evenwel een nieuwe voorzitter komen. A. Damseaux was geen kandidaat meer. Het eerste PRL congres van 23 juni 1979 zou kunnen kiezen tussen M. Toussaint en J. Gol. Maar enkele dagen voordien trok M. Toussaint zich terug. Aanvankelijk wilde hij geen commentaar kwijt maar later vertelde hij *Le Soir* "Mais c'est hélas, devenu une habitude dans les partis politiques belges; on présente une seule candidature et c'est à se demander ce que les militants ont encore à décider...." *Le Soir* vulde zelf aan "les militants... n'auront que le choix de lui (le candidat unique) témoigner leur sympathie et non de démontrer que c'est lui qu'ils voulaient" ⁴². J. Gol verkreeg 92,1% van de getelde stemmen.

Ondanks de belofte in de loop van zijn voorzitterschap geen ministeriële functie te aanvaarden stapte hij eind 1981 in de regering Martens V. Zijn opvolger werd L. Michel, politiek secretaris van de partij, met wie J. Gol sinds lang een nauw samenwerkend duo vormde. Door de aanstelling van L. Michel als interimaris op 17 december 1981 werd aan de ondervoorzitters voorbij gegaan. Als enige kandidaat verkoos het congres hem vervolgens op 23 januari 1982 tot voorzitter. En op 26 januari 1986 volgde zijn herkiezing, al ging dat iets minder gemakkelijk doordat een

(41) *La Libre Belgique*, 18 en 30 oktober, 8, 14, 19, 28 november, 5, 15-16, 17 december 1973; *Het Laatste Nieuws*, 7 november 4, 5, 17 december 1973; *Le Soir*, 16-17 december 1973.

(42) *Le Soir*, 13 en 17-18 (citaten) juni 1979.

groot deel van de Brusselse liberalen tegenstemden om duidelijk te maken dat zij een grotere rol in de partij wensten te spelen. De score : 75,5% van de getelde stemmen tegen 89,7% in 1982 ⁴³.

Volgens de statuten van 1979 was het PRL voorzitterschap slechts eenmaal hernieuwbaar. Het mandaat van L. Michel zou dus in januari 1990 definitief een einde nemen. Reeds lang vooraf werden voorbereidingen getroffen om die machtsoverdracht naar wens te laten verlopen. Op 20 september 1987 werd tesamen met de invoering van het algemeen ledenstemrecht de statutaire mogelijkheid geschapen om een voorzittersmandaat een tweede maal - maar voor slechts twee jaar - te verlengen zodat L. Michel desnoods toch nog kan aanblijven. Op 28 januari 1989, werd de onverenigbaarheid met een lidmaatschap in het Europees Parlement geschrapt, zodat J. Gol die eventueel Europarlementslid zou worden desgevallend het voorzitterschap ook terug zou kunnen opnemen ⁴⁴.

Op 18 november 1989 volgde een nieuwe statutenwijziging : vanaf de voorzitterswisseling in januari 1990 zouden de taken en bevoegdheden van het voorzitterschap (hoofdzakelijk) over de voorzitter en de ondervoorzitter worden verdeeld en zouden beiden "en équipe" bij algemeen ledenstemrecht worden verkozen. Er kwamen ook enkele nieuwe functies bij. De twee voornaamste zijn : het voorzitterschap van het Bureau Exécutif en het voorzitterschap van de Intergroupe parlementaire die de parlementaire liberale actie coördineert. Voor beide zou J. Gol kandidaat zijn nu hij het partijvoorzitterschap niet meer ambieerde.

De nieuwe wijzigingen dienden om de oplossing mogelijk te maken die eind september begin oktober 1989 was komen bovendrijven : A. Duqueusne "voorzitter" en D. Ducarme "ondervoorzitter" met gedeelde bevoegdheden. Het voorstel kreeg de goedkeuring van bovenaf, passeerde het Bureau élargi op 4 oktober, het Comité permanent op 28 oktober en tenslotte het congres op 18 november. De mogelijkheid om het voorzitterschap voor een tweede maal te hernieuwen verloor hierdoor meteen haar bedoeling en werd geschrapt. Intussen liet senator J. Barzin, die reeds sinds lang kandidaat was, weten ook een "running mate" te hebben gevonden : J. Herzet voorzitter van de PRL-vrouwen. Waarnemers gaven hen echter weinig kans. Op 16 december 1989 vond dan de verkiezing plaats : de "Ducs" (A. Duquesne-D. Ducarme) behaalden 80,6% van de getelde stemmen, hun tegenkandidaten 19,4%. De opkomst van de stemgerechtigde leden was laag, slechts 16,6%. De "machtsoverdracht" vond plaats op 20 januari 1990 ⁴⁵.

(43) *De Standaard*, 18 december 1981, 8 maart 1982, 25 en 27 januari 1986 ; *La Libre Belgique*, 25 januari 1982, 27 januari 1986 ; *La Dernière Heure*, 25 januari 1982.

(44) *Le Soir*, 21 september 1987 ; *De Standaard*, 21 september 1987 en 30 januari 1989.

(45) *Le Soir*, 1,26,27,30 september-1 oktober, 20 november 1989 ; *La Libre Belgique*, 30 september-1 oktober, 1, 4, 30 oktober, 3, 16, 18-19, 20, 22, 25-26, 30 november, 8, 15, 16-17 december 1989 ; *La Dernière Heure*, 20 november, 18 december 1989. *De Standaard*, 24-25 juni, 28 september, 18 december 1989 ; *Le Vif/L'Expres*, 1 september 1989. Of J. Gol, die inderdaad voorzitter van de Intergroupe werd, ook voorzitter van het Bureau Exécutif

DE VOLKSUNIE

De Volksunie neemt inzake voorzittersaanduiding een aparte plaats in tussen de politieke partijen ⁴⁶. De eerste voorzitter werd aangeduid door de stichters; tot en met 1963 verkoos het "bureau" (Hoofdbestuur) de voorzitter en van dan af de "raad" (Partijraad), dwz. telkens een veel beperkter orgaan dan elders het geval is. Keerzijde is wel dat de Volksunie bij vacature meteen een nieuwe voorzitter kiest en sinds het Van der Elst tijdperk aan het bevoegde kiescollege ook de effectieve voorzitterskeuze laat.

Het voorzitterschap van F. Van der Elst duurde een heus tijdperk: 20 jaar. Het begon in november 1955 toen hij door het Hoofdbestuur als waarnemend voorzitter werd aangesteld. Waarnemend want lange tijd werd gehoopt dat eerte partijvoorzitter W. Couvreur zou terugkomen op zijn ontslag dat voortgekomen was uit een dispuut over de financiering van een partijblad. Tot oktober 1957 heeft men naar buiten toe volgehouden dat W. Couvreur nog lid was van het Partijbestuur; zijn ontslag in november 1955 was nochtans onherroepelijk gebleken en op 13 april 1957 had men F. Van der Elst tot effectief voorzitter aangesteld.

Het Hoofdbestuur zou diens mandaat nadien nog drie maal bevestigen en vanaf 1966 verkoos de Partijraad hem nog eens vier maal opnieuw, telkens als enige kandidaat.

De laatste keer, in 1973, gebeurde dat als "Algemeen voorzitter". Bij wijze van overgangsmaatregel was toen aan zijn zijde een "Voorzitter van het partijbestuur" gecreëerd. Die ontdubbeling was er gekomen om op een geleidelijke manier het voorzitterschap te vernieuwen. F. Van der Elst legde sinds een paar jaar niet meer dezelfde activiteit aan de dag als voordien en een jonge garde stond te trappelen om door te breken. Onder hen H. Schiltz die, ook persoonlijk, door de oude leiding niet graag gezien was. Vandaar dat zij op zoek ging en steun gaf aan een kandidaat om tegen H. Schiltz op te komen bij de verkiezing van de "Voorzitter van het partijbestuur", nl. E. Raskin. Bij die herkiezing haalde E. Raskin in een eerste ronde meer stemmen dan H. Schiltz maar niet de vereiste meerderheid. In de derde ronde behaalden beiden precies hetzelfde aantal stemmen: elk 46. Bij staking van stemmen beslisten een aantal voorrangsregels: H. Schiltz haalde het daarmee, hij was namelijk de oudste van de twee. De consensus was echter ver zoek en zo lang de overgangsregeling duurde was de sfeer in de partij slecht. Tegen de tijd dat er terug een voorzitter zou worden verkozen werd er opnieuw hard gewerkt om H. Schiltz van die post weg te houden. Bij de voorzittersverkiezing van 22 november 1975 zou hij het echter halen met een

wordt, zal pas blijken na 7 april 1990. Dan kiest het Comité permanent het Bureau, nadien wordt het Bureau Exécutif samen gesteld en diens voorzitter aangeduid.

(46) Zie J. Sels, *a.w.*, voor de periode van 1954-1981. J. Sels heeft zich kunnen baseren op de verslagen van de Partijraad van 1961 tot 1981. Verder F. VAN DER ELST, Twintig jaar Volksunie, 1954-1974, Brussel, 1974, 128 blz. Zie ook "Striende aanklacht van Volksunie-senatoren Van der Elst en Jorissen tegen voorzitter Schiltz", in: *Volksgazet*, 12-13 juni 1976 en E. RASKIN, Van binnenuit bekeken. Antwerpen, 1980, blz 70-151.

grotere meerderheid dan in 1973. In de derde ronde bekwam hij 63% van de getelde stemmen tegen H. De Bruyne die zich nog op diezelfde partijraad kandidaat had gesteld; de derde kandidaat, V. Anciaux had zich na de tweede ronde teruggetrokken.

Drie jaar later vergrootte H. Schiltz zijn score; in de tweede ronde haalde hij meer dan de vereiste tweederde meerderheid (70%) tegen J. Valkeniers. Eigenlijk was deze verkiezing neergekomen op een confrontatie tussen pro-en anti-Egmonters. De verhouding 2/3 voor, 1/3 tegen die ook elders regelmatig opdook, zou overeenkomen met de drie gelijkwaardige tendenzen in de partij die afwisselend samengingen: de "beleidsgezinden", de "progressieven" en de "traditionalistische Vlaams-nationalisten".

Na het verkiezingsdebacle van 17 december 1978 kwam H. Schiltz echter onder zware druk te staan en na een heruitgave hiervan bij de Europese verkiezingen van 10 juni 1979 werden enkele van zijn tegenstanders in het Partijbestuur gekozen. Daarop nam H. Schiltz ontslag; hij liet zich enkel nog overreden het voorzitterschap te blijven waarnemen tot een opvolger was aangeduid. Twee kandidaten meldden zich daarvoor op de Partijraad van 8 september 1979: V. Anciaux en J. Sauwens. V. Anciaux behaalde in de tweede ronde net de vereiste twee derden. Hij slaagde erin het vertrouwen binnen de partij te herstellen en de eenheid te herwinnen. In 1981 was er niemand die tegen hem opkwam bij de voorzittersverkiezing, in 1984 evenmin.

De nederlaag bij de parlementsverkiezingen van 1985 kwamen voor V. Anciaux zwaar aan: hij stelde toen onmiddellijk zijn mandaat ter beschikking. Een unanieme partijraad bezwoer hem aan te blijven en de noodzakelijk geachte vernieuwing in de partij zelf te leiden. In januari 1986 werd dan de kalender van deze vernieuwing bekend gemaakt, die zou uitmonden in (toch) vervroegde voorzittersverkiezingen in september 1986.

Tegelijk werd ook duidelijk dat over Anciaux' opvolging geen eensgezindheid bestond ⁴⁷. Op 27 september 1986 koos de Volksuniepartijraad tussen J. Gabriels en J. Vandemeulebroucke. J. Gabriels haalde van meet af aan de absolute meerderheid maar die volstaat bij de Volksunie pas in de derde ronde: het is daar dat hij het met 63,3% haalde.

Van J. Gabriels werd verwacht dat hij zijn "toverformule" die aan de Volksunie in zijn gemeente Bree bijzonder succes had gebracht, op de partij in haar geheel kon overdragen ⁴⁸. Het verdere verkiezingsverlies, de deelname aan regering en de staats-hervorming vanaf 1988 samen met de autoritair genoemde stijl van G. Gabriëls oogstten echter kritiek. In 1989 doorworstelde de partij meer dan één interne crisis. Toch werd J. Gabriels op 24 september 1989 opnieuw verkozen. Van de jonge, vrij

(47) *De Standaard*, 16 februari 1981, 16 en 21 oktober 1985, 13 januari, 7 en 12 maart 1986.

(48) *De Standaard* 15,17,29 september 1986; *Knack*, 24 september en 1 oktober 1986.

onbekende tegenkandidaat P. Van Krunkelsven, haalde hij het echter slechts met 59,1% in een derde ronde ⁴⁹.

FRONT DEMOCRATIQUE DES BRUXELLOIS FRANCOPHONES

Ook bij het FDF werd er stemrecht toegekend aan de leden inzake voorzittersverkiezingen. Zeven maal werden zij daartoe opgeroepen, vier maal kregen zij daarbij de keuze over meerdere kandidaten. Een congres van afgevaardigden heeft slechts één keer een FDF-voorzitter aangeduid, de "raad" en het "bureau" elk twee keer ⁵⁰.

Hoewel het FDF zich al op 1 mei 1964 aan de pers bekendmaakte, begon het pas na de verkiezingen van mei 1965 aan de uitbouw van een partijapparaat. Haar eerste congres hield het pas op 27 oktober 1968.

De eerste twee FDF-voorzitters werden derhalve nog door een beperkte kring verkozen, de oud-comunist P. Brien door het "Comité de direction" in 1964 en de oud-socialist A. Peeters, door het "Comité directeur" in 1967 ⁵¹.

Pas op 27 mei 1972 werd een congres bij de voorzittersaanduiding betrokken. Zijn inspraak was evenwel nog gering: er was slechts één kandidaat, A. Lagasse, en het congres mocht voor hem applaudiseren ⁵². Dan werd er een hele sprong gemaakt. L. Defosset werd op 18 januari 1975 verkozen door een congres dat de keuze had tussen hem en G. Clerfayt, en wat meer was: alle regelmatig ingeschreven leden mochten op dat congres aanwezig zijn en, als ze verhinderd waren, een volmacht meegeven! Er werden 2064 stemmen geteld.

De kandidatuur van G. Clerfayt die de steun had van de Brusselse randgemeenten, kwam eigenlijk onverwacht en naar verluidt zelfs ongelegen. L. Defosset haalde het

(49) *De Morgen* 23 maart, 10, 19 augustus, 8, 11, 19, 20, 22, 23, 25, 28 september 1989; *De Standaard*, 23 maart 1989, 18, 21, 29 augustus, 8, 11, 18, 25 september 1989; *Knack*, 23 augustus 1989.

(50) Het gemeenschappelijk FDF-RW voorzitterschap wordt hier en in de analyse buiten beschouwing gelaten. Terzijde enkel dit: tussen 1968 en 1972 was J. Duvieusart voorzitter., aangeduid door het RW-congres van 89 juni 1968; L. Defosset nam de functie waar tussen 1972 en 1974, aangeduid op het FDF-congres van 27 mei 1972. Vanaf de regeringsdeelname van het RW (zonder het FDF) bleef de functie jarenlang vacant. Pas op 24 februari 1979 werd de draad terug opgenomen: P. Bertrand werd toen aangewezen door het RW-congres. In 1982 werd door beide partijen echter toegegeven dat deze nieuwe toenadering een vergissing was. Zie J. DE BRABANTER, *Ontstaan en ontwikkeling van de taalpartij FDF, 1960-1970*. Brussel, Eindverhandeling VUB, 1980; K. DESCHOUWER, *Een studie van het FDF in de jaren zeventig*. Brussel, eindverhandeling VUB, 1981; COMMISSION HISTORIQUE DU RW de Huy-Waremme, *Aperçu de l'histoire du R.W. Huy, RW-Huy-Waremme*, 1981; *De Standaard*, 19 oktober 1974, 27 februari 1981.

(51) J. DE BRABANTER, *a.w.*, blz. 117-118; *Courriers hebdomadaires du CRISP*, nrs. 299 en 516, 29 oktober 1965 en 2 april 1971, blz. 11-14 en 6-9.

(52) *Le Soir*, 28-29 mei 1972; *De Standaard*, 29 mei 1972.

echter met een ruime voorsprong : 70,4% van de getelde stemmen tegen 29,6% ⁵³.

Op 3 juni 1977 stapte het FDF voor het eerst in de regering. L. Defosset werd minister. Op voorstel van het Bureau permanent werd A. Spaak door de "raad" (Conseil général) bij handgeklap als interimaris aangeduid. De bedoeling was haar nadien tot voorzitter te laten verkiezen, de eerste vrouwelijke partijvoorzitter in België. Zo gebeurde het, op het congres van 5 november 1977. Haar mandaat werd nog eens verlengd op 7 juni 1980. In beide gevallen mochten de leden enkel hun instemming betuigen over een enkele kandidaat. A. Spaak behaalde 72% in 1977 en 89,1% in 1980. Nochtans kende het congres van 7 juni 1980 een bijzonder woelig verloop en kwam heel wat ongenoegen over de partijleiding tot uiting. Dat vertaalde zich echter niet bij de voorzittersverkiezing maar wel bij de verkiezing van de algemene secretaris : de kandidaat van de partijleiding, F. Persoons, haalde het niet, secretaris werd G. Désir ⁵⁴.

Inmiddels was het FDF over zijn hoogtepunt heen. Het verloor bij de parlementsverkiezingen van 1981 en bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1982. De partij begon scheuren te vertonen en prominente leden te verliezen. De jongeren in de partij meenden dat het FDF aan het verstarren was en riepen om verjonging van de leiding. Wanneer A. Spaak na de gemeenteraadsverkiezingen van 1982 geen vernieuwing van haar mandaat meer zocht gaven zij hun steun aan S. Moureaux. Maar ook de oude stichters-partijleiders L. Defosset en L. Outers kandideerden, en B. Risopoulos, G. Brasseur en de outsider E. Messemaekers, de enige van de vijf die niet tot de partijtop behoorde. Het selectieproces kon beginnen. Op het congres van januari 1983 bleven slechts twee kandidaten over : L. Outers en E. Messemaekers. L. Outers werd voorzitter met 73,2% van de getelde stemmen tegen 22,8% voor E. Messemaekers ⁵⁵.

L. Outers deed zijn mandaat echter niet uit. In oktober 1984 trad hij af en wel om nu toch de vernieuwing een kans te laten. Er liepen 6 kandidaturen binnen en ditmaal zouden zij ook alle 6 worden voorgelegd aan de partijleden : S. Moureaux,

(53) *Forces Wallonnes*, 12, 1975, nr. 4, blz 1 en 3 ; *De Standaard*, 16 en 20 januari 1975 ; *Le Soir*, 16 december 1974, 16, 17, 19-20 januari 1975.

Het algemeen ledenstemrecht wordt nochtans pas vermeld in de statuten van 5 november 1977 - 23 februari 1981. FDF woordvoerders verzekeren dat de praktijk, de statuten is voorafgegaan. De kranten spreken ook van leden daar waar er in 1972 sprake is van "délégués". In de statuten van 25 november-23 december staat nog vermeld dat wie verhinderd is een volmacht mag meegeven, waarbij niemand meer dan twee volmachten mag dragen (vanaf 1977-1981 : één volmacht).

(54) *Le Soir*, 16 juni, 6-7 november 1977, 8-9 juni 1980 ; *De Standaard*, 17 juni 1977, 28 mei, 9 juni 1980.

(55) K. DESCHOUWER. Brussel, 13 oktober 1985 : een storm in een glas water. In : *Taal en sociale integratie*, nr. 8, Brussel, Centrum voor interdisciplinair onderzoek naar de Brusselsese taaltoestanden, VUB, 1986, blz. 185-191 ; (G. FONTEYN in) *De Standaard*, 28 mei, 31 augustus, 19 oktober, 18 november, 22 december 1982, 15 en 17 januari 1983 ; *Knack*, 19 januari 1983 ; *Le Soir*, 6, 17 januari 1983.

G. Clerfayt, M. Artiges, E. Messemaekers, G. Pipart en D. Verbecelte. Verwacht werd dat een tweede ronde zou beslissen tussen de gematigde S. Mouraux en de radicale G. Clerfayt, beiden behorend tot de slechts-iets-minder-oude leiding. G. Clerfayt bekwam evenwel al de volstreekte meerderheid in de eerste ronde. Daarmee had het FDF gekozen voor een harde lijn. De leegloop en het stemmenverlies gingen nochtans verder ⁵⁶.

Toch behield G. Clerfayt het vertrouwen van de FDF-leden. Op 11 oktober 1986 werd hij herkozen met 57,9% van de getelde stemmen. Zijn tegenkandidaat, de jonge D. Gosuin die de steun van A. Spaak had gekregen, behaalde 41,8%. De kandidatuur van de afgezette algemene secretaris G. Verzin was door het FDF-bureau afgewezen. G. Verzin zou als voorzitterskandidaat slechts een programmapunt gehad hebben: de ontbinding van het FDF en de omvorming ervan tot een beweging ⁵⁷.

Na het dieptepunt van 1985 leek het FDF zich in de volgende jaren electoraal te stabiliseren. Op 20 december 1988 sloot de Conseil général zich aan bij de boutade "Never change a winning team" en verlengde met oog op de Europese en Brusselse verkiezingen van 1989 het mandaat van haar voorzitter en algemeen secretaris met een jaar ⁵⁸.

Ook na die verkiezingen wenste de partij G. Clerfayt als voorzitter te behouden. Hij werd op 9 december 1989 als enige kandidaat herkozen met 75% van de getelde stemmen ⁵⁹.

RASSEMBLEMENT WALLON

Bij de formele voorzittersaanduidingen in het RW was er nooit meer dan één kandidaat. Zes keer op negen vond er een stemming plaats op het congres, twee maal werd een mandaat haast onopgemerkt verlengd en één keer duidde het "bureau" een interimaris aan.

Het RW hield haar eerste congres op 6 juni 1968. Fr. Perin werd er bij handgeklap tot voorzitter verkozen. Hij behield deze functie tot juni 1974. Hoewel de RW-statuten voorschrijven dat er om de twee jaar over het voorzitterschap moet worden gestemd, heeft er in die zes jaar geen enkele stemming meer plaats gevonden. In 1972 nam het congres akte van het feit dat er op het Bureau fédéral geen andere kandidaturen waren ingediend dan deze van Fr. Perin en beschouwde hem daarmee als

(56) *De Standaard*, 4, 25 september, 1, 16, 22 oktober 1984; *La Libre Belgique*, 4, 28 september, 11, 19, 20-21, 22 oktober 1984; *Le Soir*, 18, 19, 20-21, 22 oktober, 10 november 1984.

(57) *De Standaard*, 5, 9, 27 september, 13 oktober 1986; *Le Soir*, 13 oktober 1986.

(58) *FDF-Actualités*, nr. 170, januari 1989, blz. 1: "Pour gagner les élections européennes et régionales du 18 juin 1989, le FDF ne change pas d'équipe".

(59) *Le Soir*, 9-10 en 11 december 1989; *La Libre Belgique*, 8 en 11 december 1989; *La Cité*, 7 december 1989

herkozen. Iets soortgelijks moet zich voorgedaan hebben in 1970, maar daarvan is echter geen spoor. Vermoedelijk werd de vaststelling enkel gedaan op het Bureau fédéral en meende men dat dit kon volstaan. Op de congressen van 15 maart en 13 september 1970 kwam het voorzitterschap alleszins niet ter sprake ⁶⁰.

Fr. Perin werd minister in de regering Tindemans I op 11 juni 1974. Het Bureau fédéral duidde algemene secretaris R. Moreau aan als zijn interimaris. De bedoeling was dat R. Moreau later staatssecretaris zou worden en P.H. Gendebien voorzitter. Hetgeen ook gebeurde in oktober 1974. P.H. Gendebien kreeg van het congres als enige kandidaat 482 stemmen op 489, d.w.z. 98,6% ⁶¹.

In 1976 kwam hij als voorzitter sterk onder druk te staan na de slechte uitslag bij de gemeenteraadsverkiezingen en de afscheuring onder de leiding van de RW-regeringsleden J. Gol, E. Knoops en Fr. Perin. Op een congres op 4 december werd P.H. Gendebien en zijn links-georiënteerd manifest dat de twistappel was geweest evenwel uitbundig toegejuicht. Ook zijn herkiezing op 5 maart 1977 stelde geen problemen, hij behaalde 91,2% van de getelde stemmen ⁶².

Op 30 september 1979 werd na afloop van het Bureau fédéral bekendgemaakt dat P.H. Gendebien geen kandidaat meer zou zijn voor de voorzittersverkiezingen van november, maar zich zou voorbereiden op een Europees mandaat. Het Bureau fédéral had ook akte genomen van P.H. Gendebiens voorstel P. Bertrand als zijn opvolger voor te dragen. De vervroegde parlementsverkiezingen van 17 december 1978 doorkruisten echter de planning. Het congres kwam er pas op 24 februari 1979. Niet P. Bertrand, maar de populaire RTBF-journalist H. Mordant die pas enkele maanden voordien het RW was komen vervoegen en de partij succes had bezorgd in Luik werd als voorzitter voorgedragen en verkozen (met 97%). P. Bertrand kreeg het voorzitterschap van de FDF-RW koepel, die na jaren inactiviteit terug was opgestart ⁶³.

Die toenadering met het FDF leidde in beide partijen tot interne spanningen. In de loop van 1981 kwam die onenigheid herhaaldelijk aan de oppervlakte. Op het congres van 29 maart 1981 vond het RW toch enige eensgezindheid. Het voorzit-

(60) Zie Ch. DUTRY, *L'évolution et la crise du RW*, Louvain-la-Neuve, eindverhandeling UCL, 1979, blz. 18-35 en COMMISSION HISTORIQUE, *a.w.*, blz. 13-14, *La Libre Belgique*, 10 juni 1968, 27 maart 1972; *De Standaard*, 28 maart 1972 en mededeling van A. Moreau voor wat betreft de kandidatuurstelling van 1972 (vastgesteld op het Bureau fédéral van 18 maart 1972).

(61) *Le Soir*, 16-17 juni 1974; *La Libre Belgique*, 17 juni, 19-20, 21 oktober 1974; *De Standaard*, 17 juni, 22 oktober 1974; *Courrier hebdomadaire du CRISP*, nr. 786, 3 februari 1978, blz. 6-8.

(62) CH. DUTRY, *a.w.*, 40-43; COMMISSION HISTORIQUE, *a.w.* blz.; *De Standaard*, 6 december 1976; *La Libre Belgique*, 7 maart 1977.

(63) *De Standaard*, 2 oktober 1978, 27 februari 1979; *Le Soir*, 2 oktober 1978, 25-26 februari 1979; *La Libre Belgique*, 1-2 oktober 1978, 22 en 26 februari, 6 maart 1979; *Le Peuple*, 26 februari 1979.

terschap van H. Mordant kon er dan ook zonder al te veel problemen worden verlengd. Zijn score, 72,4% van de getelde stemmen, was echter een stuk lager dan in 1979 wat kon te maken hebben met de afgenomen consensus, maar ook met de verwijten van onbekwaamheid die her en der tegen H. Mordant werden geuit.

In oktober kwam dan de barst: oud-voorzitter P.H. Gendebien verliet de partij en nadien algemeen secretaris Y. de Wasseige, oud-interim-voorzitter R. Moreau en talrijke anderen ⁶⁴.

H. Mordant bleef voorzitter tot oktober 1983. Dan volgde F. Massart hem op, één van de stichters van de partij ⁶⁵. In de jaren die volgden werden met enig succes pogingen ondernomen om de talrijk geworden Waalse fracties terug bij elkaar te brengen. Het RW bleef echter wegschrompelen. In 1985 nam het niet meer deel aan de parlementsverkiezingen en in maart 1986 ging het over tot zijn ontbinding ⁶⁶. Nadien is nog bij herhaling het tegendeel beweerd, maar een echter heropleving is er niet meer gekomen ⁶⁷.

IV. Analyse

A. Verkiezing, herkiezing en interims

Wanneer men al die keren dat er iemand aan het hoofd van één van de beschouwde politieke partijen is geplaatst, optelt, dan komt men aan een totaal van 154 aanstellingen: 57 maal werd er een voorzitter verkozen, 70 maal werd iemand herkozen en 27 maal werd er een interimaris aangeduid.

Deze aanstellingen gebeurden door verschillende "kiescolleges": door de leden, of van het congres, de "raad", en het "bureau" of door equivalenten hiervan. Soms kon er over meerdere kandidaten gestemd worden; meestal was er slechts één kandidaat en dan kon men ofwel stemmen ofwel applaudiseren. "Kiescolleges" en "wijze van aanstelling" zijn de twee variabelen waarmee de 154 aanstellingen hiernavolgend stapsgewijze worden ontleed. De waarden van deze twee variabelen worden zo uitgezet in kruistabellen dat ze van links boven naar rechts onder een toenemende mate van participatie en inspraak voorstellen: gaande van volkomen afgesloten want onbekende aanstelling (1.1) tot een keuze over meerdere kandidaten door alle partijen (4.5). Tabel III brengt op die manier alle 154 aanduidingen in beeld.

(64) *La Libre Belgique*, 30 maart, 20 juni, 5,7,12,14,20, 30 oktober 1981; *De Standaard*, 19, 26 januari, 31 maart, 29 juni, 5 oktober, 18 november 1981; *Le Soir*, 20 januari, 12 mei, 4-5, 7, 9, 10, 11-12, 22, 24, 31 oktober 1981.

(65) *La Libre Belgique*, 6 en 10 oktober 1983; *De Standaard*, 10 oktober 1983; *Le Soir*, 8 oktober 1983

(66) *De Standaard*, 9 december 1983, 31 januari, 18 februari, 8 maart, 1984, 20 september 1985, 27 maart 1986; *Le Peuple*, 24 juni, 19 september 1985; *Le Soir*, 12 maart, 8 oktober 1983, 19 september 1985, 27 maart 1986.

(67) *De Standaard*, 4 april 1986, 13 en 14 mei 1987, 5 juli 1988; *Le Soir*, 14 mei 1987, 4 juli 1988; *La Libre Belgique*, 4 april 1986, 4 juli 1988.

TABEL III:
De formele aanstelling van de partijvoorzitters in België; alle aanduidingen.

wijze van aanstelling	Kiescollege	? 1		Bureau 2		Raad 3		Congres 4		Leden 5		TOTAAL	
		N	duur	N	duur	N	duur	N	duur	N	duur	N	duur
	? 1	2	98	10	5160	1	365					13	5623
												3,4%	5,4%
Een kandidaat	Handgeklap	2				6	978	35	26917			41	27895
												26,6%	27,1%
	Stemming	3		12	5959	12	7299	46	33635	4	2520	74	49413
												48,0%	48,0%
Meerdere kandidaten =	Stemming	4		1	71	6	3903	9	9094	10	6987	26	20055
												16,9%	19,5%
	TOTAAL	2	98	23	11190	25	12545	90	69646	14	9507	154	102986
		1,3%	0,1%	14,9%	10,9%	16,2%	12,2%	58,4%	67,6%	9,1%	9,2%	99,9%	100,0%
												\bar{x} duur = 669	

N: aantal aanduidingen; duur: benaderend aantal dagen positiebekleding, m.n. het aantal dagen tussen opeenvolgende aanstellingen

Niet alleen het aantal aanduidingen maar ook de duur in aantal dagen wordt weergegeven omdat niet alle partijen het voorzitterschap even frequent hernieuwen (einddatum : 28 februari 1990).

Wat leert tabel III ? Wat betreft de aanstellingswijze, dat in drie kwart van de gevallen er zeker slechts één kandidaat was ; dat dertien maal onbekend bleef hoe en hoeveel kandidaten in beschouwing werden genomen en uiteindelijk dat er maar 1 keer op 6 kon gestemd worden over meer dan één kandidaat. Met andere woorden dat de keuzemogelijkheid bij de aanstelling van de partijvoorzitters in België erg gering is. Ter herinnering, enkel bij BSP-PSB (vanaf 1968), SP en CVP (vanaf 1989) was er in de statuten sprake van "éénkandidaatsverkiezingen".

Wat betreft de kiescolleges : in de grote meerderheid van de gevallen was het inderdaad het congres dat, formeel -niet te vergeten-, de partijvoorzitters aanstelde. Bemerk echter dat het congres slechts 9 van de 90 keer kon kiezen tussen minstens twee kandidaten. Aan het minder talrijke partijorgaan, de raad, wordt doorgaans meer keuzemogelijkheid gelaten. En als de leden er aan te pas komen dan is dat vooral om te kiezen tussen minstens twee kandidaten, nl. 10 maal op 14, dat is 71,4% van de gevallen. Blijkbaar gaat met de invoering van ledenstemrecht ook een vergroting van de keuze gepaard. Als het bureau formeel de eindbeslissing neemt geraakt daarentegen dikwijls zelfs niet bekend hoe en over hoeveel kandidaten er werd beslist, maar toch zou er in een kleine meerderheid van de gevallen ook slechts over één kandidaat zijn gestemd. Zowel het bureau als de raad waren bij meer voorzittersaanduidingen betrokken dan de leden.

Er zijn slechts kleine verschillen tussen frequentie en duur. Als het bureau en de raad beslissen betreft het eerder kortere mandaten, als het congres beslist langere. Wat hier evenwel speelt zijn de *interimaanduidingen*⁶⁸. In tabel IV worden deze afzonderlijk geanalyseerd.

Meteen is duidelijk dat de interimarisaanduidingen het globaal beeld in nog sterker vertekenen. Het congres en de leden komen hier niet aan te pas, enkel het bureau en de raad beslissen. Dikwijls, één keer op drie, is niet duidelijk hoe die beslissingen werden genomen, slechts één keer is er zeker over meer dan een kandidaat gestemd (PSC, 1981, G. Deprez). Meestal echter (62,9%) wordt ook hier slechts één kandidaat gepresenteerd. Bij de aanduiding van interimvoorzitters is inspraak echt verzoek. Dat wordt wellicht getolereerd omdat het hier slechts over interims gaat en over eerder korte periodes, gemiddeld 180 dagen, 4854 dagen in het totaal of slechts 4,7% van de totaal beschouwde tijd.

(68) Bij de categorie "interimarisaanduidingen" zijn ondergebracht zowel de aanduidingen van interims bij langdurige afwezigheid (met name G. Gramme, PSC, 1974 en 1976 en N. Hougardy, PVV-PLP, 1968) als bij vacature, als de aanstelling van voorlopige voorzitters (met name : A. Van Acker, BSP-PSB, 1944 ; R. Motz, LP-PL, 1944 ; W. De Clercq, PVV, 1971 ; E. Jeunehomme, PLPW, 1971).

TABEL IV:

De formele aanstelling van de partijvoorzitters in België: enkel interimisandauidingen.

Kiescollege wijze van aanstelling	? 1		Bureau 2		Raad 3		Congres 4		Leden 5		TOTAAL	
	N	duur	N	duur	N	duur	N	duur	N	duur	N	duur
? 1	2	98	6	868	1	365					9	1331
											33,3%	27,4%
Een kandidaat Handgeklap 2					6	978					6	978
											22,2%	20,1%
Stemming 3			6	1122	5	1352					11	2474
											40,7%	51,0%
Meerdere kandidaten = 4 Stemming			1	71							1	71
											3,7%	1,5%
TOTAAL	2	98	13	2061	12	2695					27	4854
	7,4%	2,0%	48,1%	42,5%	44,4%	55,5%					99,9%	100,0%
											\bar{x} duur = 180	

N: aantal aanduidingen duur: benaderend aantal dagen positiebekleding, m.n. het aantal dagen tussen opeenvolgende aanstellingen

Blijkt echter dat 17 van de 27 interimarissen, dit is 63%, nadien ook echt voorzitter werden ; blijkt ook dat 17 van al de voorzitters nl. 57, eerst interimaris waren, dit is 30% en dat bij hun promotie slechts in twee gevallen tegenkandidaten waren. Dat wil zeggen dat de interim vaak wordt gebruikt om iemand op een gemakkelijke wijze door te sluisen naar het voorzitterschap !

Als men de interimarissen echter terzijde laat, dan verbetert het algemeen beeld in aanzienlijke mate. Tabel V geeft enkel de verkiezingen en herkiezingen weer. Zulke ver- en herkiezingen gebeuren in de partijen gemiddeld om de 773 dagen, d.w.z. iets meer dan om de twee jaar.

Het aantal onbekende gevallen vermindert drastisch. Het aandeel van bureau en raad valt terug van 31,1% naar 18,1%. Nagenoeg 82% van de ver- en herverkiezingen gebeuren dus door het congres en de leden. De verkiezingswijze verandert echter niet zo sterk. Het percentage verkiezingen met meer dan één kandidaat blijft beperkt tot 19,7%. Ver- en herverkiezingen gebeuren dus door ruimere kiescolleges, maar hun keuzemogelijkheid is gering.

Vooraf *herkiezingen* blijken erg inspraakloos te zijn. Van de 70 herkiezingen zijn er slechts zeven waarbij er keuze was tussen minstens twee kandidaten : twee in de PSC, drie in de VU, één in het FDF en één in de PS ; zeven op zeventig is amper 10%! Al die jaren is het in al de beschouwde partijen slechts zevenmaal voorgevallen dat een zetelende voorzitter bij zijn herkiezing met een tegenkandidaat werd geconfronteerd ! Herkiezingen zijn vooral herbevestigingen. Nieuwe voorzitters komen er pas als de oude zijn afgetreden !

Als men dan nog eens de herkiezingen terzijde laat, dan blijven alleen de verkiezingen *stricto sensu* over, dat wil zeggen die gevallen waar iemand voor het eerst (of uitzonderlijk : na onderbreking) als eigenlijk voorzitter werd aangesteld. Dat gebeurde 57 maal zoals blijkt uit Tabel VI en betreft 52 personen ⁶⁹.

Na al wat reeds gezegd is verrast tabel VI toch wat. Blijkt dat als het over een eerste aanstelling gaat er een keuzemogelijkheid tussen meerdere personen relatief frequenter wordt ! Bijna in een derde van de gevallen waren er bij een verkiezing, *stricto sensu*, minstens twee kandidaten. Het congres was in 71,9% van de gevallen betrokken in de verkiezing, de leden in inmiddels toch al 15,8%

Blijft niettemin dat het bevoegde kiescollege bij nog steeds twee derden van de "verkiezingen" enkel haar instemming kon betuigen met één enkele kandidaat.

Bemerk nog dat een voorzitterschap gemiddeld 1722 dagen duurt, dat wil zeggen 4 jaar en 9 maanden ongeveer. Partijvoorzitters hebben in België dus een grotere bestendigheid dan regeringen.

(69) P. Vanden Boeynants, CH.F. Nothomb, R. Motz, W. Declercq en G. Verhofstadt zijn tweemaal voorzitter geworden

TABEL V:

De formele aanduiding van de partijvoorzitters in België: Ver- en herverkiezingen

Kiescollege wijze van aanstelling	? 1		Bureau 2		Raad 3		Congres 4		Leden 5		TOTAAL	
	N	duur	N	duur	N	duur	N	duur	N	duur	N	duur
? 1			4	4292							4	4292
											3,1%	4,4%
Een kandidaat Handgeklap 2							35	26917			35	26917
											27,6%	27,4%
Stemming 3			6	4837	7	5947	46	33635	4	2520	63	46939
											49,6%	48,6%
Meerdere kandidaten = 4 Stemming					6	3903	9	9094	10	6987	25	19984
											19,7%	19,6%
TOTAAL			10	9129	13	9850	90	69646	14	9507	127	98132
			7,9%	9,3%	10,2%	10,0%	70,9%	71,0%	11,0%	9,7%	100,0%	100,0%
											\bar{x} duur = 773	

N: aantal aanduidingen; duur: benaderend aantal dagen positiebekleding, m.n. het aantal dagen tussen opeenvolgende aanstellingen

TABEL VI:

Formele aanstelling van de partijvoorzitters in België: enkel verkiezingen en totale duur.

Kiescollege wijze van aanstelling	? 1		Bureau 2		Raad 3		Congres 4		Leden 5		TOTAAL	
	N	duur	N	duur	N	duur	N	duur	N	duur	N	duur
? 1			2	2938							2	2938
											3,5%	3,0%
Een kandidaat Handgeklap2							14	28693			14	28693
											24,6%	29,2%
Stemming 3			2	7132			19	24766	2	2439	23	34337
											40,3%	35,0%
Meerdere kandidaten = 4 Stemming					3	5834	8	17540	7	8790	18	32164
											31,6%	32,8%
TOTAAL			4	10070	3	5834	41	70999	9	11229	57	98132
			7,0%	10,3%	5,3%	5,9%	71,9%	72,3%	15,8%	11,4%	100,0%	100,0%
											\bar{x} duur =	1722

N: aantal aanduidingen; duur: totaal aantal dagen dat iemand onafgebroken voorzitter was

TABEL VII

De formele aanstelling van de partijvoorzitters in België: ver- en herkiezingen in de periode 1944-1960.

wijze van aanstelling	Kiescollege		Bureau		Raad		Congres		Leden		TOTAAL	
	N	duur	N	duur	N	duur	N	duur	N	duur	N	duur
? 1												
Een kandidaat Handgeklap 2							13	9451			13	9451
Stemming 3			3	1693			13	4843			16	6536
Meerdere kandidaten = Stemming 4							2	1946			2	1946
TOTAAL			3	1693			28	16240			31	17933
			9,7%	9,4%			90,3%	90,6%			99,9%	99,9%
											\bar{x} duur = 578	

N: aantal aanduidingen; duur: benaderend aantal dagen positiebekleding, m.n. het aantal dagen tussen opeenvolgende aanstellingen

B. *Vooruitgang?*

In voorgaande gedeelten van dit artikel is al tot uiting gekomen dat partijen in de beschouwde periode wijzigingen hebben aangebracht aan de manier waarop zij hun voorzitter aanduiden. Door naar drie periodes om te rekenen kan een zekere evolutie worden aangeduid. Dat gebeurt aan de hand van de tabellen VII, VIII en IX. Zij geven zowel ver- als herverkiezingen weer waartussen in de alledaagse context namelijk ook geen verschil wordt gemaakt.

In de periode 1944-1960 is er geen sprake van ledenstemrecht, enkel het congres is bevoegd, uitzonderlijk het bureau. Meer dan één kandidaat is een grote zeldzaamheid, het komt slechts twee maal voor op 31 gevallen. Handgeklap is haast even frequent als stemming. In de volgende 15 jaar, 1961-1975, worden nieuwe kiescolleges geïntroduceerd: de raad en de leden. Het bureau speelt eveneens een aanzienlijke rol, vooral dan, zoals gezien in de aanvangsjaren van nieuwe partijen. Maar ook de keuzemogelijkheid (meer dan één kandidaat) neemt fors toe, van 6,4 naar 22,2% en het aandeel van het handgeklap vermindert aanzienlijk, nl. met 13%-punten.

In de laatste periode, 1976-1990 wint het ledenstemrecht nog aan belang en valt het bureau als formeel kiescollege haast weg. Handgeklap geraakt uit de mode: van 41,9% over 28,9% naar 17,6%; maar tegelijk stagneert echter ook de toename van de stemmingen over meerdere kandidaten (25,5% in 1976-1990 tegenover 22,2% in 1961-75).

Men kan dus ongetwijfeld van een vooruitgang spreken: ruimere colleges nemen de formele eindbeslissing en de mogelijkheid om te kiezen tussen meerdere kandidaten is toegenomen.

Opmerkelijk is dat ook de gemiddelde duur van de mandaten is aangegroeid, nl. van 578 over 810 naar 858 dagen. Positief geformuleerd: vroeger werden de kiescolleges frequenter samengeroepen voor minder inhoudsvolle ver- en herkiezingen. Vraag is of tussen de toegenomen democratische mogelijkheden en de lengte van de mandaten een relatie bestaat.

C. *Vlaamse en Franstalige partijen*

Een goed deel van deze vooruitgang moet op het actief van de Franstalige partijen worden ingeschreven. Tabellen X en XI tonen ver- en herkiezingen bij respectievelijk: CVP, SP, PVV en VU enerzijds en PSC, PS, PLPW-PRLW-PRL, FDF en RW anderzijds.

Het ledenstemrecht bestaat enkel aan Franstalige kant. Het neemt daar zelfs al 41,2% van de verkiezingen en 35,7% van de duur in (d.w.z. dat gedurende 35,7% van het totale aantal dagen iemand aan het hoofd van een partij heeft gestaan die op die manier werd verkozen). Bovendien wordt hierdoor ook het aandeel van de verkiezingen met meerdere kandidaten opgetild tot 41,2%, dat is meer dan het dub-

TABEL VIII

De formele aanstelling van de partijvoorzitters in België: ver- en herkiezingen in de periode 1961-1975.

Kiescollege wijze van aanstelling	? 1		Bureau 2		Raad 3		Congres 4		Leden 5		TOTAAL	
	N	duur	N	duur	N	duur	N	duur	N	duur	N	duur
? 1			4	3999							4	3999
											8,9%	11,0%
Een kandidaat Handgeklap 2							13	11028			13	11028
											28,9%	30,2%
Stemming 3			2	1897	4	3542	12	8131			18	13570
											40,0%	37,2%
Meerdere kandidaten = Stemming 4					2	781	5	5297	3	1784	10	7862
											22,2%	21,6%
TOTAAL			6	5896	6	4323	30	24456	3	1784	45	36459
			13,3%	16,2%	13,3%	11,9%	66,7%	67,1%	6,7%	4,9%	100,0%	100,0%
											\bar{x} duur =	810

N: aantal aanduidingen; duur: benaderend aantal dagen positiebekleding, m.n. het aantal dagen tussen opeenvolgende aanstellingen

TABEL IX

De formele aanstelling van de partijvoorzitters in België : ver- en herkiezingen in de periode 1976-1990.

wijze van aanstelling	Kiescollege		Bureau		Raad		Congres		Leden		TOTAAL	
	N	duur	N	duur	N	duur	N	duur	N	duur	N	duur
? 1				293								293 0,7%
Een kandidaat Handgeklap 2							9	6438			9	6438 17,6%14,7%
Stemming 3			1	1247	3	2405	21	21224	4	2520	29	27214 56,9%62,2%
Meerdere kandidaten = Stemming 4					4	3122	2	1470	7	5203	13	9795 25,5%20,4%
TOTAAL			1	1540 2,0% 3,5%	7	5527 13,7% 12,6%	32	28950 62,7% 66,2%	11	7723 21,6% 17,7%	51	43740 100,0%100,0% x̄duur = 858

N : aantal aanduidingen ; duur : benaderend aantal dagen positiebekleding, m.n. het aantal dagen tussen opeenvolgende aanstellingen

TABEL X

De formele aanstelling van de partijvoorzitters in de Vlaamse partijen : ver- en herkiezingen.

Kiescollege wijze van aanstelling	? 1		Bureau 2		Raad 3		Congres 4		Leden 5		TOTAAL	
	N	duur	N	duur	N	duur	N	duur	N	duur	N	duur
? 1												
Een kandidaat Handgeklap 2							5	4158			5	4158
Stemming 3			5	3590	6	5593	12	11630			23	20813
Meerdere kandidaten = Stemming 4					6	3903	2	2051			8	5954
TOTAAL			5	3590	12	9496	19	17839			36	30925
			13,9%	11,6%	33,3%	30,7%	52,8%	57,7%			100,0%	99,9%
											\bar{x} duur =	859

N: aantal aanduidingen ; duur : benaderend aantal dagen positiebekleding, m.n. het aantal dagen tussen opeenvolgende aanstellingen

bele van het globale cijfer voor ver- en herkiezingen, nl. 19,7%. En verder is ook het handgeklap zo goed als verdwenen bij de Franstalige partijen.

Bij de Vlaamse partijen neem dit nog 13,9% van de ver- en herkiezingen in, al is alleen de SP daarvoor verantwoordelijk. Meer dan bij de Franstaligen is de stemming over één kandidaat bij de Vlaamse partijen de overheersende verkiezingswijze; keuze over meerdere kandidaten blijft beperkt tot 22,2% van de gevallen. Die keuze vindt trouwens bij uitstek plaats in de raad, en dat wil zeggen bij de VU. Het merkwaardige verkiezingsreglement van de Volksunie geeft de raad bij de Vlaamse partijen ook een gewicht van 33,3%, daar waar hij bij de Franstalige slechts 2,9% behaalt.

De verhouding tussen de respectievelijke gemiddelden inzake duur van de mandaten, nl. 858 en 782, is enigszins contradictorisch met wat zojuist bij de periodisering is vastgesteld: minder inhoud en langere mandaten bij de Vlaamse partijen en meer inhoud en kortere mandaten bij de Franstalige partijen. Maar het versterkt nog de verschillen tussen beide: bij de voorzittersverkiezingen in de Franstalige partijen is er niet alleen meer keuze en komen er ruimere kiescolleges aan te pas, maar zijn er bovendien ook meer keuzemomenten!

D. *Vijfentwintig keuzes?*

Maar het is intussen toch wel nodig om die 25 keer dat een kiescollege de keuze had tussen minstens twee kandidaten eens van naderbij te bekijken.

Eerste bemerking: in de meeste gevallen, 18 op 26 of 69,2%, bleef het enkel bij twee kandidaten; vier maal waren er drie kandidaten, éénmaal vier, éénmaal zes, éénmaal werd er gestemd over dertien namen en éénmaal over 22. Groot was dus de keuzemogelijkheid bij deze verkiezingen alleszins niet.

Tweede bemerking. Dat er formeel meer dan twee kandidaten waren, wil nog niet zeggen dat er ook een werkelijke keuze kon gemaakt worden. Het extreme geval is hier de herkiezing van A. Cools in 1979: formeel kon er op al de bureauleden worden gestemd, in werkelijkheid was A. Cools de enige kandidaat. Meer algemeen: bij slechts vijf, misschien zes verkiezingen was er geen "officiële" kandidaat die de al dan niet openlijke steun had van de partijleiding. In de andere gevallen - en daar horen dus die verkiezingen bij waarbij een uittredende voorzitter, interimaris of anderszins, deelnam - stond voor commentatoren de uitslag op voorhand vast. Slechts eenmaal heeft een gunsteling van de partijleiding het niet gehaald, nl. M. Van Hemelrijck bij de CVP-PSC in 1950.

TABEL XI

De formele aanstelling van de partijvoorzitters in de Franstalige partijen : ver- en herkiezingen.

wijze van aanstelling	Kiescollege		Bureau		Raad		Congres		Leden		TOTAAL	
	N	duur	N	duur	N	duur	N	duur	N	duur	N	duur
? 1			3	3636							3	3636
Een kandidaat Handgeklap 2							2	1389			2	1389
Stemming 3			1	1247	1	354	9	7487	4	2520	15	11608
Meerdere kandidaten = Stemming 4							4	2983	10	6987	14	9970
TOTAAL			4	4883	1	354	15	11859	14	9507	34	26603
			11,8%	18,3%	2,9%	1,3%	44,1%	44,6%	41,2%	35,7%	100,0%	100,0%
											\bar{x} duur = 782	

N: aantal aanduidingen ; duur : benaderend aantal dagen positiebekleding m.n. het aantal dagen tussen opeenvolgende aanstellingen

Wat dan de zes verkiezingen aangaat waar geen enkele kandidaat de steun van de partijleiding kreeg, het volgende. Er was geen officiële kandidaat bij de PSC in 1972: J. Desmarets was wel uittredend interimaris maar werd niet voorgedragen door het Comité directeur. Het is de enige keer dat een uittredend hoofd van de partij niet werd ver- of herkozen! Andere open verkiezingen waren A. Damseaux-L. Hannotte (PLPW 1973). H. Schiltz-E. Raskin (VU, 1973), al had E. Raskin de voorzitter- en secretaris-stichters achter zich, V. Anciaux-J. Sauwens (VU, 1979), J. Gabriels-J. Vandemeulebroecke (VU, 1986) en, voor zover bekend, de verkiezing van G. Deprez als interim-voorzitter van de PSC in 1981. Bemerkt dat tussen deze vijf of zes gevallen maar één verkiezing met ledenstemrecht (PSC, 1972) zit, en dat daarentegen drie verkiezingen door een, in aantal eerder beperkte (Partij-) raad gebeurden.

Dit alles versterkt nog de vaststelling dat de keuzemogelijkheden van de formele kiescolleges bij de aanstelling van de partijvoorzitters in België eerder gering is.

E. *Verkiezingsverlies en lage scores*

Terzijde kunnen hier nog twee gangbare veralgemeningen (partieel) worden getoetst met name: "een voorzitter die parlaments- of andere verkiezingen verliest moet zijn functie verlaten" en "iemand die bij een kandidaatsverkiezing geen x% behaald blijft niet lang voorzitter"

Wat de eerste uitspraak betreft kan het volgende worden gezegd: er zijn meer voorzittersmandaten verder gezet na een negatieve verkiezingsuitslag (nl. 38) dan dat er beëindigd zijn (nl. 27); na twee opeenvolgende negatieve verkiezingsuitslagen gingen er nog acht verder en eindigden er 6; pas na drie eindigden er meer (nl. 5) dan er verder gezet werden (nl. 3) en na vier opeenvolgende verkiezingsnederlagen kwam er aan twee mandaten een eind, maar werd er toch ook nog één verdergezet.

Werden 27 mandaten beëindigd na een negatieve verkiezingsuitslag, dan gebeurde dit 15 maal na een verkiezingssucces⁷⁰. En wat merkwaardig is, eerstgenoemden bleven na de bewuste verkiezingen gemiddeld nog langer voorzitter dan laatstgenoemden, nl. 212 versus 104 dagen.

Men mag allicht concluderen dat men na verkiezingen slechts weinig met zekerheid kan zeggen over de verderzetting of beëindiging van partijvoorzittersmandaten.

Wat de tweede uitspraak betreft; de gemiddelde score van een enige kandidaat bij zijn verkiezing is 91,6% (van de "getelde stemmen", niet te vergeten)⁷¹. Zes verkozenen haalden minder dan dit gemiddelde, hun mandaat duurde gemiddeld 1998

(70) Van de 57 voorzittersmandaten zijn er hier 15 niet toepasbaar ofwel omdat ze niet beëindigd zijn, ofwel eindigden wegens overlijden ofwel omdat er gedurende het mandaat geen verkiezingen plaatsvonden, ofwel omdat er geen vergelijkingsbasis is om een uitspraak te doen over de verkiezingsuitslag.

(71) De nog zetelende voorzitters en één verkiezing met handopsteking (uitslag onbekend dus) niet meegerekend.

dagen (5 jaar en 8 maanden ongeveer), de veertien anderen waren gemiddeld 1384 dagen voorzitter (3 jaar en 10 maanden).

Legt men de grens op 89%, dan zijn er slechts vier verkozenen met een lagere score en de gemiddelde duur van hun mandaat blijft nog 1967 dagen of 5 jaar en 5 maanden.

Besluit

Wat het partijvoorzitterschap in België inhoudt en hoe partijvoorzitters worden aangeduid, daarvoor vindt men in de statuten van die partijen slechts weinig houvast. Beide moeten blijken uit de praktijk.

De praktijk van de voorzittersaanduiding in België is dat de formeel bevoegde partijorganen in het merendeel van de gevallen slechts hun goedkeuring mogen uiten over een enige kandidaat en er dus van verkiezingen weinig sprake is. De keren dat er meerdere kandidaten aan hen voorgelegd worden zijn zeldzaam en dan nog laat de partijleiding duidelijk verstaan wat haar voorkeur is. De geringe keuzemogelijkheid verkleint nog wanneer het de aanduiding van een interimaris of een herkiezing betreft. Wel is er in de tijd globaal een zekere democratisering merkbaar. Bij de Vlaamse partijen is de toestand minder democratisch dan bij de Franstalige partijen: minder keuzemogelijkheden, minder keuzemomenten en minder ruime kiescolleges.

Als de werkelijke keuzes niet in de bevoegde kiescolleges gebeuren, als de formele voorzittersaanduidingen niet de werkelijke aanduidingen zijn, kan dit alleen maar betekenen dat de beslissingen elders en voordien worden genomen. De partijleiding wil slechts weinig keuze overlaten. Uit vrees voor schadelijke gevolgen als er geen eensgezindheid zou blijken, zo wordt meestal gezegd. Alsof de verkrampde zoektocht naar die enige kandidaat niet onder de aandacht komt. Men kan zich dan ook afvragen of het niet veeleer de democratische keuze zelf is die men vreest.

Summary: The formal elections of party chairmen in Belgium, 1944-1990.

Most party by-laws are too inexhaustive and vague to be adequate guidelines for describing party chairmanship or predicting the actual proceedings of chairman elections. Although nearly all party by-laws prescribe competitive elections, one candidate elections occur in 68% of the cases and in nearly 25% of all cases the unique candidate is elected by acclamation only. Also, when more candidates are presented, the preferences of the party oligarchy are mostly made very clear.

The small number of elections that involve real choice even diminishes when re-elections or the appointment of interim chairman are taken into account: the percentage of "more than one candidate"-presentation drops from 32% to respectively 19% and 16%. In Flemish parties there is less opportunity for choice than in Francophone parties: 22% versus 38% "more than one candidate"-presentation (elections and re-elections). Moreover, the chairman elections of the Francophone parties involve larger electoral bodies: e.g. in some parties and already in 41% of the cases

(elections and re-elections) all partymembers have a right to cast their vote. A possibility that exists in none of the Flemish parties. As far as the evolution over time is concerned : there is a general and salient tendency towards more opportunities for real choice and larger electoral bodies.

But taken together opportunities for real choice remain scarce : in general party chairmen are not actually chosen by the formally empowered party organs ; before formal elections are held choices are mostly made already!

BIJLAGE

De partijvoorzitters en de voornaamste kentrekken van hun formele aanstelling in de belangrijkste Belgische politieke partijen van 1944 tot 1990.

Voorzitter	Datum	Kiescollege	Tegenkandidaten	Werkwijze/Uitslag
CVP-PSC				
A.E. De Schrijver	19.8.1945 13-14.7.1946 5.6.7.1947 19-20.6.1948	Congres Congres Congres Congres	geen geen geen geen	handgeklap unaniem 88,6 96,8% 443 op 500, 50 tegen, 7 blanco 539 op 557, 18 onthoudingen
F.X. Van der Straten-Waillet	26-27.11.1949	Congres	Geen	95,0% 886 op 933
Th. Lefèvre	23-24.9.1950 8-9.1951 28-29.6.1952 17-19.12.1954 9-11.12.1955 7-8.12.1956 14-15.12.1957 5-6.3.1960 16-18.12.1960	Congres Congres Congres Congres Congres Congres Congres Congres	M. Van Hemelrijck geen geen geen geen geen geen geen	54,1% 620 op 1145 Van Hemelrijck 44,3% 507 op 1145 18 blanco; 1 ongeldig exclusief 362 op 377, 15 blanco of ongeldig 89,6% 378 op 422, 44 blanco of ongeldig 89,6% 415 op 463, 48 blanco of ongeldig 92,0% 473 op 514, 15 ongeldig, 26 blanco 90,8% 605 op 666, 61 blanco of ongeldig 92,8% 636 op 685, 35 blanco, 14 ongeldig 73,7% 444 of 602 84,0% 648 op 771, 25 ongeldig, 98 onthoudingen
P. Vanden Boeynants	27.5.1961 1-2-3.12.1961 13-14.12.1963 18-19.12.1965	Algemene Partijraad Congres Congres Congres	geen geen geen geen	97,7% 128 op 131, interim 94,5% 568 op 601 93,5% 574 op 614 88,8% 437 op 492, 41 tegen, 14 onthoudingen
R. Houben	30.4.1966 18-19.2.1967 26-27.4.1969 31.5.1969	Partijraad Congres Congres CVP Congres PSC	geen geen geen geen	87,8% interim 85,7% 484 op 565, 19 onthoudingen unaniem 2 tegen, 2 onthoudingen quasi unaniem
CVP				
R. Vandekerckhove	26-27.4.1969	Congres	G. Van den Daele	66,1% 324 op 490 Van den Daele 26,7%, 131 op 490 35 blanco of ongeldig
W. Martens	4.3.1972 7-8.12.1974 17-18.12.1977	Congres Congres Congres	G. Van den Daele geen geen	80,2% 271 op 338 Van den Daele 15,7% 53 op 338 15 blanco of ongeldig 95,2% 1032 op 1084 88,5% 1304 op 1472
L. Tindemans	6.4.1979 16.12.1979	Partijbestuur Congres	geen geen	84,6% 44 op 52, 4 tegen, 4 onthoudingen, Interim 93,5% 1097 op 1173

Voorzitter	Datum	Kiescollege	Tegenkandidaten	Werkwijze/Uitslag		
F. Swaelen	18.12.1981	Partijbestuur	geen	77,2%	44 op 57, 9 tegen, 4 onthoudingen. Interim	
	14.3.1982	Congres	geen	87,7%	1295 op 1475	
	31.5.1986	Congres	geen	89,0%	1120 op 1258	
H. Van Rompuy	17.9.1988	Congres	geen	78,9%	717 op 909	
PSC						
L. Servais	13.5.1969	Congres	C.F. Nothomb	70,3%	154 op 219	
	22.6.1970	Leden	A. Humblet	74,6%	Nothomb 26,5% 58 op 219 7 blanco 11.801 op 15.808 deelname 47,7% 15.808 Humblet 24,3% 3.839 onthouding 1,1% 168	
J. Desmarests	20.1.1972	Comité directeur	?	?	Interim	
Ch.F. Nothomb	22.3.1972	Leden	D. André J. Desmarests Ph. Mayence	45,7%	10.689 op 23.384 deelname 53,4% 23.384 D. André 22,4% 5.229 J. Desmarests 15,7% 3.682 Ph. Mayence 15,7% 3.675 blanco en ongeldig 0,5% 109	
	30.7.1974	Comité directeur	geen	?	blanco en ongeldig 0,5% 109	
(G. Gramme	4.9.74/27.12.74	Comité directeur	?	?	Interim)	
G. Gramme	19.10.1976	Comité directeur	geen	?	interim	
Ch.F. Nothomb	8.10.1977	Leden	geen	92,8%	17.826 op 19.203 deelname 29,3% 19.203 tegen 6,2% 1.178 blanco of ongeldig 1,0% 199	
Ch. Hanin	3.4.1979	Comité directeur	?	?	Interim	
P. Vanden Boeynants	8.10.1979	Leden	G. Deprez	65,5%	16.829 op 25.712 deelname 39,4% 25.712 G. Deprez 34,4% 8.819 blanco of ongeldig 0,2% 65	
G. Deprez	1.12.1981	Comité directeur	elk lid drie namen	unaniem	Interim	
	10.2.1982	Leden	P. Vankerkhoven L. Pierson	77,6%	13 namen voorgesteld 18.287 op 23.559 deelname 35,9% 23.658 P. Vankerkhoven 18,4% 4.334 L. Pierson 4,0% 938 blanco of ongeldig 99	
	28.1.1985	Comité directeur	geen	unaniem		
	28.6.1988	leden	J. Poncelet	60,7%	deelname 40,7% geldige stemmen % 15.884 J. Poncelet 39,3%	

Voorzitter	Datum	Kiescollege	Tegenkandidaten	Werkwijze/ Uitslag
BSP-PSB				
A. Van Acker	17.9.1944	Algemene raad	Geen	handgeklap voorlopig
A. Delattre	4.10.1944	bureau	geen	unaniem voorlopig
M. Buset	6-7-8.10.1945 25-26-27.10.1947 5-6.11.1949 22-23.3.1952 11-12.12.1954 14-25.11.1956 12-13-14.12.1958	Congres Congres Congres Congres Congres Congres Congres	geen geen geen geen geen geen geen	handgeklap handgeklap handgeklap handgeklap handgeklap handgeklap handgeklap Overlijdt 28.6.1959
L. Collard	10.7.1959 16-17-18.12.1960 29-30.6.1963 11-12.12.1965 12.6.1968	Algemene raad Congres Congres Congres Congres	geen geen geen geen geen	federatieafroeping unaniem. Interim handgeklap handgeklap federatieafroeping 82,0% 850 voor, 13 tegen, 173 onthoudingen handgeklap
J. Van Eynde-E. Leburton	23-24.1.1971	Congres	geen	handgeklap
A. Cools	3.2.1973	Algemene Raad	geen	handgeklap. Interim
J. Van Eynde-A. Cools	28.4.1973	Congres	geen	handgeklap
W. Claes-A. Cools	1.3.1975 27.3.1977	Congres Congres	geen geen	handgeklap handgeklap
K. Van Miert	27.6.1977	Algemene raad	geen	handgeklap. Interim
K. Van Miert	17.12.1977	Congres	geen	handgeklap
PS				
A. Cools	27.1.1979	Congres	geen/alle bureauleden	83,2% 458 op 549
G. Spitaels	22.2.1981 5.2.1983 16.2.1985 14.2.1987 19.2.1989	Congres Congres Congres Congres Congres	E. Glinne A. Van der Biest geen geen geen geen	52,4% 1e ronde Spitaels 49,5% 295 Glinne 45,9% 273 Van der Biest 4,5% 27 op 595 2de ronde Spitaels 52,4% 311 Glinne 47,6% 282 op 593 94,6% 580 op 613 94,6% 544 op 575 31 onthoudingen 95,5% 536 op 561 25 onthoudingen 94,0% 521 op 554 5 tegen, 28 onthoudingen
SP				
K. Van Miert	8-9.3.1980 8.5.1982 18.11.1984 15.3.1987	Congres Congres Congres Congres	geen geen geen geen	handgeklap handgeklap handgeklap handgeklap
F. Vandenbroucke	14.1.1989	Congres	geen	handgeklap

Voorzitter	Datum	Kiescollege	Tegenkandidaten	Werkwijze/ Uitslag
L.P.				
R. Motz	26.11.1944 23.6.1945 16.12.1950	Comité permanent congres congres	geen geen geen	unaniem. handgeklap handgeklap Voorlopig
H. Liebaert	25.1.1953	Algemene Vergadering	geen	handgeklap
M. Destenay	18.8.1954 24.10.1954	Bureau Algemene Vergadering	geen V. Sabbe H. Lahaye	unaniem. Interim meerderheid 1e ronde Destenay 49,4% 337 Sabbe 29,6% 202 Lahaye 12,4% 85 blanco en ongeldig 8,6% 59 op 683 2de ronde tussen Sabbe en Destenay met zitten en opstaan
R. Motz	7.12.1958	Algemene Vergadering	geen	handgeklap
O. Vanaudenhove	6.5.1961	Algemene Vergadering	geen	handgeklap
PVV-PLP				
O. Vanaudenhove	7-8.10.1961	Congres	geen	handgeklap
O. Vanaudenhove	23.1.1966	Congres	geen	handgeklap
N. Hougardy	16.9.1968/7.1.1969	Bestendig Bureau	?	?
P. Descamps	8.6.1969	Congres	E. Jeunehomme	5,6% 687 op 1210 Jeunehomme 43,2% 523 op 1210 10 blanco-ongeldig exclusief
PVV				
W. De Clercq	8.5.1971 5-6-7.5.1972	"Algemene Vergadering" Congres	geen geen	? 97 ,1% Voorlopig 434 op 447
F. Grootjans	26.1.1973 4.3.1973	? Algemene Vergadering	? geen	? 94,6% Interim 282 ja, 12 tegen, 4 onthoudingen 308 stemmers
W. De Clercq	25.9.1977	Congres	geen	92%
F. Grootjans	17.12.1981	Dagelijks bestuur	geen	éénparig Interim
G. Verhofstadt	23.1.1982	Congres	geen	85,7% 671 op 783, 38 onthoudingen, 74 tegen (2 blanco en 2 ongeldig exclusief)
A.M. Neyts	28.11.1985 21.12.1985	Bureau Congres	geen geen	éénparig 89,3% interim 67 5 op 756, 17 ongeldig, 64 blanco
G. Verhofstadt	25.6.1989	Congres	geen	85%

Voorzitter	Datum	Kiescollege	Tegenkandidaten	Werkwijze/Uitslag	
PLP					
E. Jeunehomme	12.6.1971 27-28.5.1972	"Les représentants" Congres	geen geen	handgeklap unaniem	voorlopig
H. Moreau de Melen	16.1.10.1973	?	?	?	Interim
A. Damseaux	16.12.1973	Congres	L. Hanotte	51,3%	410 op 799 L. Hanotte 48,7% 389
PRLW					
A. Damseaux	15.1.1977	Congres	geen	stilzwijgende instemming	
	26.1.11.1977	Congres	geen	92,2%	895 op 971, 61 tegen, 15 onthoudingen
PRL					
J. Gol	23.6.1979	Congres	geen	92,1%	839 op 911, 56 tegen, 6 blanco, 10 ongeldig
L. Michel	17.12.1981 23.1.1982 26.1.1986	Comité permanent Congres Congres	? geen geen	? 89,7% 75,5%	Interim 538 op 600, 34 tegen, 28 onthoudingen 772 op 1022, 237 tegen, 13 blanco-ongeldig
A. Duquesne (D. Ducarme)	20.1.1990	Leden	J. Barzin (J. Herzet)	80,7%	5.888 op 7.300 verkiezingen op 16 december 1989 Deelname 16,6% 7.389 Barzin 19,3% 1.412 op 7.300 Blanco en ongeldig 1,2% 89 op 7.381
VU					
W. Couvreur	15.12.1954	Beheerraad Stichters	geen	unaniem	
F. Van der Elst	11.1955 13.4.1957 12.1958 7.1.1961 12.1.1963 12.3.1966 14.2.1968 13.3.1971 10.11.1973	Hoofdbestuur Hoofdbestuur Hoofdbestuur Hoofdbestuur Hoofdbestuur Partijraad Partijraad Partijraad Partijraad	geen geen geen geen geen geen geen geen geen	unaniem unaniem 92,9% 95,2% unaniem 95,6% 84,1% 88,1% 82,2%	waarnemend 13 op 14, 1 onthouding 20 op 21, 1 onthouding 43 op 45 53 op 63 59 op 67 74 op 90. Algemeen voorzitter

Voorzitter	Datum	Kiescollege	Tegenkandidaten	Werkwijze/ Uitslag				
H. Schiltz	10.11.1973	Partijraad	E. Raskin	50,0%	Voorzitter van het Partijbestuur			
	22.11.1975	Partijraad	V. Anciaux H. De Bruyne	63,3%	1e ronde	2e	3e	
					Schiltz	44	45	46
11.3.1978	Partijraad	J. Valkeniers	70,0%	Raskin	48	47	46	
V. Anciaux	8.9.1979	Partijraad	J. Sauwens	66,4%	Schiltz	53	55	62
					Anciaux	16	19	-
	14.2.1981 10.3.1984	Partijraad partijraad	geen geen	92,2% 94,2%	De Bruyne	25	24	36
J. Gabriels	27.9.1986	Partijraad	J. Vandemeulebroecke	63,3%	Schiltz	62	70	-
					Valkeniers	32	26	-
	24.9.1989	Partijraad	P. Van Krunkelsven	59,1%	Onthouding	7	4	-
V. Anciaux	8.9.1979	Partijraad	J. Sauwens	66,4%	Anciaux	72	77	-
					Sauwens	40	38	-
	14.2.1981 10.3.1984	Partijraad partijraad	geen geen	92,2% 94,2%	Onthouding	3	1	-
J. Gabriels	27.9.1986	Partijraad	J. Vandemeulebroecke	63,3%	107 op 116, 9 onthoudingen			
					Gabriels	66	73	81
	24.9.1989	Partijraad	P. Van Krunkelsven	59,1%	Vandemeulebroecke	56	49	46
V. Anciaux	8.9.1979	Partijraad	J. Sauwens	66,4%	Onthoudingen	5	5	1
					Gabriels	68	75	78
	14.2.1981 10.3.1984	Partijraad partijraad	geen geen	92,2% 94,2%	Van Krunkelsven	57	56	54
J. Gabriels	27.9.1986	Partijraad	J. Vandemeulebroecke	63,3%	Onthoudingen	7	1	-
					Onthouding	1	1	1
	24.9.1989	Partijraad	P. Van Krunkelsven	59,1%	Ongeldig	-	-	-
FDF								
P. Brien	11.5.1964	Comité de direction	?	?				
A. Peeters	22.5.1967 -	Comité directeur	geen	?				
A. Lagasse	27.5.1972	Congres	geen	handgeklap				
L. Defosset	18.1.1975	Leden	G. Clerfayt	70,4%	1454 op 2064			
A. Spaak	14.6.1977 5.11.1977 7.6.1980	Conseil général Leden Leden	geen geen geen	handgeklap 72,0% 89,1%	G. Clerfayt	29,6%	606 op 204	
					4 blanco-ongeldig			
					interim			
L. Outers	15.1.1983	Leden	E. Messemaekers	73,8%	813 op 1129, 282 tegen			
					1287 op 1458			
					1270 op 1721	22,78%	393	
					E. Messemaekers	22,78%	393	
					189 ongeldig, 58 onthoudingen			

Voorzitter	Datum	Kiescollege	Tegenkandidaten	Werkwijze/Uitslag		
Clerfayt	20.10.1984	Leden	S. Moureaux M. Artigès E. Messemaekers G. Pipart D. Verbecelte	52,2%	738 op 1415	
	11.10.1986	Leden	D. Gosuin		S. Moureaux 26,3%	372
	20.12.1988	Conseil général	Verlenging mandaat unaniem tot (decem- ber) 1989	57,9%	M. Artigès 15,8%	224
	9.12.1989	Leden	geen	75,0%	E. Messemaekers 2,5%	35
					G. Pipart 2,4%	34
					D. Verbecelte 0,3%	5
					539 op 931	
					D. Gosuin 41,8%	389
					1 onthouding	
RW						
F. Perin	9.6.1968 25-26.1972	Congres Congres	geen geen		handopsteking instemming	
R. Moreau	15.6.1974	Bureau fédéral	geen		unaniem	Interim
P.H. Gendebien	20.10.1974	Congres	geen	98,6%	482 op 489	
	5.3.1977	Congres	geen	91,2%	385 op 422	
H. Mordant	24.2.1979	Congres	geen	97,0%		
	29.3.1981	Congres	geen	72,4%	433 op 598	
F. Massart	8.10.1983	Congres	geen	94,0%	329 op 350	

Identités sociales et comportement électoral

par Marc JACQUEMAIN

Chercheur au Centre Liégeois d'Etude de l'Opinion - Université de Liège

René DOUTRELEPONT

Directeur du Centre Liégeois d'Etude de l'Opinion - Université de Liège

et Michel VANDEKEERE

Chercheur au Centre Liégeois d'Etude de l'Opinion - Université de Liège

I. Introduction

La sociologie électorale hésite en permanence entre deux modèles d'analyse : d'une part, celui de l'électeur rationnel, qui vote, en fonction des circonstances précises, pour le parti qui à ses yeux, défend le mieux ses intérêts ; d'autre part celui de l'électeur socialement déterminé, dont on peut prédire le comportement en connaissant le groupe social auquel il appartient.

Dans un article de 1986 ¹, le sociologue français Georges Lavau résume cette antinomie en opposant les "électeurs raisonnants" aux "électeurs caractérisés par des déterminations collectives : électorat ouvrier, bourgeois, catholique, protestant, jeune, âgé, masculin, féminin, toscan, sicilien..." (pp. 303-304).

Le choix d'un modèle plutôt que l'autre comporte un double enjeu.

En premier lieu, la sociologie électorale constitue un cas d'application particulier du débat qui oppose, à travers toutes les sciences sociales, les tenants de l'explication par la rationalité individuelle et ceux de l'explication par les déterminismes sociaux. C'est là, comme l'a montré notamment Raymond Boudon ², la ligne de fracture majeure au sein de la sociologie, et il n'est certainement pas sans importance que la sociologie des comportements électoraux finisse par tomber d'un côté plutôt que de l'autre. En particulier, si une théorie rationaliste du comportement électoral parvenait à passer avec succès l'épreuve de la confrontation avec les données empiriques, cela apporterait certainement de l'eau au moulin de ceux qui, comme Philippe Van Parijs, suggèrent une "reconstruction des sciences sociales à partir de l'économie" ³.

Le deuxième enjeu est, lui, de l'ordre de la philosophie politique : ce qui est en cause, ce n'est pas seulement la rationalité de l'acteur, c'est celui du système politique tout entier. En effet, la fonction attribuée au suffrage universel dans les démocraties représentatives, c'est de permettre aux citoyens de faire connaître leurs désirs aux gouvernants et de sanctionner ces derniers s'ils n'ont pas répondu à leurs attentes.

(1) (1) G. LAVAU, L'électeur devient-il individualiste ? In : P. Birnbaum, J. Leca : *Sur l'individualisme*. Paris, 1987, pp. 301-329.

(2) R. BOUDON, *La logique du social*. Paris, 1979 ; R. BOUDON, *Effets pervers et ordre social*. Paris, 1977 ; R. BOUDON, *La place du désordre*. Paris, 1984.

(3) P. VAN PARIJS, Le modèle économique dans les sciences sociales : imposture ou nécessité ? In : *La Revue Nouvelle*, octobre 86, pp. 265-284.

Si le vote de l'électeur est entièrement dépendant de déterminismes sociaux, il n'y a plus de relation entre la politique menée par les gouvernants et le comportement électoral ; dès lors, la fonction de contrôle exercée par le suffrage s'évanouit.

Compte-tenu de ces deux enjeux, il n'est pas étonnant que la sociologie électorale (et la sociologie politique en général) soit devenue un marché très convoité par les exportateurs de théories économiques. Si malgré cela, les analyses en termes d'"électorats" continuent à coexister avec les "électeurs raisonnant", c'est que la greffe économique n'a pris qu'à moitié. Elle aboutit en effet à un paradoxe fort ennuyeux : le seul comportement électoral vraiment rationnel, c'est l'abstention.

Ce paradoxe a été mis en évidence - assez timidement - dans l'ouvrage qui reste, après trente ans, le texte de référence sur le sujet, celui d'Anthony Downs ⁴.

Pour Downs, l'électeur rationnel est celui qui utilise son vote pour maximiser le flux d'utilité qu'il espère recevoir de la politique menée par le gouvernement. L'idée est assez simple à saisir. La politique gouvernementale affecte de multiples façons de la vie quotidienne des électeurs. Par exemple, l'automobiliste sera préoccupé de la politique suivie en matière de taxes sur l'essence, de développement du réseau routier, etc... Le commerçant indépendant sera particulièrement intéressé par les projets liés au développement des grandes surfaces, ou par la politique menée en matière de sécurité sociale.

Sur toutes ces questions, les partis ont des positions. En comparant, sur les questions qui lui tiennent le plus à coeur, les positions des différents partis, l'électeur est capable de déterminer celui qui lui apportera le plus grand "flux d'utilité" s'il obtient le gouvernement. C'est le parti que cet électeur choisira, s'il est rationnel.

Notons que la notion d'*utilité* est entendue dans un sens assez large : elle ne se limite pas à la situation matérielle des électeurs et n'exclut donc pas des aspects subjectifs (par exemple, les préférences religieuses...).

Ce qui est exclu par contre, c'est la prise en compte de toute gratification qui ne serait pas dérivée de la politique gouvernementale. Par exemple, n'est pas rationnel l'électeur qui, prévoyant que tel parti va vraisemblablement gagner, lui accorde son vote pour la satisfaction psychologique d'être "du côté du vainqueur". N'est pas rationnel non plus celui qui détermine son vote pour plaire à sa petite amie.

Downs admet que du point de vue de "l'équilibre psychique de l'individu", de tels critères de choix d'un parti peuvent être parfaitement adéquats. Cependant, la manière restrictive dont il définit le vote rationnel est centrale dans son modèle car elle est indispensable lorsqu'il s'agit d'expliquer l'autre versant du système : les acteurs politiques eux-mêmes.

En effet, face aux électeurs qui sont des *maximisateurs d'utilité*, les partis, eux, sont des *maximisateurs de vote*. Leur objectif est d'obtenir le plus de voix possible et, pour ce faire, ils élaborent les propositions qui, compte tenu des informations

(4) A. DOWNS, *An Economic Theory of Democracy*. New-York, 1957.

dont ils disposent sur l'opinion publique, sont susceptibles de satisfaire le plus grand nombre d'électeurs. Cela n'a évidemment de sens que si les électeurs déterminent bien leur vote en fonction des programmes des partis.

On voit bien, derrière ce modèle, la trame d'une analogie assez poussée avec la théorie économique : les partis sont des *producteurs* de politique, les électeurs sont des *consommateurs*. Le vote est la monnaie qui permet l'échange et l'élection est le moment où s'incarne le *marché*, lieu de confrontation de la demande et de l'offre ⁵.

Mais l'analogie bute sur une difficulté, élégamment formulée par Brian Barry ⁶ : "alors qu'il n'est pas très pertinent de se demander pourquoi les consommateurs font quoi que ce soit de leur argent (plutôt que de le jeter), on peut parfaitement se demander pourquoi les électeurs devraient utiliser leur vote."

En effet, si le vote a pour fonction de sélectionner un gouvernement (à travers un parti ou une coalition), pour mesurer l'utilité de l'acte on doit tenir compte de deux facteurs :

- d'une part, la différence d'utilité (estimée par l'électeur) entre la politique du parti qu'il choisit et celle du parti qu'il rejette : c'est le "différentiel de parti" ⁷.
- d'autre part, la probabilité que le résultat final dépende d'un seul vote.

Si l'électeur sait que son vote à lui n'a qu'une chance infime de modifier le résultat (ce qui est presque toujours le cas), l'utilité réelle de ce vote est à peu près nulle, même si par ailleurs il préfère très nettement un parti à l'autre (ou aux autres).

Or, si l'utilité du vote est presque nulle, il n'en va pas de même de son *coût* : le vote est toujours un acte coûteux, d'abord parce qu'il faut s'informer (au moins un minimum), ensuite parce qu'il faut se déplacer, accomplir les formalités, etc... ⁸.

La conclusion du raisonnement est simple : dans presque tous les cas, le seul comportement rationnel est l'abstention.

Le problème de la théorie de Downs baptisé "paradoxe de l'électeur" peut être aisément traduit dans les termes du paradigme du free rider, tel que l'a développé Olson ⁹ : lorsqu'un grand nombre d'individus sont en situation de choisir s'ils vont contribuer ou non à l'obtention d'un bien collectif, le plus souvent, beaucoup s'abstiendront, parce que cette abstention n'aura qu'un effet infinitésimal sur leur part du bien collectif, alors que leur contribution, elle, a un coût chiffrable.

(5) Il est amusant de constater qu'un économiste comme Samuelson a utilisé l'analogie dans l'autre sens : où est l'oeuf et où est la poule ?

(6) B. BARRY, *Sociologists, Economists and Democracy*. Chicago, 1988 (1970), p. 14.

(7) On n'a considéré que le cas du bipartisme, mais le principe de base reste le même s'il y a plusieurs partis.

(8) Downs consacre d'ailleurs certains chapitres de son livre aux coûts impliqués par le vote.

(9) M. OLSON, *La logique de l'action collective*, Paris, 1978.

Dans son ouvrage, Brian Barry consacre un chapitre au problème de la rationalité de la participation électorale ¹⁰. Il examine différentes tentatives faites pour "sauver" la rationalité du vote. On ne reprendra pas ici toute l'argumentation qui le conduit à estimer qu'une analyse économique ne peut pas expliquer pourquoi les gens votent ¹¹.

Un point cependant mérite d'être relevé : Barry émet l'hypothèse que si la théorie économique échoue dans ce cas précis, c'est parce que le *coût* du vote est très faible. En dessous d'un certain seuil de coût, l'*inertie* des acteurs (ou leur obéissance à des normes, des valeurs...) jouerait un rôle déterminant et l'analyse économique en termes de coûts/bénéfices s'avérerait inadéquate. Si on admet l'idée d'un seuil, il est certainement erroné d'imaginer que le vote est toujours peu coûteux. C'est peut-être vrai dans les démocraties occidentales, en général. Mais dans d'autres situations, les électeurs sont prêts, parfois, à *surmonter un coût très élevé* pour pouvoir aller voter : par exemple, dans certains pays du Tiers-Monde en état de guerre civile (pensons au Salvador).

Indépendamment de l'intérêt du modèle économique et des succès qu'il peut obtenir par ailleurs, ce problème est difficile à écarter : comment sauver une théorie rationaliste du comportement électoral qui fait de l'acte même de voter un acte irrationnel ?

La plupart des auteurs reconnaissent qu'il y a là une impasse.

C'est ce qui a amené le philosophe italien Alessandro Pizzorno, dans deux articles relativement récents ¹² à repenser le problème à la base et à proposer un modèle tout-à-fait différent.

Pizzorno place au centre de son explication les concepts d'identité et d'identification.

Son raisonnement est globalement le suivant. Les théories du choix rationnel supposent un acteur doté d'un système de préférences donné et connaissant donc ses intérêts. Mais l'identité de l'acteur, qui est en quelque sorte la structure sous-jacente à son système de préférence, n'est pas un élément stable dans le temps : elle est évolutive. L'acteur qui choisit un parti aujourd'hui n'est pas nécessairement le même que

(10) B. BARRY, *op. cit.*, pp 14-46.

(11) B. BARRY, *op. cit.*, p. 39. De manière générale, les arguments avancés par ceux qui défendent la rationalité du vote (notamment Riker) consistent à montrer que le fait de voter peut fournir d'autres bénéfices pour l'électeur que ceux qui résultent de la mise en place d'un gouvernement donné. Mais alors, on sort clairement du modèle de Downs, comme nous l'avons expliqué plus haut. Comme le fait remarquer Barry, "(...) on peut toujours faire entrer n'importe quoi dans un schéma économique lâche, à condition d'être suffisamment accueillant à différents types de "récompenses" et de "coûts". Mais alors on risque surtout de verser dans la tautologie.

(12) A. PIZZORNO, Sur la rationalité du choix démocratique. In : P. BIRNBAUM, J. LECA (Eds.), *op. cit.*, pp. 330-369 ; A. PIZZORNO, Some other Kind of Otherness. In : A. FOXLEY, M. Mc PHERSON, G. O'DONNELL : *Development, Democracy and the Age of Trespassing*. Notre-Dame Un. Press, 1986.

celui qui subira les conséquences du choix demain : "Une personne qui choisit "rationnellement" doit être capable d'évaluer les conséquences de ses choix en termes de ses propres intérêts. Mais d'abord, les intérêts de son propre "soi" aujourd'hui ne sont pas les mêmes que ceux de son "soi futur" ¹³.

Toute théorie du choix rationnel doit donc appréhender le problème de ce qu'on pourrait appeler la "pérennité du soit" dès que les conséquences du choix se font sentir autrement que dans l'instant.

Pizzorno n'est pas le seul à soulever ce problème. Un auteur aussi attaché aux théories du choix rationnel que Jon Elster y consacre une partie importante de sa production scientifique ¹⁴. Mais là où Pizzorno va plus loin, c'est que, pour lui, la définition d'une identité à long terme est inévitablement un *processus social*. C'est seulement l'appartenance à des collectivités qui peut garantir une certaine stabilité de la définition des préférences et des intérêts de chaque individu.

D'abord, dit-il, nos besoins sont un produit social, c'est une banalité sociologique. Mais la *satisfaction* de nos besoins est également un produit social. Aucun "bien", qu'il soit symbolique ou matériel, n'a de valeur en dehors de la reconnaissance de cette valeur par d'autres hommes. Chacun d'entre nous a besoin de "cercles de reconnaissance". Ce sont eux qui nous assurent que ce qui a une valeur pour nous aujourd'hui continuera à en avoir une demain. Ce sont eux aussi qui assurent la stabilité dans le temps de notre identité.

C'est pourquoi, pour Pizzorno, toutes les théories qui analysent les phénomènes sociaux comme le résultat de l'action rationnelle des individus sont forcément auto-destructrices : l'action rationnelle *présuppose* le social. L'auteur, dès lors, inverse la problématique de Downs : en votant, l'électeur ne cherche pas à *réaliser* ses préférences, il vise à les *définir*. Le vote n'est pas essentiellement un acte instrumental, il est un acte d'identification. En votant pour un parti, l'électeur cherche à réaffirmer ce lien qui le rattache à une collectivité et, à travers ce processus, à réaffirmer son identité personnelle.

La proposition de Pizzorno a le mérite de "dissoudre" le paradoxe de l'électeur : la gratification (réaffirmation de l'identité) résulte directement du *vote lui-même*, indépendamment de son résultat. L'électeur n'est donc pas découragé par le fait que son vote a très peu de chances de changer quoi que ce soit, puisque tel n'est pas le but du jeu. A la limite, on peut même imaginer, si l'on aime les paradoxes, que le vote est "d'autant plus beau qu'il est inutile" : la valeur du témoignage, et donc la récompense de l'électeur, est d'autant plus importante que le vote est dépensé en pure perte.

Cette vision aboutit bien sûr à une conception radicalement différente du système politique. Les partis ne sont pas (ou en tout cas pas seulement) des "maximisateurs

(13) A. PIZZORNO, *Some other Kind of Otherness*, *op. cit.*, p. 366.

(14) J. ELSTER, *Ulysses and the Sirens*, Cambridge, 1979

de vote": ils ne peuvent tabler sur des préférences fixes au sein du corps électoral puisque, à travers le vote, les électeurs réaffirment ou transforment leur identité, donc leurs préférences.

Peut-on, à partir de cette conception, aboutir à une construction aussi formalisée que les modèles économiques ? Pizzorno lui-même en doute. La première étape, nous semble-t-il, c'est d'établir l'existence d'une liaison entre les identités collectives et le comportement électoral.

Empiriquement, la plupart des études de sociologie électorale ont montré que le meilleur prédicteur du vote, c'est l'identification à un parti ¹⁵.

Cette vision est aujourd'hui partiellement contestée (voir précisément l'article de Georges Lavau cité plus haut) mais reste le paradigme dominant.

Pendant, l'intérêt de cette analyse reste assez circonscrit ; si on admet qu'un déterminant essentiel du vote est l'identification à un parti, on est loin d'avoir épuisé le sujet : comment cette forme d'identité s'articule-t-elle avec la multitude des identités collectives au sein d'une société donnée ?

La Wallonie de 1989 est un bon terrain pour discuter cette question. L'évolution du pays vers le fédéralisme contraint les Wallons à se reposer la question de leur identité collective : qu'est-ce qu'être belge, être wallon, être francophone, européen... ? Comment articuler le tout ?

L'hypothèse que nous testons ici est que la réponse que chacun donne à cette question est liée à son choix électoral. Autrement dit, le fait de se sentir peu wallon ou très wallon, peu belge ou très belge, etc... présente une liaison statistique avec le choix d'un parti.

Dans les pages qui suivent, nous testons cette hypothèse à partir des données empiriques recueillies lors de deux enquêtes réalisées en Région Wallonne auprès de deux échantillons de mille personnes, respectivement en novembre 88 et mars 89 ¹⁶.

Nous avons conceptualisé l'identité à partir du *sentiment d'appartenance*. Celui-ci a lui-même été appréhendé au moyen de deux indicateurs : la *fréquence* et l'*intensité*. Nous indiquons plus loin comment chacun de ces deux indicateurs a été opérationnalisé.

En clair, il s'agissait chaque fois de percevoir dans quelle mesure les personnes interrogées se sentent belges, wallonnes, francophones, européennes, "de leur sous-région". Nous avons ajouté une sixième identification possible, dont l'intérêt est expliqué plus bas.

(15) A. CAMPBELL, c.q., *The American Voter*, New York, 1960.

(16) M. JACQUEMAIN, e.d., *L'évolution des mentalités en Wallonie*, Etude réalisée par le Centre Liégeois d'Etude de l'Opinion (CLEO-Ulg) et la Fondation André Renard pour le compte de l'Exécutif de la Région Wallonne, B. Anselme, sous la direction de R. Doutrelepon et J. Verdin.

Précisons que les indicateurs du sentiment d'appartenance ont été construits *indépendamment* les uns des autres : il ne s'agissait pas de hiérarchiser les différents sentiments d'appartenance mais de dire, pour chacun d'eux, s'il était fréquent ou rare, faible ou fort.

Une fois ces échelles disponibles pour chaque sujet, nous avons croisé les variables ainsi construites avec le comportement électoral, en nous limitant aux électeurs d'un des quatre grands partis : Ecolo, PS, PSC, PRL. Les non-votants et les électeurs des petites listes ont été considérés comme "non-réponse" et donc exclus de l'analyse.

II. Identités sociales et comportement électoral

A. Les dimensions du sentiment d'appartenance

Nous avons retenu cinq groupes de référence qu'on peut qualifier de "politico-institutionnels": Belge, Wallon, Francophone, Européen, Sous-régional.

Les sentiments d'appartenance à ces cinq groupes ont été appréhendés sur deux échelles : une échelle de *fréquence* qui va de "jamais" à "très souvent", et une échelle d'*intensité* qui va de "faible" à "fort".

Autrement dit, pour chacun de ces cinq groupes de référence nous avons demandé aux personnes interrogées avec quelle fréquence et quelle intensité elles éprouvaient un sentiment d'appartenance. Pour rendre ces notions plus claires voici les résultats de ces deux questions ¹⁷.

TABLEAU 1

Vous arrive-t-il de vous sentir	Belge	Appartenance sous-régionale	Wallon	Francophone	Européen	Auto-désignation
Jamais	7,1	19,6	14,1	9,9	15,1	4,4
Rarement	7,1	10,9	7,6	6,3	14,8	3,8
De temps en temps	20,4	17,6	15,3	17,5	25,2	12,2
Souvent	29,9	26,5	26,3	31,4	24,1	30,5
Très souvent	35,4	25,5	36,7	34,9	20,2	49,1

TABLEAU 2

Quand vous vous sentez Est ce un sentiment	Belge	Appartenance sous-régionale	Wallon	Francophone	Européen	Auto-désignation
Faible	11,6	25,6	16,2	12,3	27,5	6,8
Moyen	40,6	33,6	32,9	39,5	40,0	26,7
Fort	47,8	40,8	50,9	48,1	32,4	66,6

(17) L'article s'appuie sur les résultats de novembre 88. On peut ultérieurement vérifier dans quelle mesure les résultats de mars 89 infirment ou confirment cette interprétation.

Le tableau doit se lire de la manière suivante : quand vous vous sentez belge, est-ce un sentiment faible (11,6%), moyen (40,60%), fort (47,6%) ?

Le total de chaque colonne est égal à 100%.

L'appartenance "sous régionale" a été insérée pour tester une opinion parfois exprimée par les historiens et commentateurs politiques : la Wallonie est historiquement hétérogène ; du fait de son unification récente (1789), on percevrait encore fortement dans les sentiments d'appartenance la persistance des anciennes structures féodales (principautés, comtés, etc...)

Indépendamment des identités wallonne, francophone, belge, européenne et sous-régionale, nous avons également cherché à mettre en évidence chez les sujets une composante plus spontanée de leur identité sociale.

Il s'agissait de savoir quel est, parmi la multitude des groupes repérables au sein de notre société, celui auquel la personne interrogée s'identifie le plus, de manière spontanée.

Nous avons donc posé une question entièrement ouverte : "Parmi tous les groupes auxquels vous appartenez, quel est le plus important à vos yeux ?"

Un tiers des sujets n'ont pas répondu à cette question. Parmi les autres, les groupes les plus divers ont été cités ; ceux qui revenaient le plus souvent étaient le groupe socio-professionnel, les associations diverses (clubs sportifs, etc...), la famille, la catégorie d'âge.

Nous avons appelé ce groupe "groupe auto-désigné" et nous avons mesuré le sentiment d'appartenance à ce groupe auto-désigné selon les deux mêmes dimensions (fréquence et intensité) de façon à disposer d'un point de comparaison.

L'auto-désignation constitue donc un point de référence par rapport aux identités qu'on pourrait appeler "politico-institutionnelles" (wallon, belge, européen, francophone, sous-région), quelque chose comme un "niveau de base" de l'identification à des groupes.

Notons que 30% des personnes interrogées n'ont pas répondu à cette question et n'ont donc pas fourni de "groupe auto-désigné".

Lors des différents tests que nous avons réalisés, les deux dimensions (fréquence et intensité) pour chaque groupe d'appartenance se sont avérées fortement corrélées en sens positif. Nous avons donc choisi de mener l'analyse à partir d'une seule d'entre elles, à savoir la fréquence.

B. *Fréquence du sentiment d'appartenance et comportement électoral : modèle théorique.*

Le premier élément à tester était la possibilité d'une relation entre le sentiment d'appartenance tel que nous l'avons défini et la décision de voter ou non. Nous avons donc construit une variable opposant ceux qui ont déclaré n'avoir voté pour aucun parti, d'une part, et ceux qui ont voté pour un parti, quel qu'il soit, de l'autre.

Cette variable ne présente aucune liaison significative avec l'un ou l'autre des sentiments d'appartenance. Nous avons donc laissé cette problématique de côté pour le présent article. Il conviendrait bien sûr de s'interroger sur la possibilité que d'autres composantes de l'identité sociale soient significativement liées à la décision de vote.

La liaison entre le choix d'un parti aux élections et les divers sentiments d'appartenance est, elle, beaucoup plus révélatrice. Mais elle est très variable selon le groupe de référence considéré. Pour s'en rendre compte, il suffit de calculer un test de X^2 pour chacune des tables de contingence. La probabilité associée à la valeur de X^2 nous indique chaque fois la plausibilité que les variables soient indépendantes.

Voici les valeurs de X^2 et les probabilités liées aux différentes tables de contingence :

	Belge	Wallon	Franco- phone	Sous-régio- nal	Européen	Auto-dé- signation
X^2	39.42	57.06	10.75	32.41	10.26	23.47
P	0.005	0.000	0.551	0.0001	0.5932	0.024

On constate d'emblée que "Européen" et "Francophone" ne sont pas significativement associés aux choix d'un parti. C'est une première indication : les sentiments d'appartenance à l'Europe et à la "Francophonie" ne semblent pas induire des structururations du champ politique au sens strict. Ce qui ne veut pas dire bien sûr, que la construction d'une Europe ou d'une Communauté Française ne soient pas des *enjeux politiques*.

On pourrait dès lors explorer deux types d'explication de cette absence de liaison entre identité et comportement électoral : soit on suppose qu'il y a un décalage entre identité et perception des enjeux politiques pour ces deux groupes de références ; soit les enjeux ne sont pas traduisibles en termes de choix partisans : les partis auraient des profils assez proches sur ces deux enjeux.

Ces deux hypothèses demanderaient bien sûr des éléments de vérification ultérieurs. Dans le cadre de cet article, nous nous contenterons de noter que ces deux sentiments d'appartenance ne sont pas liés au choix d'un parti. Ce n'est pas le cas pour les autres : nous examinerons, pour chacun des quatre groupes de référence (Belge, Wallon, Sous-région, Groupe Auto-désigné) comment se caractérise cette liaison avec le vote.

En l'état actuel de nos connaissances, il est impossible de préjuger laquelle des deux variables (comportement électoral et sentiment d'appartenance) est la variable explicative et laquelle est la variable expliquée. C'est pourquoi, à côté des tables de contingence en termes de pourcentages, nous utiliserons comme outil d'analyse le *modèle log-linéaire*, qui a l'avantage d'être *symétrique*. Ce modèle nous fournit donc des paramètres d'association entre les variables qui sont les mêmes quel que soit le sens de la causalité supposée.

Pour faciliter la visualisation globale, nous présentons les pourcentages d'une part, les paramètres du modèle log-linéaire de l'autre, sous une forme *synoptique*.

TABLEAU 3
Croisements entre sentiments d'appartenance en fonction du vote,
pourcentages.

	Jamais	Rarement	De temps en temps	Souvent	Très souvent
3.1. Belge					
Ecolo	10.5	8.8	35.1	26.3	19.3
PS	5.6	6.7	18.9	32.2	36.7
PSC	4.3	4.3	15.2	30.5	45.7
PRL	0.9	5.3	17.7	33.6	42.5
3.2. Sous-région					
Ecolo	36.8	5.13	22.8	26.3	8.8
PS	16.3	10.7	15.9	25.6	31.5
PSC	14.0	14.0	19.5	26.8	25.6
PRL	22.1	14.2	11.5	30.1	22.1
3.3. Wallon					
Ecolo	21.1	14.0	29.8	21.0	14.0
PS	4.4	7.0	13.3	27.8	47.4
PSC	17.2	8.0	11.7	23.3	39.9
PRL	15.0	6.2	21.2	25.7	31.9
3.4. Auto-désignation					
Ecolo	8.9	6.7	15.6	33.3	35.6
PS	4.9	2.4	12.9	35.0	44.8
PSC	2.3	1.5	5.3	28.1	62.9
PRL	4.3	4.3	17.4	27.5	46.4

Nous n'avons retenu comme données pertinentes que les sujets ayant exprimé une intention de vote pour un des quatre grands partis qui s'étaient présentés aux législatives de 87 en Région Wallonne (soit $\pm 95\%$ des votes valablement exprimés). Nous avons donc exclu de notre tableau quatre catégories de personnes :

- ceux qui ont déclaré n'avoir voté pour aucun parti (parmi lesquels les étrangers, qui n'ont pas le droit de vote, bien sûr),
- ceux qui ont refusé de répondre à la question,
- ceux qui étaient trop jeunes pour voter au moment des législatives,
- ceux qui ont voté pour une petite liste.

L'exclusion de ces quatre catégories est importante pour la construction des modèles log-linéaires car elle permet de dégager un système de comparaison *interne à l'ensemble des grands partis*.

Moyennant ces précisions, l'interprétation du tableau 1 est aisée. La ligne 1 se lit comme suit : parmi l'électorat Ecolo, 10,5% ne se sentent jamais belges, 8,8% se sentent rarement belges, 35,1% se sentent belges de temps en temps, etc... Chaque ligne peut se lire de la même façon.

En comparant, dans chaque colonne, les pourcentages pour les différentes lignes, on s'aperçoit, par exemple, que 19,3% de l'électorat Ecolo se sent très souvent belge,

contre 45.7% de l'électorat PSC. A l'autre bout de l'échelle, on voit que 10.5% de l'électorat Ecolo ne se sent *jamais* belge, contre 4.3% de l'électorat PSC.

En comparant les lignes et les colonnes de la même manière, on peut analyser pour chacun des groupes de référence, l'association spécifique entre fréquence du sentiment d'appartenance et choix d'un parti.

La construction de modèles log-linéaires permet de visualiser ces associations spécifiques de manière plus rapide.

TABLEAU 4

Modèles log-linéaires pour les croisements entre fréquence du sentiment d'appartenance et vote pour un parti. Indices paramétriques.

	Jamais	Rarement	De temps en temps	Souvent	Très souvent	Effet moyen
4.1. Belge						
Ecolo	0.766	0.136	0.296	-0.387	-0.812	-0.586
PS	0.265	0.001	-0.185	-0.047	-0.032	0.832
PSC	0.153	-0.295	-0.248	0.050	0.341	0.182
PRL	1.184	0.160	0.137	0.384	0.503	-0.427
Effet moyen	-1.275	-0.827	0.399	0.794	0.909	
4.2. Sous-région						
Ecolo	0.702	-0.541	0.429	0.099	-0.689	-0.954
PS	-0.271	0.015	-0.087	-0.088	0.431	0.759
PSC	-0.453	0.249	0.084	-0.072	0.193	0.293
PRL	0.022	0.278	-0.426	0.062	0.065	-0.098
Effet moyen	0.137	-0.565	-0.70	0.404	0.093	
4.3. Wallon						
Ecolo	0.394	0.389	0.391	-0.274	-0.900	-0.693
PS	-0.850	0.010	-0.102	0.314	0.628	0.551
PSC	0.303	-0.064	-0.436	-0.060	0.257	0.245
PRL	0.153	-0.034	0.147	0.019	0.015	-0.104
Effet moyen	-0.301	-0.702	0.050	0.367	0.587	
4.4. Auto-désignation						
Ecolo	0.369	0.428	-0.011	-0.220	-0.566	-0.398
PS	0.076	-0.271	0.101	0.128	-0.034	0.588
PSC	-0.290	-0.349	-0.382	0.312	0.709	-0.027
PRL	-0.155	0.192	0.292	-0.220	-0.109	-0.016
Effet moyen	-0.965	-1.312	-0.025	0.946	1.356	

Rappelons en deux mots le principe de fonctionnement du modèle log-linéaire dans le cas de deux variables. Celui-ci prend pour point de départ la *chance* liée à chaque cellule du tableau croisé, c'est-à-dire, pour simplifier, le rapport entre la probabilité de la cellule et la moyenne géométrique des probabilités de toutes les cellules.

Nous obtenons ainsi une estimation de la mesure dans laquelle cette cellule est sur-représentée (la probabilité y est supérieure à la moyenne) ou sous-représentée (la probabilité est inférieure à la moyenne).

Cette *chance* est ensuite décomposée en trois effets : un effet *moyen* pour la variable "parti politique" qui exprime la sur- (ou sous)-représentation de chaque parti par rapport aux autres ; un effet *moyen* pour la variable "fréquence du sentiment d'appartenance" qui exprime la sur (ou sous)-représentation d'une modalité par rapport aux autres et un effet d'*association*, spécifique au croisement des deux variables, une fois déduits les effets moyens.

Prenons un exemple. Dans le sous-tableau 1 (l'identité belge et le vote), la cellule du coin supérieur gauche est associée à trois paramètres : le paramètre de ligne = -0.586 ; il traduit simplement le fait que le nombre des électeurs Ecolo est inférieur au nombre moyen d'électeurs pour l'ensemble des partis ; le paramètre de colonne : - 1.275 ; il indique que la modalité "*jamais*" pour la fréquence du sentiment d'appartenance à "*belge*" est beaucoup moins choisie que la moyenne ; le paramètre d'association est 0.766. On peut le lire de deux façons (puisque le modèle est symétrique) : il signifie que parmi les électeurs Ecolo, il y a plus de chance, comparativement, qu'ils ne se sentent *jamais* belges que parmi les électeurs des autres partis ; et il signifie aussi que, parmi ceux qui ne se sentent *jamais* belges, la chance spécifique de trouver un électeur Ecolo est supérieure à la moyenne.

Le grand avantage du modèle log-linéaire, dans le cas présent est la rapidité de lecture : il évite les fastidieuses comparaisons de pourcentages et peut s'interpréter dans les deux sens. Notons cependant que, vu la manière dont nos variables ont été construites, la validité de la comparaison ne vaut qu'à l'intérieur de chaque sous-tableau : en toute rigueur, on ne peut comparer entre eux les paramètres issus de deux sous-tableaux.

Il importe aussi de préciser que le modèle log-linéaire construit un système de comparaison *clos* (puisque toutes les fréquences sont comparées les unes aux autres). Cela signifie que les paramètres donnés ici n'ont pas de validité "absolue" : leur validité est limitée à la comparaison entre les quatre principaux partis. Si nous introduisions les non-votants (ou les électeurs des listes marginales), tous les paramètres seraient modifiés).

Ceci étant précisé, l'analyse sera construite de la manière suivante : on négligera les effets moyens (dont l'interprétation, dans ce cas précis, est triviale) pour nous limiter aux effets d'associations/ou effets spécifiques).

Pour chaque parti et chaque identité, nous mettrons en évidence les effets spécifiques les plus marquants ¹⁸.

(18) Pour plus d'explications sur le modèle log-linéaire, voir : R. DOUTRELEPONT, Méthodes et résultats inédits pour l'analyse des voix de préférences. In : Res Publica, 1985, nr. 1., pp. 141-165

C. Analyse parti par parti

1. L'électorat Ecolo

Ce qui frappe chez les électeurs Ecolo c'est une caractéristique commune aux quatre sous-tableaux : il y a une association positive forte avec *jamais* et une association négative forte avec *très souvent*.

De manière générale (avec une petite exception pour "sous-région") toutes les associations positives pour Ecolo sont situées dans la partie gauche du tableau. En clair, l'électorat Ecolo a, de manière générale, nettement moins tendance que les autres à ressentir un sentiment d'appartenance à des groupes.

Il faut toutefois ajouter une nuance importante à cette remarque : les électeurs Ecolo se sentent globalement plus européens que les autres ! Nous n'avons pas retenu l'identité européenne comme facteur "explicatif" du vote parce que le test de X^2 était non significatif. Cependant, à titre indicatif, voici le modèle log-linéaire pour cette association, qui est relativement révélateur :

TABLEAU 5

Modèle log-linéaire pour le croisement entre sentiment d'appartenance européen et voix

	jamais	rarement	de temps en temps	souvent	très souvent	
Ecolo	-0.680	0.180	0.187	0.242	0.071	-0.910
PS	0.224	0.011	-0.127	-0.028	-0.081	0.770
PSC	0.171	0.198	-0.143	-0.113	-0.112	0.270
PRL	0.285	-0.388	0.082	-0.102	0.123	-0.141
	-0.493	-0.255	0.374	0.319	0.055	

$X^2 = 10.26$ $P = 0.59$

Le paramètre -0.680 dans la cellule Ecolo/*jamais* va à l'encontre de ce que nous avons observé dans tous les autres tableaux. Il indique que, si nous opposons Ecolo d'une part à l'ensemble des autres partis de l'autre, le test X^2 deviendrait sans doute significatif.

2. L'électorat socialiste

On voit que, parmi l'ensemble des grands partis, l'électeur socialiste se caractérise par une plus faible identité belge. Il ne s'agit pas là d'un effet très marqué. L'attrance des socialistes pour les modalités "faibles" de l'identité belge est, par exemple, beaucoup moins nette que celle des Ecolo (comme on peut le remarquer en comparant les paramètres : 0.766 pour Ecolo/*jamais* contre 0.265 pour PS/*jamais*). L'interprétation est aussi assez différente : alors que les Ecolo manifestent un "déficit" dans le cas de toutes les identités sociales que nous avons sélectionnées, ce n'est pas le cas des socialistes.

En effet, on remarque que le vote socialiste est associé positivement aux valeurs fortes pour l'identité sous-régionale. Et surtout, l'électeur socialiste se sent assez clairement plus wallon que la moyenne. Pour s'en convaincre il suffit de comparer, dans le sous-tableau 4.3., les paramètres -0.850 pour PS/*jamais* et $+0.628$ pour PS/*très souvent*. Dans ce sous-tableau il apparaît clairement que le PS est, de tous les partis, celui où l'identité wallonne est la plus nette. En termes de pourcentage, on voit que 47.4% des électeurs socialistes se sentent *très souvent* wallons, alors que c'est le cas pour 39.9% des électeurs PSC, 31.19% des électeurs PRL et.... 14% des électeurs Ecolo!

3. L'électorat social-chretien

Le rapport entre vote PSC et identité belge est d'un type assez intéressant. On remarque (sous-tableau 2.1) une association positive à la fois pour la modalité *jamais* et pour les modalités *souvent/très souvent*. Ce choix plus fréquent des valeurs extrêmes exprime sans doute une relative bi-polarisation du PSC : on y rencontre à la fois plus de gens "très" belges et plus de gens "très peu" belges que dans la moyenne des autres partis.

Cette structure est d'autant plus intéressante qu'on la retrouve, mais de manière encore plus nette en ce qui concerne l'identité "wallonne" (sous-tableau 4.3) : les associations avec *jamais* (0.303) et *très souvent* (0.257) sont clairement positives ; les associations avec *rarement* et *souvent* sont faiblement négatives ; l'association avec "*de temps en temps*" est nettement négative. Le comportement "bi-polaire" du PSC vis-à-vis des identités les plus marquées du point de vue politique est évidemment intéressant. Il semble suggérer l'idée que le PSC est relativement *hétérogène* quant à son positionnement dans le champ des identités "institutionnelles".

Comme dans le cas du PS, il y a peu à dire de la relation entre PSC et identité sous-régionale. Il y a un rejet clair de la modalité *jamais*, mais aussi une attirance avec la modalité *rarement*, ce qui indique un équilibre relatif des valeurs faibles et fortes dans ce cas.

Par contre, la relation entre le vote PSC et le groupe auto-désigné est sans ambiguïté : les valeurs faibles et moyenne sont clairement plus rejetées et les valeurs fortes clairement plus choisies que pour les autres partis. En ce qui concerne cette identité, le PSC a ainsi un profil exactement symétrique à celui des électeurs Ecolo.

4. L'électorat liberal

L'électorat PRL est sans aucun doute le plus "belge". La valeur élevée de l'association négative entre PRL et JAMAIS (-1.184) est compensée par des associations positives, avec toutes les autres modalités, mais surtout avec *souvent* (0.384) et *très souvent* (0.503)

En ce qui concerne l'identité sous-régionale, l'électorat PRL rejette la modalité *de temps en temps* (-0.426) au profit de toutes les autres. On peut donc dire que ce

qui caractérise l'électeur PRL, c'est qu'il a un avis sur la question, mais un avis partagé.

A l'inverse, l'électorat PRL n'a pas un profil bien net en termes d'identité wallonne : une association négative avec *rarement* est compensée par une association positive avec *jamais* et *de temps en temps*, les autres paramètres étant de valeur négligeable.

En ce qui concerne le groupe "auto-désigné", l'électorat PRL a une certaine tendance à préférer les valeurs moyennes au détriment des valeurs extrêmes.

5. Synthèse

L'utilisation systématique du modèle log-linéaire nous a permis de mettre en évidence un certain nombre d'associations spécifiques entre choix d'un parti et importance du sentiment d'identité.

L'analyse qui vient d'être faite doit se nuancer en tenant compte de deux remarques.

L'examen des associations spécifiques ne doit pas faire oublier l'importance des *effets moyens*. Ainsi, par exemple, le fait que les *Ecolo* ont une identité "auto-désigné" clairement moins marquée que les autres n'empêche pas que, en termes de pourcentage, 68,9% des électeurs *Ecolo* choisissent les modalités *souvent* ou *très souvent* pour cette identité. L'apparente contradiction provient simplement du fait que, tous partis confondus, ces deux modalités sont beaucoup plus choisies que les autres, ainsi qu'en témoignent les paramètres qui y sont associés (respectivement +0.946 et +1.356).

Nous nous sommes appuyés pour cette analyse sur un indicateur de l'identité qui est la *fréquence du sentiment d'appartenance*. D'autres indicateurs sont possibles. Dans le cadre de ce texte, nous n'envisagerons pas la construction d'indicateurs plus sophistiqués qui peuvent être construits à partir de la théorie de l'identité sociale.

Ces deux remarques faites, on peut présenter une synthèse de la relation choix d'un parti/identités sociales au moyen du tableau suivant :

TABLEAU 6

	Belge	Sous-région	Wallon	Auto-désignation
Ecolo	- -	- -	- -	- -
PS	-/0	+ +	+ +	+
PSC	+	+	+ /-	+ +
PRL	+ +	+ /-	0	0

Signification des sigles :

- - : parti le moins associé à cette identité
- + + : parti le plus associé à cette identité
- +
- +
- 0 : association avec les valeurs moyennes
- + /- : bi-polarisation.
- /0 : association faiblement négative

L'analyse du tableau donne une vision *synoptique* des relations entre identités et choix d'un parti. Une série d'indications s'en dégagent.

Le profil des Ecolo est le plus "différent": ce sont ceux qui éprouvent le plus faible sentiment d'appartenance aux quatre groupes retenus comme significatifs. C'est la présence des Ecolo qui implique l'absence de "-" dans le reste du tableau. Ce côté "hors-normes" de l'électorat Ecolo vient sans doute perturber le jeu des comparaisons; une manière de corriger cet effet serait sans doute de procéder à la construction d'un modèle en deux étapes:

- (a) comparer les Ecolo à l'ensemble des partis dits "traditionnels",
- (b) comparer les trois partis "traditionnels" entre eux.

En dehors des Ecolo, chaque électorat présente une relation privilégiée avec une ou plusieurs identités:

PS: Wallon et Sous-région

PSC: auto-désignation

PRL: belge

Deux partis sont aussi divisés à propos d'une identité donnée:

le PSC pour Wallon

le PRL pour Sous-région

Le PRL a un profil relativement moins marqué par des appartenances que le PSC et le PS, puisque mis à part son profil nettement belge, l'électorat PRL a plutôt tendance à choisir les valeurs moyennes.

III. Conclusions

L'analyse qui précède a bien mis en évidence le fait que les électeurs des différents partis se différencient par le profil de leurs sentiments d'appartenance.

Sous réserve de tout ce qui a été dit plus haut quant à l'ampleur relative de ces différences, chaque parti apparaît ainsi comme un pôle de structuration d'une composante de l'identité des Wallons.

Deux partis ont un profil aisé à expliquer: le PRL et le PS. Le premier apparaît comme pôle de structuration de l'identité belge, le second comme pôle de structuration de l'identité wallonne, d'abord, sous-régionale ensuite. Ces éléments ne sont pas vraiment inattendus: ils correspondent aux profils politiques que les deux partis eux-mêmes ont adoptés.

Le profil du PSC est plus difficile à situer. Que peut exprimer la liaison nette avec le sentiment d'appartenance au groupe "auto-désigné"? Répondre à cette question demande qu'on donne une signification politique à ce groupe "auto-désigné". Sans s'engager trop loin, on suggérera qu'il traduit une identité spontanée, où le politico-institutionnel a très peu de place¹⁹. Le PSC représenterait alors, si on admet une

(19) Spontanément très peu de personnes interrogées ont cité "les Belges", "les Wallons", ou "les Francophones" comme le groupe qui avait le plus d'importance à leurs yeux.

formulation quelque peu paradoxale, le pôle de structuration d'une "identité civile" face à des identités plus "institutionnelles".

Quant aux Ecolo, ils sont très clairement "hors-jeu". Ils accueillent l'électorat qui s'identifie le plus à l'Europe, alors que cette identification ne départage pas les autres partis. Pour le reste, ils paraissent "en retrait", c'est-à-dire beaucoup moins sensibles aux identifications collectives retenues.

Il est clair qu'on ne peut expliquer le succès relatif des partis simplement par les identités dont ils sont plus ou moins représentatifs : on sait en effet que l'importance du sentiment belge, du sentiment wallon et du sentiment francophone est à peu près équivalente au sein de la population globale. Car, ces trois sentiments d'appartenance structurent de manière très différente le champ politique.

Cela n'enlève rien nous semble-t-il à l'approche en termes d'identité sociale. En effet, comme le signale Pizzorno, dont nous nous sommes inspirés pour ces réflexions, les partis peuvent être des "pôles de structuration" de bien d'autres identités collectives. Certaines (par exemple l'identification à une classe sociale, à une cause universelle...) peuvent être en certaines occasions plus pertinents que celles que nous avons étudiées.

Il reste bien sûr à préciser par quels mécanismes les identités collectives et les comportements électoraux sont liés. Du point de vue scientifique, c'est là certainement l'essentiel. Mais cela nous entraînerait bien au-delà du présent article.

Summary : Social identification and electoral behavior

It is generally admitted that rational choice theories of electoral behavior lead to a paradoxical conclusion : in most circumstances, the expected value of governmental policy change due to one vote only is lower than the cost of the act of voting ; so the individual decision to vote is irrational.

To avoid this paradox, some authors have advanced that voting is mainly an act of social identification rather than an action directed toward the selection of a particular governmental team.

In this article, the authors make a first step in order to test the relation that may exist between behavior on the one hand and feelings of belonging to some politico-cultural entities on the other. We present the results of a survey that took place in November 1988 among the French speaking population of Wallonia (Belgium). Those results show that there is a clear link between electoral choice and the feeling of belonging to such entities as Belgium, Wallonia, French speaking community, Europe and County.

Agalev en Ecolo als links-libertaire partijen. Of de partijpolitieke vertaling van een nieuwe breuklijn

door Staf HELLEMANS

Docent aan de Universitaire Faculteiten Sint-Aloysius te Brussel en aan de Handelshogeschool te Antwerpen.

en Herbert KITSCHOLT

Associate Professor Duke University, Durham (USA)

I. Opzet

Met de verkiezingen van oktober 1981 veroverden Agalev en Ecolo enkele zetels in het nationale parlement. Zij waren de eerste groene partijen op het continent die zover doorstootten. Hun electorale aanhang is sindsdien verder aangegroeid, zij het minder spectaculair dan men eerst verwachtte. (cfr. Tabel I) ¹. Door de neergang van de communautaire partijen zijn zij nu opgeschoven tot de vierde partijformatie van het land.

TABEL I

Resultaten van Agalev en Ecolo sinds 1978 bij de Kamerverkiezingen (respectievelijk Vlaams en Waals gewest) en bij de Europese verkiezingen (per taalcollege). (in percentages)

	Agalev	Ecolo
Kamerverkiezingen 1978	0,3	1,2
Europese verkiezingen 1979	2,3	5,2
Kamerverkiezingen 1981	3,9	6,1
Europese verkiezingen 1984	7,1	9,9
Kamerverkiezingen 1985	6,1	6,2
Kamerverkiezingen 1987	7,3	6,5
Europese verkiezingen 1989	12,2	16,6

Qua wetenschappelijk onderzoek werden in België in het midden van de jaren '80 reeds enkele studies gepubliceerd over de opkomst van de groene partijen ² alsmede

(1) W. FRAEYS, Les élections législatives du 17 décembre 1978. Analyse des résultats. In: *Res Publica*, 1979, nr. 2, blz. 309-328; W. FRAEYS, Les élections européennes de 1979. Analyse des résultats pour la Belgique. In: *Res Publica*, 1979, nr. 3, blz. 411-426; W. FRAEYS, Les élections législatives du 8 novembre 1981. Analyse des résultats. In: *Res Publica*, 1982, nr. 1, blz. 129-149; W. FRAEYS, Les élections européennes de 1984. Analyse des résultats pour la Belgique. In: *Res Publica*, 1984, nr. 5, blz. 587-601; W. FRAEYS, Les élections législatives du 13 octobre 1985. Analyse des résultats. In: *Res Publica*, 1986, nr. 2, blz. 213-233; W. FRAEYS, Les élections législatives du 13 décembre 1987. Analyse des résultats. In: *Res Publica*, 1988, nr. 1, blz. 3-24; W. FRAEYS, Les élections européennes de 1989. Analyse des résultats pour la Belgique. In: *Res Publica*, 1989, nr. 4, blz. 551-564.

(2) P. STOUTHUYSEN, De politieke identiteit van Agalev. In: *Res Publica*, 1983, nr. 2-3, blz. 349-375; P. STOUTHUYSEN, De Vlaamse groene partij Agalev. In: O. SCHREU-

een analyse van de structuur van het electoraat van Agalev³. Wat ontbreekt is een empirische studie van de partijen zelf en hun leden. Hoe verloopt de interne werking van deze partijen? Welk is hun verhouding tot de zgn. "nieuwe sociale bewegingen" (milieu-, vredes-, vrouwen- en Derde Wereldbeweging)? Wie zijn de leden en hoe ziet hun ideologisch universum eruit? Om op die vragen een antwoord te krijgen, werd een survey-onderzoek opgezet. De resultaten ervan zouden ons moeten toelaten de nieuwe trekken van deze partijen ten opzichte van de traditionele politieke families beter te karakteriseren.

De gegevens werden verzameld op de verkiezingscongressen die Agalev en Ecolo hielden respectievelijk op 30 augustus en 1 september 1985. Aan de aanwezige leden werd gevraagd zelfstandig een enquêteformulier in te vullen. De partijcongressen van de ecologisten zijn toegankelijk voor alle leden. De verzamelde data geven dus geen beeld van het gemiddelde partijlid, maar wel van de actieve partijmilitanten. We beschouwen dat niet als een nadeel omdat het toch de actieve militanten zijn die de partij dragen en het imago en de werking ervan bepalen. Maar voor een goede interpretatie van de gegevens dient men met de oververtegenwoordiging van het activistische element wel rekening te houden. Op het Agalev-congres gaven 162 leden op een 250-tal aanwezigen, bij Ecolo 94 op een 150-tal aanwezigen een bruikbare ingevulde vragenlijst terug⁴.

II. "Middle class radicalism"

Van waar komen de leden van de groene partijen? Uit welke sociale milieus recrutereren deze nieuwe partijen hun militanten?

Het onderzoek naar de recruteringsbasis van de traditionele partijen gebruikt vaak twee hypothesen: socialisatie en superieur potentieel ("resource endowment"). Volgens de culturele socialisatiehypothese wordt partijkeuze en -lidmaatschap sterk beïnvloed door het opvoedingsmilieu. In de enge betekenis vullen nieuwe generaties de partijrangen aan dankzij de gelukke socialisatie door oudere generaties kiezers en militanten. In een meer formele betekenis stammen politiek actieve jongeren eerder

DER (red.), *Moderne bewegingen*. Zeist, 1985, blz. 97-119; P. LEROY, Waar staan "de groenen" in Vlaanderen voor? In: *Ons Erfdeel*, 1984, nr. 4, blz. 481-494; D. BUYLE, Van pechstrook naar paradigma. De groenen in Vlaanderen. In: *De Nieuwe Maand*, 1985, nr. 1, blz. 16-27; PH. MAHAUX, J. MODEN, Le Mouvement Ecolo. In: *Courrier Hebdomadaire du CRISP*, 1984, nr. 1045-1046, 68 blz.

(3) K. DESCHOUWER, P. STOUTHUYSEN, L'électorat d'Agalev. In: *Courrier Hebdomadaire du CRISP*, 1984, nr. 1061, 30 blz.

(4) Voor een extensieve analyse van de dataset verwijzen we naar H. KITSCHOLT, S. HELLEMANS, *Beyond the European Left. Ideology and Political Action in the Belgian Ecology Parties*. Durham-London, 1990, 264 blz. Een vergelijking, gebaseerd op experteninterviews, van de Belgische en Duitse groene partijen geeft H. KITSCHOLT, *The Logics of Party Formation*. Ithaca, 1989, 343 blz.

uit reeds politiek actieve gezinnen ⁵. Nu wijst het groeiend aantal vlottende kiezers, in België in het midden van de jaren '80 geschat op zo'n 13 à 16% van de kiezers ⁶, al op de afnemende betekenis van de socialisatie voor de concrete partijvoorkeur. In het geval van Agalev en Ecolo verkeert de socialisatiehypothese in zijn eerste betekenis zelfs in zijn omgekeerde. Uit een vergelijking van de partijvoorkeuren van ouders en militanten vooraleer Agalev en Ecolo waren gesticht, blijkt dat de latere militanten reeds vóór hun aansluiting bij de groene partijen politiek van hun ouders vervreemd waren en globaal naar links waren opgeschoven. Zij demonstreren hiermee het proces van afkalving, dat de katholieke zuil in zijn electorale kanaal sinds de jaren '60 ondergaat (Tabel II).

TABEL II

Partijvoorkeur van ouders en militanten vóór de stichting van Agalev en Ecolo (in percentages).

	Vader	Moeder	Militant
Van de trouwe kiezers voor 1 partij, stemden voor de:	78,5	81,4	60,1
christendemocraten	44,8	58,0	12,4
socialisten	10,3	8,4	17,0
communautaire partijen	12,1	11,1	19,8
liberalen	9,4	4,0	0,9
radicaal links (communisten, maoïsten, trotskisten)	1,8	0,0	10,1
Van de kiezers voor meer partijen, stemden minstens 1 keer voor de:	21,5	18,6	39,9
christendemocraten	15,7	12,8	11,4
socialisten	3,6	4,4	18,3
communautaire partijen	12,6	11,1	17,4
liberalen	6,7	2,2	1,8
radicaal links	0,5	0,5	20,6
andere partijen, nog nooit gestemd	4,3	6,4	10,3

* Omdat elke vlottende kiezer twee partijen aankruiste, is de som van de volgende percentages gelijk aan het dubbel van het aantal vlottende kiezers.

Een tweede veelgebruikte hypothese gaat ervan uit dat die bevolkingscategorieën, die qua opleidingsniveau, qua inkomen, qua sociaal prestige beter gewapend zijn, eerder politiek actief zullen worden dan andere ⁷. Zo heeft men herhaaldelijk vast-

(5) Een beoordeling geeft M. CZUDNOWSKI, *Political Recruitment*. In: F. GREENSTEIN, *Handbook of Political Science*. Vol. 2: *Micropolitical Theory*, Reading (Mass), 1975, blz. 186-195.

(6) M. SWYNGEDOUW, J. BILLIET, *Stemmen in Vlaanderen op 13 december 1987*. In: *Res Publica*, 1988, nr. 1, blz. 36.

(7) Voor een voorbeeld, zie S. VERBA, N. NIE, J. KIM, *Participation and Political Equality, A Seven-Nation Comparison*, Cambridge, 1978, 394 p.

gesteld dat het middenkader van de partijen hoofdzakelijk bestaat uit goed opgeleide mannen van middelbare leeftijd met een meer dan doorsnee inkomen en dito sociale status⁸. Deze "resource endowment"-hypothese klopt in het geval van Agalev en Ecolo maar ten dele. De activisten zijn weliswaar zeer hoog opgeleid – 80% heeft een diploma van universitair of hoger niet-universitair onderwijs op zak. Daarentegen is het ledenbestand veel jonger dan elders – in 1985 waren 50% van de congressisten tussen 26 en 37 jaar oud –, hun inkomen is middelmatig te noemen en zelfs eerder laag wanneer de hoge scolarisatie in aanmerking wordt genomen en het vrouwenaandeel – een 25% – ligt beduidend hoger dan bij andere partijen.

Sinds een aantal jaren werkt men ook veel met een derde hypothese, het zogenaamde "middle-class radicalism"⁹. Zij stelt dat in hoogmoderne democratieën een nieuw radicalisme is ontstaan vanuit de goed opgeleide, nieuwe middenklasse, de "professionals" in het onderwijs, in de sociale en in de culturele sector. Dit radicalisme verbindt de kritiek op de hypermoderne samenleving met thema's als autonomie, inspraak, milieu, vrede. De studentenbeweging van de jaren '60 is er het eerste grote voorbeeld van. Zij werd in de jaren '70 en '80 gevolgd door een reeks zogenaamde "nieuwe sociale bewegingen" (rond milieu, vrede, vrouwen, Derde Wereld enz.). De kenmerken van de Agalev- en Ecolo-militanten sluiten perfect aan bij deze hypothese van het "middle class radicalism". Het zijn, zoals reeds aangestipt, jonge militanten met een hoge scolarisatiegraad en een hogere proportie vrouwen dan gewoonlijk het geval is. Een blik op de beroepsverdeling geeft een verdere bevestiging (Tabel III).

(8) Zie bijvoorbeeld B. MIDDEL, W. VAN SCHUUR, Dutch Party Delegates. In: *Acta Politica*, 1981, nr. 2, blz. 244-246.

(9) F. PARKIN, *Middle Class Radicalism: The Social Bases of the British Campaign for Nuclear Disarmament*. Manchester, 1972; H. KRIESI, *New Social Movements and the New Class in the Netherlands*. In: *American Journal of Sociology*, 1989, nr. 5, blz. 1078-1116.

TABEL III

Beroepsverdeling van de groene partijmilitanten, van de sympathisanten van de groene partijen, van de congresafgevaardigden van de traditionele partijen en van de Belgische bevolking¹⁰.

	Groene partij- militanten (1985)	Sympathisan- ten Agalev en Ecolo in 1982, 1984 & 1986 (ge- middelde)	Congresafge- vaardigden bij de Belgische traditionele partijen (1979)	Belgische be- volking in 1982, 1984 & 1986 (ge- middelde)
Technische en liberale be- roepen, kaders en onder- nemers	12	10	20	10
Onderwijs, persoonsgebonden diensten, media, politi- ek	40	31	19	19
Administratief-technische beroepen	19		37	
Arbeiders	3	15	9	19
Studenten, leger- of bur- gerdienst	8	17	11	11
Niet-actieven: gepensio- neerden, huisvrouwen of -mannen	8	15		
Werklozen	5	12	1	7
G.A.	5		3	

Niet minder dan 40% van de activisten van Agalev en Ecolo werkt in de sociale en culturele sector en de persoonlijke dienstverlening. Ze vergen een hoge opleiding, maar retribueren slechts matige inkomens en status. De congresafgevaardigden van de traditionele partijen stammen daarentegen vooral uit de administratief-technische beroepen, de liberale beroepen en de ondernemingskaders. Het verschil is opmerkelijk: terwijl de traditionele partijen hun activistenkader uit de economische en administratieve sfeer (ondernemingen en overheden) aantrekken, vormen de ecologisten een tegen-elite van "professionals" uit de sociaal-culturele sector. Het is een sector die in de jaren '60 en '70 enorm werd uitgebreid, maar die maatschappelijk én individueel niet die erkenning krijgt (o.a. qua loon) waarop ze meent recht te hebben (cfr. de sociale onrust in 1989 in die sector). De sociale basis van de groene partijen ligt in de politieke activering van deze nieuwe middenklasse.

(10) De bronnen zijn: eigen survey (kolom 1); European Political Parties Middle Level Elite Survey 1979 (kolom 3); gemiddelden uit *Eurobarometer* (1982), nr. 17, 1984, nr. 21 en 1986, nr. 25 (kolom 2 en 4).

III. Een stratarchische kaderpartij

Naast de achtergrond van de leden vertonen de links-libertaire partijen ook qua organisatiegraad en qua interne werking significante afwijkingen van de traditionele partijen.

Vooreerst moeten de nieuwe partijen het stellen met een uiterst miniem ledenbestand. Op het ogenblik van de survey telden beide partijen elk een goede 1.000 leden. Na 1985 steeg het aantal leden naar zo'n 2 à 3.000 bij Agalev en zo'n 1.500 bij Ecolo. Verdere stijging lijkt voorlopig niet in zicht. De verschillen met de grote massapartijen in België zijn dan ook enorm. (Tabel IV)

TABEL IV

Vergelijking van het aantal partijleden en van het aantal partijkiezers in België in 1985 ¹¹.

Partijen	Aantal leden in 1985	Aantal kiezers (Kamer) in 1985	Ratio leden/kiezers (in percentages)
Agalev	1.113	226.758	0,49
Ecolo	1.174	152.483	0,77
CVP	115.528	1.291.244	8,95
PSC	42.372	482.254	8,79
SP	108.223	882.200	12,27
PS	150.671 (1984)	834.488	18,06
PVV	73.631	651.806	11,30
PRL	70.514	619.390	11,38
VU	50.890	477.755	10,65
KPB	5.449	71.695	7,60
Vlaams Blok	3.698	85.391	4,33

Een direct gevolg van het nietige ledenbestand is de zeer lage leden-kiezersratio bij Agalev en Ecolo. De groene partijen hebben een zeer losse band met de kiezer. De kiezer kent de partij veelal niet uit eerste hand (vanuit de lokale werking), maar uit de media. Omgekeerd kunnen de groene partijen enkel hopen dat de vonk naar de alleen statistisch bekende aanhang overspringt. Vanuit electoraal oogpunt bekeken is dit een labiele situatie.

Duverger noemt de partijen, waarvan enkel een gering aantal personen, die de partij dragen, deel uitmaken, kaderpartijen ¹². Zij waren kenmerkend voor de 19de eeuw. Het kiesrecht was toen nog een exclusief voorrecht van de notabelen zodat kleine partijpolitieke kringen volstonden om het overzienbare kiezerspotentieel te bereiken. Sinds de invoering van het algemeen stemrecht ging de trend naar stevig geor-

(11) Bronnen: M. MAES, *De ledenaantallen van de politieke partijen in België, 1945-1987*. Leuven, 1988, blz. 169 en Ministerie van Binnenlandse Zaken en Openbaar Ambt.

(12) M. DUVERGER, *Les partis politiques*. Paris, 1976, blz. 119-129.

ganiseerde massapartijen met vele duizenden militanten omdat zij nauwer het massaelectoraat omsloten. De links-libertaire partijen knopen opnieuw aan bij het type van de kaderpartij, maar nu in een tijdperk van massademocratie. De achterban van deze partijen is, zelfs als sympathisant, zo wars van elke formele partijpolitieke identificatie, dat meer dan sympathie er meestal niet meer in zit. Of deze kaderpartijen voldoende stabiliteit kunnen inbouwen om periodes van politieke droogte zonder existentiële schade te kunnen overleven, blijft vooralsnog onduidelijk.

Qua interne werking zijn zowel Agalev als Ecolo volgens hetzelfde stramien opgebouwd. Aan de basis, het gemeentelijke vlak, zijn plaatselijke groepen actief. Deze verkiezen in arrondissementele vergaderingen de vertegenwoordigers voor de Stuurgroep, een soort uitgebreide partijraad, die driewekelijks à maandelijks samenkomt. Daarboven staat het Uitvoerend Comité, een soort partijbureau, dat wekelijks vergadert. Parlementairen en een secretariaat van bezoldigde partijfunctionarissen worden geacht de besluiten uit te voeren en naar buiten toe uit te dragen. Regelmatige partijcongressen, waarop volgens het principe van de directe democratie alle leden zijn uitgenodigd, leggen de grote lijnen vast. Volgens het basisdemocratische theoreem van de Groenen dienen de vrijwilligers de partij te leiden en de vrijgestelden (parlementairen en secretariaatsmedewerkers) politiek te sturen. In beginsel lijkt dat in zulke kleine partijen mogelijk, maar in de praktijk blijkt dat toch moeilijk te zijn en komt het geregeld tot botsingen tussen de twee groepen¹³. De vrijgestelden wijden zich immers voltijds en om den brode aan de politiek terwijl het voor de vrijwilligers een (opslopende) vrijetijdsbezigheid is. De parlementairen beschikken bovendien over bijkomende troeven als electorale legitimatie, landelijke bekendheid en belangstelling vanwege de media.

Toch zijn de vrijwilligers in de groene partijen allesbehalve machteloos. Statutair is het de professionelen bijvoorbeeld verboden als stemgerechtigde leden in de partijorganen te worden verkozen. De open toegang voor alle leden tot alle vergaderingen van de partij is dan weer een methode om de participatiemogelijkheden van de vrijwilligers te verhogen. Tot 1985, jaar van de enquête, werd daar duchtig gebruik van gemaakt. Sindsdien zou volgens ingewijden het enthousiasme voor de steeds maar weerkerende vergaderingen fel geslonken zijn. We geven hieronder een overzicht van de aanwezigheden in 1985 (Tabel V).

(13) In 1988 stelde Karel Anthonissen, die een tijd gespreksleider was van het Uitvoerend Comité, een massieve aanklacht samen tegen "de machtshonger van de vrijgestelden". Het document, dat in de pers uitlekte, veroorzaakte intern heel wat deining. Zie S. WALGRAVE, De Kronstadt-opstand van Agalev. In: *De Nieuwe Maand*, 1989, nr. 4, blz. 19-23.

TABEL V

Participatie van de leden in de partij-organen (in percentages)

	(bijna) altijd	dikwijls	regelma- tig	soms	(bijna) nooit
Lokale groep	68	11	11	4	6
Arrondissementale vergadering	38	23	9	16	15
Partijcongres	32	20	16	12	20
Stuurgroep	12	6	8	18	56
Uitvoerend Comité	6	2	3	7	84

De participatiegraad vermindert naarmate men de toporganen nadert, maar is al bij al nogal breed gestrooid. 80% van de respondenten zou soms tot steeds deelnemen aan de partijcongressen, 44% laat zich soms tot steeds zien op de vergaderingen van de Stuurgroep, 16% zelfs op het Uitvoerend Comité. En aanwezigheid kan invloed meebrengen op de besluitvorming, ook zonder officiële functie. De stelling dat iemands invloed in de partij meer afhangt van zijn aanwezigheid en interventies in belangrijke vergaderingen dan van zijn officiële partijfunctie werd bij Agalev door 80% en bij Ecolo voor 74,5% van de respondenten positief beantwoord.

Dat de actieve partijmilitanten het gevoel hebben dat de stem van de vrijwilligers gehoord wordt in de partij, blijkt ook uit de verdeling van het machtspotentieel, dat zij aan de belangrijkste partij-organen toekennen (Tabel VI).

TABEL VI

Geattribueerde invloed aan partijorganen in Agalev en Ecolo
(gemiddelde score van een schaal gaande van 1 = laagste score tot 5 =
hoogste score).

	Agalev	Ecolo	Totaal
1. Uitvoerend Comité	4,56	4,32	4,48
2. Parlementairen	4,39	3,89	4,23
3. Partijcongressen	4,32	3,98	4,22
4. Stuurgroep	4,23	3,99	4,15
5. Partijsecretariaat	4,31	3,59	4,07
6. Arrondissementale en regionale vergaderingen	3,34	3,30	3,33

Afgezien van de regionale assemblées, waaraan weinig macht wordt toegekend, zien de militanten geen grote machtsverschillen tussen de partij-organen op nationaal niveau. De organen van professionele krachten (parlementairen en secretariaat) scoren niet hoger dan de partij-organen, waar voornamelijk vrijwilligers zetelen. De hoge scores van de partij-organen met een brede toegang naar de ledenbasis (partijcongres en stuurgroep) geven veeleer het zelfvertrouwen aan van een basis, die weet (of veronderstelt) dat zij tegenover de partijleiding niet machteloos staat. In hun geheel zijn de groene partijen dus gekenmerkt door een relatief vlakke distributie van partij-interne macht en invloed. In vergelijking met de massapartijen in België ver-

tonen de groene kaderpartijen minder oligarchische tendenzen en is de invloed van de vrijwilligers er hoger.

Nauw verbonden met de vlakke machtsverdeling is de lagere interne cohesie van de groene partijen ten opzichte van de traditionele partijen. De participatie aan de activiteiten van de partij liggen weliswaar breed gestrooid, maar verlopen dikwijls gesegmenteerd. Wat de lokale groepen uitspoken, is veelal onbekend voor de hogere partij-échelons. Zowel personeel, strategisch als programmatisch doppen deze omzeggens volledig hun eigen boontjes. Dat geldt in hoge mate ook voor de parlementairen, die als individuele politieke ondernemers hun eigen weg uitstippelen en daarbij niet gestoord worden door controle vanuit de partij. De werkgroepen in de partij (vb. economie, gemeentebeleid, statuten,...) hadden tot 1985 zeker en hebben nu nog een grote inhoudelijke vrijheidsmarge, die zijzelf kunnen invullen. De partijcongressen tenslotte staan niet onder controle van de partijleiding en kunnen zoals in het geval van de economie- en statutencongressen van Agalev in 1985 en 1989 radicale besluiten vanuit de basis opleveren, waarmee de leiding dan tegen haar zin opgescheept zit (cfr. de nationalisatiestok t.a.v. de electriciteitssector in 1985 en het besluit tot rotatieplicht na 8 jaar parlamentschap in 1989). Door de afwezigheid van een uitgesproken hiërarchie en van een centrale macht genieten vele organen binnen de groene partijen van een relatief grote autonomie. De partij-organisatie geeft een onoverzichtelijke indruk: een losjes verknoopt netwerk van partij-organen van ongeveer gelijk gewicht met onverwacht opduikende tegensprekelijke tendenzen. De Amerikaanse politoloog Eldersveld duidde deze toestand aan als stratarchie ¹⁴.

De groene partijen, zo mogen we besluiten, incarneren een nieuw partijtype. In tegenstelling tot de oligarchische massapartijen, die sinds decennia (niet alleen) de Belgische politiek domineren, vallen zij op door twee karakteristieken: het gaat om kaderpartijen, die bovendien slechts losjes, d.i. stratarchisch gestructureerd zijn.

IV. Exponenten van de nieuwe sociale bewegingen

Dat de groene partijen meer zijn dan louter milieupartijen, blijkt ook uit hun verbondenheid met de nieuwe sociale bewegingen. We vroegen de congressisten alle groepen en organisaties aan te geven, waarvan ze op dat ogenblik lid waren (zie Tabel VII).

(14) S.J. ELDESVELD, *Political Parties: A Behavioural Analysis*, Chicago, 1964, i.h.b. blz. 9-10, 98-117.

TABEL VII
Lidmaatschap van bewegingsorganisaties
(in procent van aantal respondenten).

	Agalev	Ecolo	Samen
Milieubeweging	44	38	42
Vredesbeweging	51	27	42
Derde Wereld-beweging	48	27	40
Arbeidersbeweging	15	9	12
Vrouwenbeweging	9	2	7
Andere	45	50	47
Aantal lidmaatschappen per respondent	2,1	1,5	1,9

Behalve bij de restcategorie (een samenraapsel van jeugd-, sport-, culturele, kerkelijke e.a. verenigingen) zijn de activisten van Agalev en Ecolo in het bijzonder en in ongeveer gelijke mate actief in de milieu-, vredes- en de Derde Wereld-beweging. Met de arbeidersbeweging, die met de vakbonden nochtans enorme organisaties heeft voortgebracht, zijn er veel minder contacten. Als we in rekening brengen dat 25% van het groene activistenkader vrouwen zijn en de vrouwengroepen quasi uitsluitend uit vrouwen bestaan, behaalt ook de vrouwenbeweging nog een behoorlijke score (ongeveer één op vier vrouwelijke activisten is lid van een vrouwengroep). De militanten van Agalev en Ecolo zijn dus actief in het gehele spectrum van de nieuwe sociale bewegingen, maar daarentegen eerder afwezig uit een grote oude sociale beweging als de arbeidersbeweging. Opvallend zijn verder de verschillen tussen Agalev en Ecolo zelf. De Agalev-leden zijn veel activistischer dan die van Ecolo (gemiddeld 2,1 groepslidmaatschappen tegenover 1,5 bij Ecolo). Ecolo is, relatief gezien, ook nadrukkelijker op de milieubeweging gericht en tendert bijgevolg meer naar een milieupartij dan Agalev.

Maar al behoren 70% van de partijmilitanten tot één of andere bewegingsorganisatie, dan nog representeren zij maar een uiterst kleine fractie van de bevolkingsmassa's die die bewegingen in beweging brengen. Zoals gezegd stegen de ledenaantallen van elk van deze partijen niet verder dan een paar duizend. Het intensieve activisme van de partijmilitanten in de nieuwe sociale bewegingen heeft door zijn geringe massa dus al bij al weinig impact op die bewegingen zelf. Vele "nieuwe sociale bewegings" richten zich naar andere dan de groene partijen. De meeste sympathisanten van de groene partijen uit de nieuwe sociale bewegingen weigeren de stap naar partijlidmaatschap te zetten. Ook de organisaties uit de nieuwe sociale bewegingen (b.v. Bond Beter Leefmilieu, het VAKA) letten erop dat zij niet als partijgebonden organisaties gebrandmerkt worden. In tegenstelling tot de zuilen bestaan er hier geen exclusieve liaisons tussen het electorale en het corporatieve kanaal. Daarom zijn de links-libertaire partijen op het politieke terrein ook geen hegemoniale representanten, maar slechts exponenten van de nieuwe sociale bewegingen.

V. Links-libertaire ideologie

Aan het begin bestempelden we de groene partijen Agalev en Ecolo als links-libertaire partijen. Hun oriëntatie op het brede spectrum van de nieuwe sociale bewegingen gaf al aan dat het meer dan louter milieupartijen zijn. De anti-centralistische, stratarchische partij-organisatie en de vrees voor bevoogding vanuit een top van politieke professionelen wezen op het libertaire streven naar persoonlijke autonomie en zelfontplooiing. We hebben dan ook gepoogd de ideologie van de ecologisten, hoe zij de wereld zien en willen veranderen, preciezer in kaart te brengen.

In een eerste benadering vroegen we de militanten zichzelf te plaatsen op een links-rechts-schaal (Tabel VIII).

TABEL VIII

Eigen situering op een links-rechts-schaal door de militanten van Agalev en Ecolo (in percentages).

	Agalev	Ecolo	Samen (na aanpassing)
Zeer links	6	9	6
Links	48	46	38
Centrum-links	36	35	28,5
Centrum	8	8	26
Centrum-rechts	1	1	1
Rechts	1	-	0,5
Zeer rechts	-	-	-
Aantal respondenten	139	65	256
Aantal weigeringen	23	29	-

Zowel de Agalev- als de Ecolo-militanten plaatsen zichzelf met overtuiging in het linkse vak van het politieke veld. Meer dan de helft beschouwt zichzelf als links of zeer links. De meeste anderen plaatsen zichzelf in het centrum of centrum-links. De hoge non-respons, zeker in vergelijking met de vanzelfsprekendheid waarmee de andere vragen werden beantwoord, gaf echter te denken. Uit verdere analyse (o.a. door kruising met de houding ten aanzien van de linkse partijen) bleken de weigeraars globaal dezelfde houding aan te nemen als de centrum- tot centrum-linkse-respondenten. Daarom werd een nieuwe, aangepaste verdeling berekend, met de non-respondenten nu bijgevoegd bij het centrum. De slotsom verandert er niet wezenlijk door: de meeste militanten situeren zich tussen het centrum en links.

Links en rechts zijn veel gebruikte maar ook vage merktekens in de politiek. Om een beter begrip te krijgen van de inhoud van de als links geapostrofeerde ideologie confronteerden we de respondenten met 13 intern gevoelige "items". We presenteren enkel de resultaten van de uitspraken die relevant zijn voor de decodering van de links-libertaire nexus (Tabel IX).

TABEL IX

Groene militanten over de links-libertaire nexus (in percentages)

	(Eerder) akkoord	Akkoord en niet akkoord	(Eerder) niet akkoord
1. De natuur beschermen en de economie in ecologische zin omvormen vereist staatstussenkomst op heel wat gebieden.	80	16	4
2. Een drastische arbeidsduurvermindering is noodzakelijk, ook al gaat dit gepaard met looninlevering.	78	13	9
3. De verspreiding van grootwarenhuizen moet worden teruggedraaid ten voordele van kleinhandelaars en kleine producenten.	75	19	6
4. Een eventuele verhoging van de belasting op benzine mag de mensen met een laag inkomen niet beletten nog met een auto te kunnen rijden.	64	24	12
5. In de bedrijven zijn het de werknemers, de omwonenden en de consumenten, niet de eigenaars die de beslissingsmacht moeten bezitten.	64	29	7
6. De grote electriciteitsbedrijven moeten worden genationaliseerd.	66	17	17
7. Milieuvoorschriften voor de industrie mogen niet zo ver reiken dat daardoor een goed deel van de industrie België zou verlaten.	14	27	59
8. De groenen zijn noch links noch rechts.	56	15	29

Harde kritiek op het functioneren van de economische markt en vooral van de grote concerns, is wijd verspreid. Voor de ecologische ombouw van de economie acht men staatsinterventie noodzakelijk (item 1). De militanten hebben weinig op met de monopolistische electriciteitsbedrijven, die zij hun pro-nucleaire politiek verwijten (item 6). In de strijd om de zeggenschap over de bedrijven gaat de sympathie niet naar de ondernemers, maar naar de "underdog", de werknemers, de omwonenden en de consumenten (item 5). De grootwarenhuizen wil men terugschroeven ten voordele van de kleinhandel en de kleine producenten (item 3). De laatste uitspraak geeft aan dat men niet gekant is tegen markten op zich, zolang deze maar niet beheerst worden door het grootkapitaal. Naast deze sympathie voor gedecentraliseerde markten wijken de opties van de ecologisten nog af van de traditionele linkerkzijde door hun kritiek op het materialistische primaat. Arbeidsduurvermindering rangeert boven behoud van inkomen (item 2). Ecologische standaarden mogen, zelfs tegen een zeer hoge prijs, niet geruild worden voor behoud van de industriële produktie (item 7). Wel is men zeer gevoelig voor het thema "sociale rechtvaardigheid" (item 4).

Als globaal beeld komt naar voren dat de ecologisten met traditioneel links de anti-kapitalistische stootrichting en de eis voor meer sociale rechtvaardigheid delen. Maar in plaats van uit te lopen op een pleidooi voor een meer georganiseerde eco-

nomische groei komt het anti-kapitalisme bij de Groenen voort uit het streven naar een ecologische, postmaterialistische en op persoonlijke autonomie gerichte samenleving. De herstructurering van de economie dient niet om tot een beter groeiregime te komen, maar om de als funest ervaren almacht van de economie te reduceren ten voordele van andere waarden (cfr. de 3 "S"-en – "stilte, soberheid, saamenhorigheid" – van "Anders gaan leven", de beweging waaruit Agalev als partij is ontstaan). Ter onderscheiding van traditioneel links betitelen we de Groenen daarom als links-libertaire partijen.

Dat de groene militanten niet in één pot met traditioneel links willen gestoken worden, benadrukken zij zelf trouwens zeer expliciet door in meerderheid de uitspraak dat de Groenen noch links noch rechts zijn, te onderschrijven (item 8) en dat ondanks de eigen centrum-linkse situering en de assertieve politieke stellingnamen. De libertair-ecologische component is voor de Groenen geen secundaire kwalificatie bij een linkse opstelling. Veeleer krijgt het anti-kapitalisme omgekeerd zijn betekenis vanuit de libertair-ecologische benadering. Net zomin men het katholieke cultuurconservatisme mag verwarren met de liberaal-economische opstelling, evenmin mag het libertaire ecologisme zo maar samengevoegd worden met socialistisch links.

VI. Enkele verschillen tussen Agalev en Ecolo

Agalev en Ecolo zijn onafhankelijk van elkaar in elk landsdeel ontstaan en gegroeid en hebben pas later, vooral voor de standpuntbepaling in het parlement, beperkte gezamenlijke bijeenkomsten georganiseerd. Houding en optreden van de beide partijen divergeren dan ook op heel wat vlakken.

De Agalev-militanten zijn in doorsnee meer activistisch ingesteld. Zij zijn o.a. in meer verenigingen actief en nemen ook vaker deel aan demonstraties dan hun Ecolo-collega's. Agalev is thuis in een breder spectrum van nieuwe sociale bewegingen. De militanten zijn radicaler in hun opinies en staan kritischer ten opzichte van de eigen partij, alhoewel juist in Agalev de partijleiding breder en de "turnover" groter is. Kortom, Agalev is als partij meer stratarchisch, qua militantisme meer activistisch, qua opinies meer radicaal dan Ecolo.

De verklaring ligt in de verschillende maatschappelijke context, waarin de partijen opereren. In Vlaanderen hebben de nieuwe sociale bewegingen een groter deel van de bevolking weten te mobiliseren dan in het Franstalige landsgedeelte. Vooral in de vredesbetogingen viel die asymmetrie op. De meer intensieve links-libertaire mobilisatie in Vlaanderen kan op zijn beurt het gevolg zijn van de hogere welvaart en verstedelijking in Vlaanderen. Agalev had dus voor de partijpolitieke vertaling van de nieuwe breuklijn het geluk te kunnen putten uit een groter potentieel van gepolitiseerde "nieuwe sociale bewegings" dan Ecolo.

VII. Besluit

Agalev en Ecolo verschillen op een aantal punten grondig van de grote politieke partijen, die traditioneel de politiek in België beheersen. Het zijn weinig geforma-

liseerde, strataarchische kaderpartijen met uiterst weinig leden. Zij drijven op de geletterde, nieuwe middenklasse die werkzaam is in het onderwijs en de sociale en culturele sector. Als exponenten van de nieuwe sociale bewegingen verbinden zij in een nieuw discours de antikapitalistische gevoeligheden van de linkerzijde met ecologische, post-materialistische en libertaire waarden en doeleinden.

Het kluwen van nieuwe bewegingen en partijen, nieuwe middenklasse, nieuwe gevoeligheden wijst op de activering en institutionalisering van een nieuwe breuklijn in de hypermoderne samenlevingen. Dat hebben we via de analyse van de groene partij Agalev en Ecolo willen aantonen. De vraag is nu in hoeverre deze breuklijn zich op termijn ook laat voelen bij de rest van de bevolking, in de grote politieke partijen en in het beleid. Blijft het bij de institutionalisering van een politiek segment, dat ongeveer 10% van de bevolking beslaat, of fungeren de nieuwe partijen als prefiguraties van een zich organisatorisch en ideëel veranderend politiek landschap?

Summary: The Belgian Agalev and Ecolo as left-libertarian parties, or the party political institutionalization of a new cleavage line.

A survey conducted in 1985 at the party conferences of the Belgian ecology parties Agalev and Ecolo, allows to brush an empirically based picture of the militants and the internal functioning of these parties. The "new middle class" background of the militants, the strataarchic order in the cadre party, the manifest links with the so-called "new social movements" and the specific brand of a new left-libertarian ideology all point to the new and different character of these parties, in comparison to the established Belgian parties.

Actiemiddelen van drukkingsgroeperingen in België

Onderzoek aan de hand van het Vrouwen Overleg Komitee, de Bond Beter Leefmilieu, het Vlaams Artsensyndicaat en de Belgische Boerenbond.

door Ingrid VANHOREN

Wetenschappelijk medewerker aan het Instituut Recht en Samenleving van de Katholieke Universiteit te Leuven

In onze moderne Westerse samenleving lijkt het formele besluitvormingsproces sterk beïnvloed en bepaald te worden door informele groeperingen. Het is dan ook niet verwonderlijk dat in de media en in de politieke sociologie veel aandacht geschonken wordt aan drukkingsgroeperingen en hun potentiële en effectieve macht.

In deze bijdrage wordt een poging gedaan om via concreet onderzoek een beeld te geven van de aanwending van actiemiddelen door drukkingsgroeperingen en de verhoopte effectiviteit hiervan.

I. Situering en terminologie

In de literatuur vindt men een grote verscheidenheid aan bepalingen van 'drukkingsgroepering'. De oorzaak van deze verscheidenheid ligt ondermeer in het feit dat de drukkingsgroepering een maatschappelijk verschijnsel is, waarvan het begrip zeer nauw verband houdt met de cultuur van een bepaalde samenleving. De drukkingsgroepering is een cultureel bepaald verschijnsel en daarom is het zeer moeilijk een algemeen geldende definitie te geven. Toch lijken er gemeenschappelijke kenmerken in de bepalingen te zijn. Het gaat namelijk steeds over groeperingen die actief optreden in de spanningsruimte tussen staatsgezag en staatsburger¹.

De belangengroepering vormt het uitgangspunt voor beschouwingen over drukkingsgroeperingen. De belangengroepering als formele organisatie wordt gekenmerkt door gemeenschappelijke houdingen die leiden tot een specifiek referentiekader en tot het formuleren van eisen ten opzichte van de maatschappij. De groepering gaat dus de belangen van de leden verdedigen binnen de maatschappij. De drukkingsgroepering kan gezien worden als een belangengroepering, waarbij het belang aanleiding geeft tot het handelen met het oog op de realisatie van een bepaald doel. De drukkingsgroepering gaat met andere woorden 'de verdediging van haar belangen proberen te realiseren door binnen het politieke systeem te treden en er drukking uit te oefenen'. De drukkingsgroepering kan dan ook gedefinieerd worden als 'een

(1) J. MEYNAUD, *Les groupes de pression*. Paris, 1962, blz. 5-12.

groepering die bij de formele besluitvormers min of meer dwingende elementen aanbrengt, die aanzetten tot het voeren van een met de eigen belangen of opties conforme politiek².

Voor het concreet onderzoek naar het gebruik van actiemiddelen en de effectiviteit ervan, werden vier drukkingsgroeperingen bestudeerd. Met opzet werden vier totaal uiteenlopende organisaties uitgekozen, zodat men kan nagaan hoe deze verschillende drukkingsgroeperingen tewerk gaan rond verschillende onderwerpen. De onderzochte drukkingsgroeperingen zijn de volgende: het Vrouwen Overleg Komitee (VOK), de Bond Beter Leefmilieu (BBL), het Vlaams Artsensyndicaat (VAS), en de Belgische Boerenbond (BB).

Het Vrouwen Overleg Komitee is een feministische en pluralistische overleg- en drukkingsgroepering en telt ongeveer 40-50 actieve leden in de feitelijke vereniging. De inkomsten van de organisatie, meer bepaald de lidgelden en de subsidies voor de organisatie van de vrouwendag, liggen erg laag, met als gevolg een gebrek aan infrastructuur en personeel. De werking van het VOK hangt volledig af van de vrijwillige en actieve inzet van haar leden.

De Bond Beter Leefmilieu is een koepelorganisatie van milieuverenigingen en telt meer dan 60 leden in de VZW BBL-Vlaanderen. De inkomsten van de organisatie zijn afhankelijk van de lidgelden van de aangesloten verenigingen en van subsidies en toelagen. De BBL kent met andere woorden een financieel onzekere situatie, omdat de werking grotendeels afhangt van subsidies van overheden. Deze financiële onzekerheid heeft als gevolg dat de BBL een tekort heeft aan vaste werkkrachten. De vereniging heeft aan de andere kant toch een vrij goede infrastructuur en werking.

Het Vlaams Artsensyndicaat is een beroepsvereniging die in haar VZW 65 tot 70 van de gesyndiceerde Vlaamse geneesheren als lid beweert te hebben. De inkomsten van het VAS hangen volledig af van lidgelden, dit om de onafhankelijkheid van de organisatie te kunnen bewaren. Het grote aantal leden is dan ook erg belangrijk voor de organisatie en werking van de vereniging.

De Belgische Boerenbond is een christelijk geïnspireerde, sociaal-economische vereniging en telt ongeveer 80.000 leden. De inkomsten van de BB worden geput uit de lidgelden, subsidies, aangerekende diensten en publiciteit. De financiële toestand van de organisatie BB is zeer gunstig omdat de tekorten op de begroting steeds bijgelegd worden door de economische en sociaal-rechtelijke afdelingen van de coöperatie. Door deze gunstige financiële situatie van de BB, is het dan ook mogelijk om de organisatie goed uit bouwen. Er is een uitgebreide infrastructuur en een hoog personeelsbestand.

Deze vier organisaties vormen een vergelijkingsbasis voor een analyse van de aanwending van actiemiddelen door Belgische drukkingsgroeperingen. Om deze verge-

(2) W. DEWACHTER, *Politieke sociologie* (volume II). Leuven, 1985, blz. 4.

lijking te kunnen maken is een theoretisch overzicht van de mogelijke actietechnieken noodzakelijk.

II. Actiemiddelen en bepalende factoren : een theoretisch overzicht

Men kan zich de vraag stellen hoe drukkingsgroeperingen acties ondernemen om hun belangen te verdedigen en om bepaalde beslissingen bij de overheid te kunnen doordrukken. Hierbij moet wel opgemerkt worden dat men nooit exact kan weten welke acties en hoeveel acties een drukkingsgroepering ondernomen heeft om een bepaalde beslissing bij de overheid te kunnen doordrukken. Drukkingswerk bevindt zich immers steeds in een grijze besluitvormingszone. Ten tweede zit men met het causaliteitsprobleem. Men kan met name nooit exact weten in welke mate specifieke resultaten aan een bepaalde drukkingsgroepering kunnen toegeschreven worden.

Met deze opmerkingen op de achtergrond is het interessant om na te gaan welke actiemiddelen een drukkingsgroepering kan aanwenden ten opzichte van de overheid en welke de mogelijke effectiviteit is van deze aangewende actiemiddelen.

Een drukkingsgroepering gaat dus een keuze maken tussen verschillende actiemiddelen om een bepaalde beslissing te kunnen doordrukken bij de overheid. Niet elke drukkingsgroepering gebruikt echter dezelfde actietechnieken om een doel te bereiken. Dit is afhankelijk van interne en externe factoren.

A. *Indirecte en directe actiemiddelen*

De actiemiddelen kunnen opgesplitst worden in twee soorten, namelijk de indirecte en directe actietechnieken.

'Indirecte actietechnieken' worden door drukkingsgroeperingen gebruikt voor de beïnvloeding van de overheid, niet op een plotse en directe wijze, maar geleidelijk en bestendig. Het hoofddoel is de vestiging en het onderhouden van een netwerk van relaties met de overheid, de politieke partijen, andere drukkingsgroeperingen en de publieke opinie. Deze vier actoren zijn actoren die een beslissende rol spelen in het politieke proces waarin de drukkingsgroepering probeert te infiltreren. Het netwerk van relaties of indirecte actietechnieken is dan bedoeld om wegen te effenen voor directe interventie of integendeel om deze directe actie overbodig te maken.

De relaties met de 'overheid' kunnen uitgesplitst worden in relaties met parlementairen, met ministers of regering en met de openbare administratie.

Naast de indirecte actiemiddelen, bestaan er 'directe actietechnieken'. Directe actietechnieken worden door de drukkingsgroepering gebruikt voor rechtstreekse interventie bij de publieke instanties. De bedoeling is overheidsmaatregelen te verhinderen, af te dwingen of in overeenstemming te brengen met de eigen belangen. De drukking op de overheid staat centraal, maar de directe drukking gaat meestal gepaard met indirecte drukking.

B. *Interne en externe bepalende factoren*

De indirecte en directe actietechnieken vormen een uitgebreide lijst van actiemiddelen³, die kunnen aangewend worden door drukkingsgroeperingen om hun belangen en eisen te verdedigen t.a.v. de overheid. Het is echter zo dat een drukkingsgroepering niet alle actiemiddelen zal en kan aanwenden. Het is onjuist te stellen dat een drukkingsgroepering een onbepaalde keuze kan maken tussen verschillende drukkingsmiddelen. De keuze van actietechnieken door een groepering wordt immers beperkt door een aantal interne en externe factoren. Deze factoren bepalen niet alleen de keuze van actiemiddelen, maar bepalen eveneens de effectiviteit van de aangewende actiemiddelen.

'Interne factoren' zijn factoren die betrekking hebben op de drukkingsgroepering zelf en die een bepalende invloed uitoefenen op de graad van efficiëntie en effectiviteit van elke drukkingsgroepering. De 'financiële macht' van een drukkingsgroepering is een belangrijke interne factor. Financiële capaciteit geeft immers de volgende mogelijkheden: de financiering van andere actietechnieken, publikaties, public relations, de opbouw van een eigen studiedienst, e.d.m. De bronnen van deze financiële middelen zijn hoofdzakelijk ledenbijdragen en subsidies, maar er zijn nog andere bronnen die meer in de sfeer van de geheimhouding blijven, zoals de eigen middelen, financiële steun van bedrijven,...

De omvang en de aard van het ledenbestand van een drukkingsgroepering vormen een tweede interne factor. De omvang van het ledenaantal is een delicaat aspect voor de groepering. Enerzijds wil men voldoende representativiteit laten uitschijnen en anderzijds wil men een mogelijke teruggang van het ledenaantal zoveel mogelijk verbergen. De verhouding tussen het aantal effectieve en het aantal potentiële leden vormt dus een belangrijke machtsfactor. Wat betreft de aard van het ledenbestand is het belangrijk dat de groepering gekenmerkt wordt door een homogene politieke gezindheid, door een hoge sociale status en door een groot aantal actieve leden. Deze drie elementen versterken de stabiliteit en de kracht van de drukkingsgroepering.

De aard van de verdedigde 'belangen' vormt een derde bepalende factor voor de macht en de effectiviteit van de drukkingsgroepering. Vitale en materiële belangen kunnen gemakkelijker verdedigd worden dan subsidiaire belangen of morele en ideologische belangen. Daarenboven zullen algemeen aanvaarde waarden en normen gemakkelijker nagestreefd worden dan particuliere waarden.

De factor 'organisatie en infrastructuur' vormen een vierde element. Goed en rationeel georganiseerde drukkingsgroeperingen bereiken gewoonlijk een grotere effectiviteit dan groeperingen die eerder zwak of helemaal niet organisatorisch zijn uitgebouwd. De invloed van de organisatie hangt echter nog in grote mate af van de kwaliteit van het leiderschap.

(3) Zie tabellen blz. 104 en 106.

Het 'officiële karakter' dat een drukkingsgroepering weet te bereiken, of de institutionalisatie, is een laatste interne factor voor de keuze van actiemiddelen en de effectiviteit hiervan. Deze institutionalisatie manifesteert zich in de consultatieve administratie, waar, door het representatieve karakter, de waarden en belangen van de drukkingsgroepering een impliciete erkenning van overheidswege krijgen.

'Externe factoren' zijn factoren die betrekking hebben op de sociale ruimte in het algemeen en op de politieke ruimte, waarin de drukking tot ontwikkeling wordt gebracht.

De relatie met de 'andere drukkingsgroeperingen' vormt een eerste externe factor. De overheid ondergaat een steeds toenemende druk van een steeds groeiend aantal drukkingsgroeperingen. De drukkingsgroepering van haar kant kan zich in verschillende situaties bevinden. De groepering kan steunen op sympathie en medewerking van andere groeperingen; ze kan stuiten op een apathische reactie van andere groeperingen en ze kan af te rekenen hebben met de tegengestelde druk van rivaliserende of opposante drukkingsgroeperingen. Deze laatste situatie van rivaliteit is erg nadelig voor de werking en de effectiviteit van een drukkingsgroepering.

De toegang tot en de steun van de 'publieke instanties' vormen een tweede element. De banden met de verschillende politieke krachten en de feitelijke macht van de verschillende politieke instellingen vormen een essentieel determinerende factor voor de macht van drukkingsgroeperingen.

Een laatste externe factor is de 'algemene context'. Hiermee wordt bedoeld: de internationale toestand, met name de weerslag van de internationale verbondenheid tussen staten; de economische toestand of de invloed van hoogconjunctuur en depressies; de mentale toestand, meer bepaald de cultuur van de samenleving en de algemene houdingen, opvattingen, mentaliteit en vooroordelen; de structurele toestand, met elementen zoals de machtshierarchie, de verzuiling, het partijstelsel, e.d. De algemene context kan immers een remmend of stimulerende invloed hebben op het optreden van de drukkingsgroeperingen en op het beleid van de publieke instanties.

III. Empirische case-study bij vier drukkingsgroeperingen

Na deze theoretische beschouwingen kan men overgaan tot een vergelijkend onderzoek tussen de vier verschillende drukkingsgroeperingen en dit met betrekking tot het gebruik van actiemiddelen en met betrekking tot de effectiviteit ervan. De gegevens voor dit onderzoek zijn geput uit jaarverslagen, tijdschriften, brochures, persberichten,... en zijn geverifieerd en aangevuld via vragenlijsten over het gebruik van actiemiddelen en de effectiviteit ervan, gericht aan de verantwoordelijken van de vier drukkingsgroeperingen. Zo kan men dan nagaan of er een verband bestaat tussen de sterkte van de drukkingsgroepering, de keuze van actiemiddelen en de effectiviteit van deze actiemiddelen. Men kan als 'hypothese' vooropstellen dat sterkere drukkingsgroeperingen, zoals het Vlaams Artsensyndicaat en de Belgische Boerenbond, voornamelijk gebruik maken van indirecte drukkingsmiddelen en ook een gro-

tere effectiviteit van hun aangewende actiemiddelen kennen. De zwakkere drukkingsgroeperingen, zoals het Vrouwen Overleg Komitee en de Bond Beter Leefmilieu, zouden zich daarentegen voornamelijk richten op directe drukkingsmiddelen en een kleinere effectiviteit bereiken.

De analyse van de actiemiddelen, aangewend door de vier drukkingsgroeperingen, en de effectiviteit hiervan, heeft betrekking op twee periodes. Een eerste periode is de periode 1977-1978, twee jaar uit de regering Tindemans V, namelijk een coalitie tussen CVP, PSC, SP, PS, VU en FDF. Een tweede periode is deze van 1982-1983, twee jaar uit de regering Martens V, namelijk een coalitie tussen CVP, PSC, PVV en PRL. Deze twee periodes zijn gekozen omwille van het belang van een relatief stabiele regeringsperiode voor het onderzoek.

Alvorens de analyse aan te vatten, moeten enkele belangrijke opmerkingen gemaakt worden. Men kan moeilijk exact weten welke acties en hoeveel acties een drukkingsgroepering aangewend heeft, om een bepaalde beslissing te kunnen doordrukken bij de overheid, en men kan ook nooit exact weten in hoeverre een bekomen resultaat toe te wijzen is aan een bepaalde groepering. Het is dus belangrijk op te merken dat de resultaten van de analyse van de vier drukkingsgroeperingen moeten gerelativeerd worden omdat de resultaten nooit volledig toe te wijzen zijn aan die bepaalde organisaties en de invloed van buitenaf moeilijk in te schatten is.

Een tweede opmerking is dat bepaalde informatie moeilijk of niet te achterhalen is, omdat allereerst sommige informatie reeds verdwenen, weggegooid of vernietigd is, en omdat ten tweede het geheugen van de ondervraagden soms zwarte vlekken bevat (bewust of niet) met betrekking tot bepaalde acties. Deze tweede opmerking geldt voornamelijk voor de eerste periode 1977-1978, maar ook reeds voor de periode 1982-1983.

De concrete analyse van de vier vermelde drukkingsgroeperingen is als volgt opgevat. Per periode van onderzoek worden twee onderwerpen per organisatie nader bekeken. Zo worden vier onderwerpen besproken per drukkingsgroepering, waar rond eisen gesteld zijn ten aanzien van de overheid. Een korte beschrijving van de eisen is belangrijk om voldoende achtergrond te hebben voor de analyse van het gebruik van actiemiddelen rond deze thema's en de effectiviteit ervan.

'Het Vrouwen Overleg Komitee' (VOK) voert actie op verschillende domeinen en met betrekking tot verschillende onderwerpen. Toch werd in het verleden elk jaar de nadruk gelegd op één specifiek probleem, dat dan ook aan bod kwam op de vrouwendag. In de periode 1977-1978 lag de focus voornamelijk op het probleem van arbeidsduurverkorting en tewerkstelling en op het probleem van emancipatie van het kind. In de periode 1982-1983 richtte het VOK de aandacht ondermeer op het aspect van de aanwezigheid van vrouwen in de politiek, het bedrijfsleven en de media en op het probleem van de sociale zekerheid en de crisis.

Het Vrouwen Overleg Komitee heeft met betrekking tot de vier onderwerpen verschillende duidelijke en concrete eisen gesteld. Het voorstel van arbeidsduurverkorting pleit voor een kortere werkdag van 4 à 5 uren voor iedere volwassene. Dit voor-

stel zou niet alleen leiden tot een vermindering van de werkloosheid, maar ook tot een andere rollenverdeling tussen mannen en vrouwen. De voorstellen in verband met de emancipatie van het kind zijn niet alleen voorstellen voor gewenste kinderen (ondermeer abortus) en voor de emancipatie van het kind zelf, maar zijn ook voorstellen die betrekking hebben op het ruimere gezinsbeleid en de rollendoorbeking. De eis van meer macht voor vrouwen in de politiek, het bedrijfsleven en de media wordt vertaald in voorstellen waardoor de aanwezigheid van vrouwen op die niveaus zou toenemen. De laatste reeks voorstellen in verband met de sociale zekerheid en de crisis vormen eerder een reeks klachten en protesten tegen discriminaties binnen de sociale zekerheid en de fiscaliteit.

'De Bond Beter Leefmilieu' (BBL) voert actie op drie verschillende domeinen, namelijk het natuurbehoud en de landinrichting, de monumentenzorg en de stadsinrichting, de vervuiling en hinder. Op elk van deze domeinen werd en wordt er jaarlijks actie gevoerd. De verschillende onderwerpen die hier behandeld worden, komen dan ook regelmatig aan bod in de BBL. Voor de periode 1977-1978 worden de ruimtelijke ordening en het landbouwbeleid besproken. Het verkeersbeleid en het waterbeleid worden voor de periode 1982-1983 behandeld.

De Bond Beter Leefmilieu heeft met betrekking tot de vier onderwerpen verschillende eisen gesteld. De eisen in verband met ruimtelijke ordening liggen voornamelijk op het vlak van de toepassing van de gewestplannen. De eisen in verband met het landbouwbeleid liggen op het domein van zelfvoorziening en het behoud van groene en open ruimte. In het verkeersbeleid wordt de prioriteit gelegd op het openbaar vervoer en de veiligheid van voetgangers en fietsers. In het waterbeleid wordt een geïntegreerde aanpak van waterbeheersing, waterzuivering en watervoorziening geëist.

'Het Vlaams Artsensyndicaat' (VAS) voert actie om de belangen van haar geneesherencorps te verdedigen. In de periode 1977-1978 werd door het VAS voornamelijk aandacht besteed aan de conflicten tussen het artsensyndicaat en de ziekenfondsen wat betreft de geneeskundige controle en de fiscale strook, en aan de herwaardering van de huisarts. In de periode 1982-1983 werd ondermeer actie gevoerd rond numerus clausus en de invoering van het verplichte remgeld.

Het Vlaams Artsensyndicaat heeft met betrekking tot de vier onderwerpen zeer concrete eisen gesteld. De eisen in de conflicten tussen het artsensyndicaat en de ziekenfondsen hebben betrekking op de bescherming van de rechten van geneesheren in verband met de geneeskundige controle en de fiscale strook. De eis van de herwaardering van de huisarts houdt voornamelijk een betere opleiding in van de huisartsen, waardoor ze beter zouden kunnen voldoen aan de behoeften van de patiënten en van de uitoefening van het beroep. Met betrekking tot de numerus clausus ligt de eis op het vlak van de beperking van het aantal studenten geneeskunde en dit voor de betere kwaliteit van de opleiding en voor de financiële situatie van de artsen en van het onderwijs. De laatste eis slaat op het verplichte remgeld, namelijk het verplicht en niet verzekerd betalen van een aandeel van de kosten van de technische akten.

'De Belgische Boerenbond' (BB) houdt zich niet alleen bezig met strikte landbouw-aangelegenheden. Het actiegebied van de BB strekt zich uit tot alle domeinen die de landbouwers direct of indirect raken. In de periode 1977- 1978 werd door de BB ondermeer aandacht besteed aan het plattelandsbeleid en aan het milieubeleid. In de meer recente periode 1982-1983 hield de organisatie zich meer bezig met financiële problemen, namelijk de sociale zekerheid en de financiering in de landbouw. De Belgische Boerenbond heeft gedetailleerde en concrete eisen gesteld met betrekking tot de vier beleidspunten. De eisen in verband met het plattelandsbeleid zijn eisen voor leefbare, levende en mooie dorpen en voor bestuurskrachtige gemeenten. In het milieubeleid heeft de BB voornamelijk aandacht besteed aan de ruimtelijke ordening en het grondbeleid. De eisen met betrekking tot de sociale zekerheid zijn een halt aan de verdere inlevering in het stelsel van zelfstandigen en een meer gelijke betoelaging per hoofd in de stelsels van sociale zekerheid. De financiering in de landbouw vormt een laatste belangrijke onderwerp in het eisenpakket van de Boerenbond, waarbij de nadruk gelegd wordt op overheidssteun en op inzicht en voorbereiding van jonge landbouwers.

A. *De actietechnieken van de vier drukkingsgroeperingen*

In het eerste luik van het onderzoek bij de vier drukkingsgroeperingen, namelijk de keuze van actiemiddelen, is een poging gedaan om zowel voor de periode 1977-1978 als voor de periode 1982-1983, per drukkingsgroepering na te gaan welke indirecte en directe actiemiddelen aangewend zijn om hun eisen te doen inwilligen. Dit is gedaan door allereerst alle beschikbare gegevens over de werking van de drukkingsgroeperingen te onderzoeken. Vervolgens werden deze gegevens gecontroleerd via een vragenlijst per groepering. Zo krijgt men dan toch een min of meer globaal beeld van de werking van de verschillende drukkingsgroeperingen.

De vragenlijsten vormden een belangrijk onderdeel van het onderzoek. De verwerking van de vragenlijsten kan ingedeeld worden in drie fasen.

De eerste fase bestaat uit het opstellen van categorieën om zo te kunnen aanduiden welke actietechnieken worden aangewend door de drukkingsgroeperingen. In de vragenlijsten kunnen twee soorten gegevens onderscheiden worden, meer bepaald objectieve en subjectieve gegevens. De objectieve gegevens hebben betrekking op de omschrijving van de drukkingsgroepering en de door hen gebruikte actiemiddelen (indirecte en directe actiemiddelen). De subjectieve gegevens zijn de gegevens over de algemene effectiviteit van de actiemiddelen.

Zowel voor de objectieve als voor de subjectieve gegevens worden per actiemiddel categorieën opgesteld. Bij de objectieve gegevens zijn categorieën opgesteld van 1 tot en met 3, waarbij 1 een lage en 3 een hoge intensiteit aanduidt⁴. Een paar voor-

(4) Er wordt bij de objectieve gegevens met een kleine schaalindeling (drie eenheden) gewerkt omdat op basis van het beschikbare materiaal verdere indelingen arbitrair en dus vertekend zouden zijn.

beelden maken dit duidelijk :

- persmededeling : 1 : geen
 2 : minder dan 20
 3 : 20 of meer
- adviesorganen en commissies :
 1 : geen
 2 : adviserende organen
 3 : adviserende en/of beslissende organen

Bij de subjectieve gegevens zijn categorieën opgesteld van 1 tot en met 10, die zelf gequoteerd zijn door vertegenwoordigers van de drukkingsgroeperingen. Zij duiden m.a.w. zelf aan in hoeverre zij belang hechten aan de verschillende drukkingsmiddelen die aangewend zijn om de eisen te doen inwilligen.

Zo bekomt men uiteindelijk categorieën voor de objectieve gegevens (1 tot 3) en voor de subjectieve gegevens (1 tot 10), die dan per drukkingsgroepering en per periode kunnen ingevuld worden.

De tweede fase behelst het invullen van de categorieën per actiemiddel.

Om een samengesteld beeld te krijgen van het belang van de drukkingsmiddelen voor de verschillende groeperingen, worden de gegevens van het objectieve en subjectieve gedeelte met elkaar vermenigvuldigd. Deze bewerking is relevant omdat per slot van rekening de mate van effectiviteit zoals de betrokken organisatie ze aanvoelt essentieel is. Immers, aangezien een organisatie zelf haar belangen en doelstellingen bepaalt, bevindt ze zich in de beste positie om over de effectiviteit te oordelen. De vermenigvuldiging van beide categorieën laat tegelijk toe tot op zekere hoogte eventuele afwijkingen in één van beiden af te zwakken. Zo worden beide gegevens verwerkt in een cijfer van 1 tot en met 30 per actiemiddel.

In de laatste fase wordt een algemeen overzicht gegeven van het aandeel en het belang van de actiemiddelen voor de vier drukkingsgroeperingen per periode. Dit gebeurt aan de hand van tabellen, zowel voor de objectieve, de subjectieve, als voor de samengestelde gegevens. Zo kan men duidelijk zien welke drukkingsmiddelen het belangrijkste zijn voor de verschillende groeperingen en dit voor beide periodes.

De gegevens van de vragenlijsten zijn dus statistisch verwerkt, met als opzet het geheel van feiten en kenmerken van de vier drukkingsgroeperingen meer overzichtelijk en interpreteerbaar te maken. Dit betekent dat de werkwijze een benaderende werkwijze is. Meer diepgaand en grootschaliger onderzoek is nog nodig teneinde tot meer gevestigde uitspraken te komen⁵.

De 'objectieve gegevens' tonen aan in hoeverre de vier drukkingsgroeperingen werkelijk de actiemiddelen aangewend hebben om hun eisen te doen inwilligen.

(5) Meer gedetailleerde gegevens kan men vinden in : I. VANHOREN, *Actiemiddelen van drukkingsgroepen in België*. Leuven, 1988.

Een eerste vaststelling is dat voor beide periodes bepaalde actietechnieken door de vier drukkingsgroeperingen frequent aangewend worden of een belangrijk aandeel vormen in het totale pakket van actietechnieken. De contacten met de pers, het lid-

TABEL I:

De keuze van actietechnieken: objectieve gegevens (1 - 3)

Actietechnieken drukkingsgroeperingen	Periode 1977-1978				Periode 1982-1983			
	VOK	BBL	VAS	BB	VOK	BBL	VAS	BB
1. het ledenaantal	2	1	3	3	2	1	3	3
2. het totale budget	1	2	3	3	1	2	3	3
3. de vaste werkkrachten	1	1	1	3	1	1	2	3
4. parlementairen als leden	3	1	1	3	3	1	1	3
5. contacten met partijen	2	1	3	3	2	1	3	3
6. contacten met de katholieke zuil	2	1	2	3	2	1	2	3
7. contacten met de socialistische zuil	3	1	2	1	3	1	2	1
8. contacten met de liberale zuil	3	1	3	1	3	1	3	1
9. contacten met vakbonden	2	1	1	1	2	1	1	1
10. contacten met andere drukkingsgroep.	2	2	1	2	2	2	1	2
11. contacten met de pers	3	3	3	3	3	3	3	3
12. lidmaatschap in adviesorganen en commis.	2	2	3	3	2	2	3	3
13. middelen voor informatie en bewustmaking	3	3	3	3	3	3	3	3
14. persmededelingen	2	2	3	3	2	2	3	3
15. onderhandelingen langs formele weg	1	2	3	3	2	1	3	3
16. onderhandelingen langs informele weg	2	2	3	3	2	1	3	3
17. petitities	1	1	1	2	2	1	1	2
18. steun van gezaghebbend figuur	2	2	2	2	2	2	2	2
19. steun van algemeen aanvaarde principes	2	2	2	2	2	2	2	2
20. dreigementen ten aanzien van de regering	1	1	3	1	1	1	3	1
21. financiële middelen	2	2	3	3	2	2	3	3
22. economische middelen	1	1	2	3	1	1	2	3
23. bemoeilijking van regeringsactiviteit	1	1	3	1	1	1	3	1
24. geweldloos verzet	2	1	1	2	2	1	1	1
25. staking	1	1	3	1	1	1	1	1
26. massamanifestaties	3	2	1	1	3	2	1	1
27. kandidaat bij verkiezingen	2	3	2	2	3	1	2	2
28. steun aan kandidaten	1	1	1	2	2	1	1	2
29. doorspelen van informatie en documentat.	2	2	2	3	2	2	3	3
30. stellen van eisen, voorstellen, vragen	2	2	3	3	2	2	3	3
31. parlementairen betrokken bij activiteit.	2	2	2	3	2	2	1	3
32. contacten met parlementairen (informeel)	2	2	2	3	2	2	2	3
33. toekomstmogelijkheden voor ex-parlem.	1	1	3	2	1	1	1	2

maatschap in adviesorganen en commissies, informatie en bewustmaking, persmededelingen en het aanwenden van financiële middelen zijn indirecte en directe actiemiddelen die voor de vier drukkingsgroeperingen belangrijk zijn. Het laatste actiemiddel moet echter gerelativeerd worden : enkel de BB heeft de reële capaciteit om op grote schaal zuiver financiële middelen in te zetten om druk uit te oefenen, omwille van de financiële macht van haar financieel-economische organisaties. De andere organisaties kunnen alleen financiële middelen aanwenden om andere actiemiddelen te ondersteunen.

Een tweede vaststelling is het onderscheid dat gemaakt kan worden in de keuze van actiemiddelen door het VOK en de BBL enerzijds en het VAS en de BB anderzijds. Misschien is 'keuze' van actiemiddelen een verkeerde woordkeuze. Het verschil tussen de twee groepen organisaties ligt voornamelijk in het ledenaantal, het totale budget en de vaste werkkrachten. Dit verschil verklaart op zich al het verschil in macht van de twee soorten drukkingsgroeperingen, omdat deze elementen de basis vormen voor het aanwenden van andere drukkingsmiddelen. Wanneer een organisatie op deze drie elementen hoog scoort, is er meer ruimte voor de keuze van actiemiddelen. Het VAS en de BB hebben in beide periodes meer ruimte en mogelijkheden om een keuze in actiemiddelen te maken en om meer actiemiddelen aan te wenden dan het VOK en de BBL.

Het VAS en de BB scoren over het algemeen met betrekking tot bijna alle actiemiddelen hoger dan het VOK en de BBL. De BB lijkt het meest gebruik te maken van de verschillende actietechnieken, terwijl de BBL zich sterk beperkt in de actiemiddelen en zich hoofdzakelijk richt tot pers, informatie en bewustmaking. Het VOK probeert op alle terreinen mee te spelen en dit voornamelijk op het vlak van de contacten met parlementairen, partijen en zuilen en op het vlak van de massamanifestaties. Het VAS richt zich op bijna alle actietechnieken, maar legt toch de nadruk op het lidmaatschap in adviesorganen en commissies en op de onderhandelingen langs formele en informele weg.

De 'subjectieve gegevens' tonen aan in hoeverre de vier drukkingsgroeperingen belang hechten aan de verschillende drukkingsmiddelen die aangewend zijn om de eisen te doen inwilligen.

TABEL II:

De keuze van actietechnieken: subjectieve gegevens. (1 - 10)^a

Actietechnieken drukkingsgroeperingen	Periode 1977-1978				Periode 1982-1983			
	VOK	BBL	VAS	BB	VOK	BBL	VAS	BB
1. het ledenaantal	1	9	10	10	1	9	10	10
2. het totale budget	6	5	10	10	6	5	10	10
3. de vaste werkrachten	10	6	10	10	10	6	10	10
4. parlementairen als leden	8	10	5	9	8	10	1	8
5. contacten met partijen	8	4	8	5	8	4	8	5
6. contacten met de katholieke zuil	8	8	7	7	8	8	7	7
7. contacten met de socialistische zuil	8	8	7	1	8	8	6	1
8. contacten met de liberale zuil	8	8	8	1	8	8	8	1
9. contacten met vakbonden	9	7	1	5	9	7	1	8
10. contacten met andere drukkingsgroep.	9	3	1	7	9	3	1	8
11. contacten met de pers	10	1	10	8	10	1	9	8
12. lidmaatschap in adviesorganen en commiss.	7	2	10	10	7	2	9	10
13. middelen voor informatie en bewustmaking	8	8	9	8	8	8	9	9
14. persmededelingen	10	1	9	8	10	1	8	4
15. onderhandelingen langs formele weg	6	2	8	6	6	2	6	8
16. onderhandelingen langs informele weg	9	3	9	9	9	3	7	7
17. petities	6	8	7	9	6	8	1	2
18. steun van gezaghebbend figuur	5	8	9	10	5	8	8	5
19. steun van algemeen aanvaarde principes	5	7	9	10	5	7	8	5
20. dreigementen ten aanzien van de regering	5	1	8	6	5	1	8	1
21. financiële middelen	5	1	10	9	5	1	10	9
22. economische middelen	5	1	10	9	5	1	10	9
23. bemoeilijking van regeringsactiviteit	5	1	8	1	5	1	9	1
24. gewelddoos verzet	5	9	8	6	5	9	1	1
25. staking	8	1	8	1	8	1	1	1
26. massamanifestaties	8	8	1	7	8	8	1	3

Een eerste vaststelling met betrekking tot de subjectieve gegevens is dat het VOK opmerkelijk hoog scoort, in vergelijking tot de drukkingsgroepering van ongeveer dezelfde sterkte, met name de BBL. De scores liggen zelfs op hetzelfde niveau als dat van het VAS en de BB. Daarom moeten de subjectieve gegevens van het VOK gerelativeerd worden. Een verklaring voor de hoge scores voor het VOK is misschien dat de drukkingsgroepering als kleine, zwakke organisatie, vlugger tevreden is met kleinere resultaten, zoals aandacht voor de organisatie en de vrouwenproblematiek in de pers of in de politieke arena. Dit kan dan gezien worden in tegenstelling tot grote en sterke organisaties zoals het VAS en de BB, die pas tevreden zijn met wezenlijke resultaten op wetgevend en uitvoerend vlak. Hierin kan men dan ook al het verschil in reikwijdte en doelstellingen vaststellen tussen de twee soorten drukkingsgroeperingen. Het VOK en de BBL eisen veranderingen in de wetgeving, maar be-

(6) De actietechnieken nr. 27 tot en met 33 worden enkel in de objectieve gegevens verwerkt en niet in de subjectieve gegevens, omdat deze actiemiddelen in feite een onderdeel vormen van de contacten met de parlementairen als leden en met de partijen.

seffen dat ze hiervoor niet sterk genoeg zijn. Zij zullen zich dan ook eerst en vooral richten op de publieke opinie en de mentaliteitsverandering bij de bevolking. Het VAS en de BB zijn sterke organisaties en kunnen veranderingen in de wetgeving en besluiten bewerkstelligen in hun voordeel. Daarenboven stellen het VAS en de BB zeer concrete eisen, terwijl de twee andere organisaties eerder principes nastreven, die dan concreet ingevuld worden. Maar omwille van de aard van de eisen (morele eisen), zullen de eisen nooit volledig ingewilligd worden: de algemene morele belangen bevatten immers zeer veel kleine concrete elementen.

Een tweede vaststelling is dat het VAS en de BB hoge scores geven aan de drukingsmiddelen die ze frequent gebruiken en lage scores aan die actietechnieken die ze nauwelijks of niet gebruiken. Het ledentaal, het totale budget, de vaste werkkrachten, het lidmaatschap in adviesorganen en commissies, financiële en economische middelen; al deze elementen krijgen een hoge score bij beide organisaties. Dit duidt op het feit dat de twee drukingsgroeperingen hun strategie uitgebouwd hebben en hun keuze van actietechnieken vastgelegd hebben. Beide organisaties hebben immers vastgesteld dat deze actietechnieken resultaten opleveren en vertrouwen erop dat zij in de toekomst nog verdere resultaten zullen opleveren.

In het 'algemeen' kan men stellen dat er over beide periodes heen een duidelijk verschil bestaat tussen het VOK en de BBL enerzijds en het VAS en de BB anderzijds. Dit kan men het duidelijkst zien met betrekking tot het ledenaantal, het totale budget, de vaste werkkrachten, het lidmaatschap in adviesorganen en commissies, de financiële en economische middelen. Deze actietechnieken, die in grote mate de macht en invloed van een drukingsgroepering bepalen, hebben een zeer hoge score bij het VAS en de BB en een zeer lage score bij het VOK en BBL. Aan de andere kant kan men opmerken dat andere actiemiddelen zoals geweldloos verzet en massamanifestaties, voornamelijk aangewend worden door het VOK en de BBL en minder door het VAS en de BB.

Ten tweede kan men stellen dat een verschil in regering weinig invloed heeft op de keuze van actiemiddelen door de vier drukingsgroeperingen. In de eerste periode had men een rooms-rode coalitie en VU en FDF en de tweede periode kende een rooms-blauwe coalitie. Elke drukingsgroepering kiest blijkbaar een strategie voor lange termijn, zonder hierbij specifiek rekening te houden met de samenstelling van de regering.

De keuze van actietechnieken verschilt voor elk van de vier drukingsgroeperingen. Het VOK legt de klemtoon op contacten met parlementairen, partijen en zuilen en op massa-manifestaties. De BBL richt zich voornamelijk tot de pers, informatie en bewustmaking. Het VAS legt de nadruk op lidmaatschap in adviesorganen en commissies en op onderhandelingen langs formele en informele weg. De BB tenslotte gebruikt voornamelijk indirecte actietechnieken, maar ook zwaardere directe actietechnieken zoals financiële en economische middelen.

Tenslotte moet aangestipt worden dat de drie elementen: ledenaantal, totale budget en vaste werkkrachten strikt genomen geen indirecte actiemiddelen zijn, maar

kenmerken (interne bepalende factoren) van de drukkingsgroeperingen. Maar omwille van het belang van deze elementen voor de macht van de drukkingsgroeperingen, worden ze in de verwerking beschouwd als indirecte actietechnieken. Bovendien is de grens tussen sommige indirecte actiemiddelen en de interne bepalende factoren moeilijk te trekken.

B. *De effectiviteit van de vier drukkingsgroeperingen*

Nadat een overzicht gegeven is van de actiemiddelen die gehanteerd werden door de verschillende drukkingsgroeperingen, dient nagegaan te worden wat de vier organisaties bereikt hebben met betrekking tot de eisen die zij gesteld hebben. Zowel de effectiviteit per concreet thema als de effectiviteit per actietechniek worden nader bekeken. Voor het laatste aspect kan via de correlatiemaat aangeduid worden in welke mate een bepaalde actietechniek belangrijk is voor de mate van inwilliging van de concrete eisen van de vier drukkingsgroeperingen.

De verwerking van de resultaten is hier, net zoals bij het onderzoek naar de actiemiddelen, ingedeeld in drie fasen.

De eerste fase bestaat uit het opstellen van categorieën om zo te kunnen aanduiden welke de resultaten met betrekking tot de concrete eisen van de vier organisaties zijn.

De resultaten van de concrete eisen kan men nagaan op verschillende niveaus, namelijk het niveau van de rechtspraak, de wetgeving, de particuliere organisaties en de mentaliteit van de bevolking. Daarnaast kan men vaststellen welke de tegenvallers voor de drukkingsgroeperingen zijn en welke drukkingsmiddelen de organisaties voornamelijk aangewend hebben.

De categorieën voor de resultaten van de concrete thema's zijn opgesteld van 0 tot en met 2, waarbij 0 de slechtste situatie weergeeft en 2 de beste situatie⁷.

Om de mate van inwilliging met betrekking tot een bepaald thema per periode en per drukkingsgroepering te kunnen vaststellen, worden in een tweede fase de cijfers van de vier niveaus van resultaten opgeteld. Zo bekomt men uiteindelijk een cijfer tussen 0 en 8, dat aanduidt in hoeverre de concrete eis verwezenlijkt is op de verschillende niveaus van inwilliging samen.

De volgende fase in de statistische methode is de berekening van de effectiviteit per actiemiddel voor de beide periodes en de vier drukkingsgroeperingen samen. Hiervoor zijn twee elementen belangrijk. Het eerste element is het gebruik van de actiemiddelen per periode en per drukkingsgroepering (cijfer tussen 1 en 30). Het tweede element is de mate van inwilliging met betrekking tot de concrete thema's per periode en per drukkingsgroepering (cijfer tussen 0 en 8). Deze twee elementen samen vormen de basis voor de berekening van de effectiviteit per actiemiddel en dit via

(7) De categorieën voor de resultaten per concreet thema zijn opgesteld van 0 tot en met 2, en niet van 1 tot en met 3 zoals bij de actietechnieken, omdat hier de gegevens opgeteld en niet vermenigvuldigd moeten worden.

de correlatieberekening. De correlatie duidt aan in welke mate een bepaalde actie-techniek belangrijk is voor de mate van inwilliging van de concrete eisen van de vier drukkingsgroeperingen.⁸

Wat betreft de 'effectiviteit per concreet thema' komen uit de eerste twee fases volgende resultaten naar voor :

Het Vrouwen Overleg Komitee heeft met betrekking tot de vier concrete eisen die gesteld zijn, een aantal resultaten geboekt en dit voornamelijk op het vlak van de mentaliteitswijziging en gedeeltelijk op het niveau van de wetgeving en rechtspraak. De tegenvallers voor het VOK zijn objectief gezien nog erg groot en essentiële veranderingen blijven achterwege. De belangrijkste functie van het VOK is dan ook de kritische functie en speerfunctie, die allereerst een mentaliteitswijziging met zich mee moet brengen en daarna veranderingen op de andere niveaus.

De Bond Beter Leefmilieu heeft met betrekking tot de vier onderwerpen, voornamelijk resultaten geboekt op het niveau van de mentaliteit en in mindere mate op wetgevend vlak. Een gecoördineerd milieubeleid op nationaal niveau blijft echter achterwege en de initiatieven komen meestal van het gemeentelijk of gewestelijk niveau. Op deze lagere niveaus worden vaak belangrijke maatregelen genomen, in tegenstelling tot wat op het nationale niveau zou moeten gebeuren. De BBL heeft dan ook zijn belangrijkste opdracht gevonden in de actie ten aanzien van de media en de publieke opinie, met andere woorden ten aanzien van het totstandbrengen van een mentaliteitswijziging. De laatste jaren is de BBL echter sterk geëvolueerd, zodat het nu beschouwd kan worden als een volwaardige gesprekspartner van de overheid. Bovendien neemt het nationale beleidsniveau door de verdere federalisering van belang af, zodat het actieterrein van de BBL zich voor het grootste gedeelte zal verleggen naar het gewestniveau.

Het Vlaams Artsensyndicaat heeft ten aanzien van zijn eisen een aantal resultaten geboekt. Voornamelijk voor de herwaardering van de huisarts en het verplichte remgeld zijn de eisen van het VAS bijna volledig ingewilligd op wetgevend en rechterlijk vlak. Ook wat betreft de geneeskundige en financiële controle zijn er wezenlijke resultaten aan te duiden. Enkel het probleem van de numerus clausus kan nog onvoldoende steun vinden, om te kunnen doorgevoerd worden. De tegenvallers voor het VAS zijn dan ook alleen groot bij het probleem van de numerus clausus. Het VAS heeft voor de andere onderwerpen wezenlijke veranderingen kunnen bewerkstelligen, zodat de tegenvallers meer in de lijn liggen van nog meer vergaande en gedetailleerde eisen. Het VAS is een sterke drukkingsgroepering die een harde conflictsstrategie volgt, afgewisseld met onderhandelingen.

De Belgische Boerenbond heeft voor de vier concrete eisen die gesteld zijn, een aantal resultaten behaald. Voornamelijk met betrekking tot het financieringsbeleid voor de landbouw zijn de eisen van de BB bijna volledig ingewilligd op wetgevend vlak en op het vlak van de particuliere organisaties. Wat betreft de andere onder-

(8) Meer gedetailleerde gegevens kan men vinden in: I. VANHOREN, *a.w.*

werpen zijn er veranderingen merkbaar op het niveau van de wetgeving en de mentaliteit en liggen de tegenvallers meer in de lijn van meer vergaande eisen. Voor alle onderwerpen heeft de BB wezenlijke veranderingen kunnen bewerkstellingen en dit bevestigt het vermoeden dat de BB een sterke drukkingsgroepering is, net zoals het VAS. De strategie van de BB ligt evenwel anders dan bij het VAS. De strategie van de BB is deze van samenwerking en deskundigheid op wetgevend vlak. Bovendien wordt geen conflictstrategie gevoerd.

Zoals dus reeds kon vermoed worden, komen het VAS en de BB hier naar voor als sterke drukkingsgroeperingen, terwijl het VOK en de BBL qua effectiviteit toch een heel stuk achterwege blijven.

De resultaten die de twee soorten organisatie bereiken liggen ook op een verschillend niveau. De twee zwakkere groeperingen behalen voornamelijk resultaten op het niveau van de mentaliteitswijziging en in mindere mate op het vlak van de wetgeving. Het VAS en de BB daarentegen leggen duidelijk de nadruk op de wetgeving en de rechtspraak. De mentaliteitswijziging komt bij hen ook aan bod, maar neemt toch niet zo'n centrale plaats in zoals bij het VOK en de BBL. Deze resultaten liggen tenslotte in de lijn van de verwachtingen. Het VAS en de BB zijn immers twee gevestigde, belangrijke beroepsorganisaties die erkenning krijgen op verschillende niveaus. Het VOK en de BBL daarentegen zijn twee drukkingsgroeperingen die kaderen in twee sociale bewegingen, namelijk de feministische beweging en de milieubeweging. Deze bewegingen zijn relatief nieuw en zijn nog niet zo geïnstitutionaliseerd zoals het VAS en de BB. In de toekomst is het mogelijk dat deze twee sociale bewegingen echter in belang en invloed toenemen.

Het is duidelijk dat het VAS en de BB meer effectief zijn in het doen inwilligen van hun eisen dan het VOK en de BBL. Het is dan ook interessant om in de laatste fase na te gaan welke actietechnieken het belangrijkste zijn voor de inwilliging van de eisen van deze vier organisaties.

Vanuit de correlatie tussen de verschillende actiemiddelen en de mate van inwilliging van de concrete eisen van de vier drukkingsgroeperingen, kan men een paar vaststellingen afleiden⁹.

Een eerste vaststelling is dat er een hoge correlatie bestaat tussen bepaalde actietechnieken en effectiviteit. Dit is zo met het ledenaantal, het totale budget en de vaste werkrachten, drie elementen die in feite kenmerken zijn van de drukkingsgroeperingen, maar omwille van het belang ervan gezien worden als indirecte actietechnieken in het onderzoek. Deze drie elementen verklaren voor een groot deel waarom vele inspanningen van het VOK en de BBL de mist ingaan en deze van het VAS en de BB succes hebben. De lage scores voor ledenaantal, totale budget en vaste werkrachten voor de twee zwakkere groeperingen tasten in sterke mate de effectiviteit

(9) De correlaties worden berekend op basis van de objectieve en subjectieve indexen, die ondermeer via de vragenlijst bekomen werden. Meer gedetailleerde gegevens kan men vinden in: I. VANHOREN, *a.w.*, blz. 127-133.

TABEL III:
De correlatie tussen actietechniek en effectiviteit voor de vier
drukkingsgroeperingen.

Actietechnieken	correlatie	
1. het ledenaantal	0,48	(2)
2. het totale budget	0,55	(1)
3. de vaste werkrachten	0,44	(2)
4. parlementairen als leden	0,07	
5. contacten met partijen	0,39	
6. contacten met de katholieke zuil	0,36	
7. contacten met de socialistische zuil	-0,20	
8. contacten met de liberale zuil	-0,06	
9. contacten met vakbonden	-0,21	
10. contacten met andere drukkingsgroeperingen	-0,034	
11. contacten met de pers	0,37	
12. lidmaatschap in adviesorganen en commissies	0,55	(1)
13. middelen voor informatie en bewustmaking	0,49	(2)
14. persmededelingen	0,32	
15. onderhandelingen langs formele weg	0,54	(1)
16. onderhandelingen langs informele weg	0,47	(2)
17. petities	-0,19	
18. steun van gezaghebbend figuur	-0,03	
19. steun van algemeen aanvaarde principes	0,19	
20. dreigementen ten aanzien van de regering	0,23	
21. financiële middelen	0,53	(1)
22. economische middelen	0,54	(1)
23. bemoeilijking van regeringsactiviteit	0,20	
24. geweldloos verzet	-0,35	
25. staking	0,17	
26. massamanifestaties	-0,44	(2)

(1) significant op 0,05 niveau

(2) significant op 0,10 niveau

van deze organisaties aan. Hoge scores worden eveneens behaald bij contacten met partijen, contacten met de pers, lidmaatschap in adviesorganen en commissies, informatie en bewustmaking, formele en informele onderhandelingen en financiële en economische middelen.

Een tweede vaststelling is het feit dat de contacten met de zuilen uiteenlopende correlaties behalen. Terwijl de katholieke zuil een hoge score heeft, krijgt de socialistische zuil een sterk negatief cijfer en wordt de invloed van de liberale zuil gezien als neutraal. Een verklaring voor deze resultaten ligt in het feit dat de BB en het VAS zich concentreren op respectievelijk de katholieke en de liberale zuil en dat beide organisaties een lage score geven aan de socialistische zuil. Dit verklaart het sterk ne-

gatieve resultaat voor de socialistische zuil. Het slechte cijfer voor de liberale zuil wordt verklaard door de zeer lage score bij de BB (minimale score).

Een laatste vaststelling is dat de andere directe actietechnieken geen erg hoge scores behalen of zelfs negatieve scores. Het zwaartepunt met betrekking tot de actietechnieken voor het bereiken van resultaten ligt op de indirecte en de zwaardere directe actiemiddelen. Directe actietechnieken zoals geweldloos verzet en massamanifestaties, die frequent toegepast worden door de twee zwakkere organisaties, hebben een negatief effect op de effectiviteit van de drukkingsgroeperingen. Deze elementen zijn tekenend voor het verschil in macht en invloed tussen de twee soorten drukkingsgroeperingen.

Aan de hand van de gegevens in verband met de effectiviteit per thema en per actietechniek, kan men een algemeen beeld geven van de effectiviteit van de vier onderzochte drukkingsgroeperingen. De algemene doeltreffendheid van de organisaties kan geanalyseerd worden vanuit de interne en externe bepalende factoren voor effectiviteit. De financiële macht is één van de belangrijkste bepalende factoren voor de effectiviteit van een drukkingsgroepering. Het VOK en de BBL zijn financieel afhankelijk van de overheid en verkeren in een slechte financiële toestand. Het VAS en de BB beschikken over ruime financiële middelen en kunnen een lange termijn strategie uitbouwen. De omvang en de aard van de leden van een drukkingsgroepering vormen een tweede interne factor. Wat betreft de omvang van het ledenbestand, bevinden het VAS en de BB zich in een vrij comfortabele situatie. Terwijl het VAS 65 tot 70% van de gesyndiceerde Vlaamse geneesheren groepeerd en de BB praktisch de ganse Vlaamse landbouwbevolking als lid heeft, kunnen het VOK en de BBL geen grote aantallen achter zich plaatsen. Wat betreft de aard van de leden scoren het VAS en de BB eveneens hoger. Beide organisaties worden gekenmerkt door een behoorlijk homogene politieke gezindheid, vertaald in een zuil (respectievelijk liberale en katholieke zuil) en door een professionele homogeniteit (respectievelijk geneesheren en landbouwers). Daartegenover staan het VOK en de BBL die zowel politiek als professioneel gekenmerkt worden door heterogeniteit.

De derde bepalende factor vormt de aard van de verdedigde belangen. Allereerst kan men stellen dat het VAS en de BB door de noodzakelijkheid van hun diensten makkelijker drukking kunnen uitoefenen op de overheid, terwijl de twee andere organisaties eerder morele belangen verdedigen. Daarenboven is het zo dat professionele belangen meer geaccepteerd worden voor drukking dan morele belangen. Drukkingsgroeperingen die algemeen aanvaarde en noodzakelijke belangen nastreven zijn met andere woorden meer effectief.

Het verband tussen de factor organisatie en infrastructuur en de door de drukkingsgroepering bereikte doeltreffendheid in het politieke proces vormt de vierde interne factor. Goed en rationeel georganiseerde drukkingsgroeperingen met een uitgebreid personeelsbestand, zoals het VAS en voornamelijk zoals de BB, bereiken een grotere politieke effectiviteit dan drukkingsgroeperingen die zwak of helemaal niet organisatorisch uitgebouwd zijn, zoals de BBL maar voornamelijk zoals het VOK.

Het officiële karakter dat een drukkingsgroepering weet te bereiken, of de institutionalisatie, is een laatste interne factor voor de effectiviteit van een drukkingsgroepering. De vier onderzochte drukkingsgroeperingen maken allen deel uit van verschillende adviesorganen en commissies, maar het VAS en de BB zijn beide leden van beslissende organen, terwijl de twee zwakkere organisaties dit niet zijn.

De relatie van de vier onderzochte drukkingsgroeperingen met andere drukkingsgroeperingen is een eerste externe factor. Het is duidelijk dat de relaties met andere drukkingsgroeperingen voor geen van de vier organisaties als essentieel gezien worden. De BBL heeft er echter alle belang bij om goede relaties te onderhouden met de ledenorganisaties, omdat deze ook stuk voor stuk kleine drukkingsgroeperingen zijn. Ook het VOK probeert relaties aan te knopen met andere drukkingsgroeperingen, meer bepaald de klassieke vrouwenorganisaties van de zuilen en met de verschillende andere vrouwenorganisaties, maar deze relaties zijn vaak conflictueel. Het VAS en de BB hebben blijkbaar het minst behoefte aan contacten met andere drukkingsgroeperingen. Ze schijnen sterk genoeg te zijn om eisen te doen inwilligen ten aanzien van de overheid.

De relaties met de publieke instanties vormen de tweede externe factor. Wat betreft het parlement is het duidelijk dat enkel de BB rechtstreekse steun krijgt van parlementairen, meer bepaald parlementairen van de CVP die behoren tot het Politiek Comité van de BB. De andere groeperingen kunnen eerder spreken van indirecte steun. In de contacten met de regering, de partijen en de administratie kan men de sterkte van de vier drukkingsgroeperingen aflezen. Het VOK is sterk gericht op contacten met afzonderlijke parlementairen en de BBL concentreert zich voornamelijk op de consultatieve administratie. Het VAS richt zich naar de liberale zuil en de consultatieve administratie, twee politieke instituties die kunnen leiden tot een grote doeltreffendheid van de organisatie. De BB concentreert zich in de relaties met de verschillende politieke instellingen zowel op het niveau van het parlement, als op het niveau van de regering, administratie en politieke partij, met als gevolg een grote macht en invloed van deze organisatie.

De laatste externe factor is de algemene context, waarbij elementen een rol spelen zoals de internationale toestand, de economische situatie, de mentaliteit en de structurele toestand. De invloed van de internationale toestand speelt voornamelijk een rol voor de BB en de BBL. De BB is voor de verdediging van de landbouwbelangen meer en meer aangewezen op de EG, waardoor een goede wisselwerking tussen nationale en Europese organisaties erg belangrijk is voor een grotere effectiviteit. De BBL krijgt in haar acties en drukking meer en meer geloofwaardigheid en erkenning omwille van de steeds vaker voorkomende berichten over de reikwijdte van milieuproblemen. De economische situatie heeft voornamelijk verregaande gevolgen voor het VOK en de BBL die lijden onder de besparingsdruk, waardoor het steeds moeilijker is om subsidies, die noodzakelijk zijn voor het voortbestaan van de twee organisaties, te verkrijgen. De mentaliteit is een factor in de algemene context die voornamelijk van belang is voor het VOK en de BBL als organisaties in het kader van twee sociale bewegingen, de feministische beweging en de milieubeweging. De struc-

turele toestand tenslotte is belangrijk voor de vier organisaties, omdat deze de structurele mogelijkheden en beperkingen voor drukking en invloed aanduidt voor de drukkingsgroeperingen. Het VAS en voornamelijk de BB zijn organisaties die vergroeid zijn met de bestaande structurele toestand, terwijl het VOK en de BBL als twee relatief nieuwe organisaties daarentegen deze structurele toestand veel meer als een obstakel ervaren voor de algemene effectiviteit.

De bepalende factoren wijzen op de essentiële verschillen tussen de twee soorten drukkingsgroeperingen en verklaren de macht en invloed van het VAS en de BB in tegenstelling tot de twee andere organisaties. Het gaat hier om twee totaal verschillende soorten drukkingsgroeperingen: het VAS en de BB zijn twee gevestigde organisaties, terwijl het VOK en de BBL relatief nieuwe organisaties zijn die nog volop in de strijd naar algemene erkenning zijn. Een logisch gevolg hiervan is dat de twee eerste groeperingen gebruik maken en kunnen maken van indirecte en zwaardere directe actiemiddelen en de andere twee organisaties zich beperkt zien tot acties op het vlak van opnieuwing en informatieverspreiding.

Besluit

Het besluit van het onderzoek is de bevestiging van de hypothese die vooropgesteld werd in verband met de effectiviteit van de vier betrokken organisaties. Sterke, gevestigde drukkingsgroeperingen, zoals het Vlaams Artsensyndicaat en de Belgische Boerenbond, maken voornamelijk gebruik van indirecte drukkingsmiddelen en hebben een grotere effectiviteit. Zwakkere drukkingsgroeperingen, zoals het Vrouwen Overleg Komitee en de Bond Beter Leefmilieu, richten zich daarentegen meer op directe drukkingsmiddelen en bereiken een kleinere effectiviteit. Deze laatsten steunen echter voornamelijk op zwakkere directe actietechnieken, terwijl de sterke drukkingsgroeperingen ook gebruik maken van de zwaardere directe actietechnieken. De bepalende factoren kunnen hierbij de keuze van de drukkingsmiddelen verklaren: het VOK en de BBL kunnen enkel deze actietechnieken toepassen die in het kader van hun mogelijkheden passen, terwijl het VAS en de BB meer ruimte en mogelijkheden hebben voor de keuze van hun actietechnieken. Het is voor drukkingsgroeperingen met andere woorden belangrijk een sterke basis te hebben om efficiënt en effectief actie te kunnen voeren en drukking te kunnen uitoefenen op de overheid, om hun belangen te kunnen verdedigen en hun eisen te doen inwilligen.

Summary: Means of action of some pressure groups and their effectiveness on policy level in Belgium

There is a relationship between the different means of action of pressure groups - aimed at exerting pressure on the national government - and its effectiveness on policy level. Because a theoretical analysis is indispensable for further empirical research, the study first focuses on a general survey of possible means of action. This theoretical scheme is applied to four pressure groups. The analysis of four quite different pressure groups: 'Vrouwen Overleg Komitee', 'Bond Beter Leefmilieu', 'Vlaams Artsensyndicaat' and 'Belgische Boerenbond' shows that the use of indirect means of action produces a greater effectiveness on policy level. But the choice of the means of action by an organisation depends on several determining factors. Following hypothesis can be sustained by this empirical study: stronger pressure groups, like Vlaams Artsensyndicaat and Belgische Boerenbond (because of the determining factors), mostly use indirect means of action and are characterised by a greater effectiveness than the two other organisations.

La face cachée de l'unionisme : crise alimentaire et conflits d'intérêts entre forces économique-politiques (1844-1845)

par Pascale Delfosse

Docteur en Sciences Politiques et Sociales

Les décisions politiques prises à l'occasion des conjonctures "difficiles" que constituent les crises sont particulièrement intéressantes à analyser car elles sont très révélatrices des rapports de forces économique-politiques en présence. Nous avons pu constater qu'en période de fortes tensions, l'expression des intérêts concurrentiels témoigne d'une singulière acuité et cela, quelle que soit la "crise" en question ¹. Ces rapports de force sont, enfin, éclairants quant à la dynamique sociale belge en ce temps de mutation économique vers un capitalisme de plus en plus industriel. Ils révèlent, comme on le verra, que cette mutation ne se réalise pas, nécessairement, de façon linéaire et que le poids de l'agriculture reste longtemps prégnant. Cette recherche montrera, également, combien cette mutation progresse par des systèmes de coalitions complexes qui ne répondent pas, obligatoirement, à un dualisme simpliste séparant, toujours, les intérêts industriels et/ou commerciaux des intérêts agricoles.

La "crise" dont il s'agit, en l'occurrence, relève de la maladie des pommes de terre décimant la majorité des cultures du pays dès l'été 1845 ; ses conséquences en matière de pénurie alimentaire pour la plus grande masse des consommateurs devaient se prolonger jusqu'en 1847 et même au-delà ². Notre étude portera, non seulement, sur les premières mesures édictées par l'exécutif belge aussitôt qu'il aura pris la mesure de l'ampleur du fléau (mesures qu'il renouvellera jusqu'en février 1850) mais, également, sur les lois prises en matière agricole dans les mois antérieurs ; ce recul dans le temps devant nous permettre d'évaluer, au mieux, la portée de ses décisions d'urgence.

De novembre 1844 à septembre 1845, le parlement belge votait, en effet, trois lois réglant – d'une manière plus ou moins étendue – la politique douanière du pays en matière agricole. Ces trois lois firent l'objet, à la Chambre et au Sénat, de débats souvent houleux en raison du manque d'informations rigoureuses sur cette matière mais, surtout, en raison de l'importance des enjeux et de la complexité des

(1) Cfr. P. DELFOSSE, *La politique agricole de l'Etat belge en période de crise au XIXe siècle : les rapports de force dans une société en transition vers le capitalisme industriel*. Louvain-la-Neuve, Crehides, 1983 ; P. DELFOSSE, *Etat, crises alimentaires et modernisation de l'agriculture en Belgique (1853-1857)*. Dans : *La Revue du Nord*, 1990, mars, pp. 73-97.

(2) Cfr. G. JACQUEMYNS, *Histoire de la crise économique des Flandres (1845-1850)*. Bruxelles, 1929.

intérêts qui s'y trouvaient impliqués. Non seulement l'agriculture mais, aussi, le commerce et l'industrie donnaient de la voix dans ce concert de discussions épineuses.

Comment ces différents intérêts étaient-ils représentés sur la scène parlementaire ? L'économie belge de l'époque, en transition entre un capitalisme à dominante agricole et un capitalisme à dominante industrielle, disposait-elle de relais politiques ajustés au poids persistant de la grande propriété foncière ainsi qu'à l'expression des intérêts manufacturiers en expansion croissante ? Par ailleurs, les interventions, pour le moins remarquables, du député anversois Osy, représentant le commerce maritime, ne donnaient-elles pas un écho trop amplifié du poids économique réel de ce dernier ? Comment l'agriculture du pays, dont on connaît le caractère si composite – partagée entre une minorité de grands propriétaires terriens, rentiers le plus souvent, très largement représentés au Sénat, un pourcentage restreint aussi de cultivateurs directement concernés par la commercialisation de leur surplus de production et une grande masse d'ouvriers agricoles, de petits paysans propriétaires/locataires de parcelles de terre extrêmement réduites, survivant à peine des produits de leur ferme, astreints à du travail industriel à domicile pour réaliser les hauts prix de location de leurs morceaux de terre³ – allait-elle réagir face à ces lois ? Dans quelle mesure, enfin, les disparités régionales spécifiques à ces divers intérêts eurent-elles des incidences sur le partage des attitudes politiques pouvant entraîner, notamment, des ruptures de "solidarité de classe" ou des alliances de factions pour le moins hétérogènes ?

Quant au manque d'informations disponibles, pas un seul débat parlementaire n'échappait, en effet, à l'expression de plaintes relatives au manque d'informations rigoureuses sur les réalités agricoles du pays. La Belgique s'auto-suffisait-elle en matière céréalière ? Voilà une question de fond à laquelle ministres, députés et sénateurs ne semblaient pas disposer d'une réponse évidente. A supposer même qu'ils s'entendent sur cette réponse, nous pouvons nous demander comment ce pays qui, des années 1831 à 1846, avait vu sa population progresser de 3.785.814 à 4.337.048 unités, était-il parvenu à résoudre la nécessité d'un énorme accroissement de production alimentaire lié à cette forte croissance démographique ?

Mais, une "bonne" décision politique devait-elle s'appuyer sur des informations rigoureuses ? Plus d'un député et sénateur en doutait. Ne savait-on pas d'avance qu'en ce domaine, les prises de position variaient en fonction de l'intérêt des personnes interrogées ? Le cultivateur demanderait une politique protectionniste, l'industriel, au contraire, en appellerait au libre-échangeisme⁴.

En 1845 néanmoins, le ministre de l'Intérieur de l'époque, J.-B. Nothomb, annonçait la mise sur pied d'une enquête décisive relative à la superficie et à la nature des terres cultivées, au nombre des propriétaires, des locataires de terre, ainsi qu'aux

(3) Cfr. A. VERHULST, G. BUBLLOT (dir.), *L'agriculture en Belgique, hier et aujourd'hui*. Ministère de l'Agriculture, Fonds Mercator, 1980. B. VERHAEGEN, *Contribution à l'histoire économique des Flandres. Vol. I et vol. II*. Louvain, 1961.

(4) Cfr. *Annales parlementaires*, Chambre, 7 mai 1845, p. 1620.

souhaits des différentes parties impliquées par l'internationalisation du commerce des produits agricoles.

Les trois lois que nous étudions apportaient – chacune à leur façon – des modifications à la loi protectionniste de 1834. De quelles modifications s'agissait-il ? Quel enseignement pouvons-nous en tirer du point de vue des rapports de force économique-politiques de l'époque ? La plupart des recherches en histoire politique caractérisent les années 1839-1847 comme étant essentiellement marquées par un clivage séparant une majorité de partisans d'une forme de gouvernement "unioniste" d'une minorité de protagonistes d'un exécutif homogène – les premiers rassemblant des catholiques et des libéraux modérés, les seconds regroupant des libéraux anticléricaux progressistes et conservateurs ainsi que des orangistes ⁵. On peut, dès lors, se demander dans quelle mesure des décisions en matière de politique économique agricole ne subsumeraient pas un tel clivage par la formation de nouvelles alliances parlementaires ou, au contraire, dans quelle mesure elles en élargiraient son contour de stricte obédience politique ? Ainsi, comment les partisans d'une forme gouvernementale "unioniste" et les partisans d'un exécutif homogène se départageraient-ils sur ces questions de politique douanière et, plus largement encore, sur le problème de l'alimentation publique très précisément posé en septembre 1845, lors de la fameuse crise alimentaire de cette première moitié du XIXe siècle ? Par ailleurs, cette crise allait-elle faire basculer les positions défendues par les différents mandataires politiques au cours des mois antérieurs ? Les classes dirigeantes belges faisaient-elles *chorus* devant le potentiel de désordre social dont se trouvait grosse cette situation de pénurie alimentaire ? En cela, suivaient-elles un postulat largement répandu : le maintien de l'ordre social est cette ultime cause commune aux classes et aux groupes d'intérêts dominants – seul enjeu capable de rassembler ces forces divergentes et concurrentielles ? Disons déjà que la réponse à cette question est loin d'être aussi simple que ne le laisse croire un tel postulat.

Ce sont toutes ces questions qui guideront notre analyse des lois de novembre 1844, de mai et de septembre 1845.

I. La loi du 31 décembre 1844 et la division des intérêts agricoles

A. Présentation du projet de loi

Article 1 : Les dispositions de la loi du 29 décembre 1843 (Bulletin officiel, n° 928) concernant l'orge et le seigle, continueront d'être en vigueur jusqu'au 31 décembre 1846 inclusivement.

(5) Cfr. J.J. THONISSEN, *La Belgique sous le règne de Léopold Ier, Etudes d'histoire contemporaine*. T. 4. Liège, 1858. H. HAAG, *Les origines du catholicisme libéral en Belgique (1789-1839)*. Louvain. E. WITTE, J. CRAEYBECKX, *La Belgique politique de 1830 à nos jours. Les tensions d'une démocratie bourgeoise*. Bruxelles, 1987. P. DELFOSSE, A.P. FROGNIER, *Etat libéral et formation de partis politiques en Belgique 1830-1884*. Dans *Recherches sociologiques*, 1988, n° 1, pp. 59-79.

Article 2 : La loi du 6 juin 1840 (Bulletin officiel n° 33) est remise en vigueur pour un terme indéfini, aux droits d'entrée fixé par l'article 8 de la loi du 6 juin 1839 (Bulletin officiel, n° 262) (APCH, 31 octobre 1844, p. 50).

En déposant ce projet de loi le 31 octobre 1844, le gouvernement Nothomb reprenait donc des décisions de politique commerciale déjà débattues par les chambres au cours des années précédentes. Et pourtant, ce projet allait soulever de vives controverses.

Sachons, pour commencer, que la loi du 29 décembre 1843 visait à encourager l'importation du seigle et de l'orge par un abaissement des droits d'entrée prévus en 1834. Ainsi, le gouvernement en place entendait poursuivre cette politique pour deux années encore. Suivant son point de vue, le pays ne produisait pas suffisamment d'orge pour les nécessités de sa consommation, il fallait donc en soutenir l'importation ; par là, il encourageait aussi l'industrie de la bière. Quant au renouvellement des décisions concernant le seigle, le ministre de l'Intérieur y trouvait une nouvelle occasion pour remettre en cause les anomalies de la loi de 1834 qui maintenaient la fermeture des frontières au seigle – produit nécessaire à la consommation populaire – alors que le froment entrait, déjà, librement dans le pays ⁶. M. Nothomb préconisait, cependant, une certaine prudence de conduite : “dans les questions de ce genre, il faut procéder avec les plus grande circonspection” ⁷; les mesures prévues par l'article 1 de ce projet devaient, dès lors, conserver leur caractère transitoire. Le protectionnisme agricole instauré par la loi de 1834 se voyait donc “atténué”, mais, comme se plaisait à le rappeler le ministre de l'Intérieur, cette disposition ne devrait pas entraîner de difficultés de la part des corps législatifs : ne l'avaient-ils pas déjà votée, une première fois, en 1842, ensuite, en 1843, sans réclamation aucune ⁸?

L'article 2 du projet de loi prévoyait, quant à lui, l'importation de six millions de kilogrammes supplémentaires de céréales en provenance du duché du Limbourg (cédé à la Hollande dans le cadre du traité de 1839) vers le district de Verviers. Cette importation se ferait au quart des droits d'entrée prévus par cette même loi de 1834. J.-B. Nothomb ne cachait pas que du vote de cet article dépendrait le succès des négociations que le gouvernement belge, menait, secrètement, à l'époque avec la Hollande. Cet article 2 ne visait donc pas seulement à assurer le meilleur approvisionnement en céréales d'un district particulièrement industriel, “populeux” ⁹ et peu producteur de cette denrée, il impliquait également l'industrie du textile, de la métallurgie et des bois pour qui la bonne issue des négociations avec le gouvernement de la Haye devait avoir des retombées positives ¹⁰. Gardons à l'esprit les enjeux composites de ce deuxième article. Comment, en effet, les différents intérêts économique-

(6) Cfr. Nothomb, APCH (Annales Parlementaires, Chambre), 23.11.1844, p. 183.

(7) APCH, *ibidem*.

(8) Cfr. APCH, *ibidem*.

(9) Cfr. APCH, 19.11.1844, p. 170. Avant la cession du Limbourg à la Hollande, le district de Verviers vivait, en fait, des céréales de cette partie cédée.

(10) Cfr. APCH., *ibidem*.

politiques de la Chambre et du Sénat allaient-ils réagir face à ce projet de loi aux retombées si diverses ?

B. *Positions des intérêts socio-économiques de la Chambre et du Sénat*

Les plus vives oppositions au projet de loi venaient de nombreux milieux agricoles représentés, en l'occurrence, essentiellement par des députés et des sénateurs de la partie francophone du pays, à l'exception de ceux du Luxembourg et du Namurois ainsi que par les mandataires de la région flamande des polders, connue pour ses grandes propriétés à la terre très fertile.

Suivant leur point de vue, l'agriculture belge traversait une période de crise marquée, depuis quelques années, par une dépréciation des propriétés rurales, des terres labourables, des foins, des bois et des céréales¹¹. Et si cette dépréciation devait persister, le comte de Renesse, sénateur de Waremme, n'hésitait pas à prédire "une catastrophe des plus désastreuses" face auxquels les motifs diplomatiques invoqués par le gouvernement dans le cadre de ses négociations avec la Hollande ne devaient pas compter¹². Le dépérissement de l'agriculture n'entraînerait-il pas celui de l'économie du pays tout entier sans oublier la menace que cela pouvait signifier pour le trésor de l'Etat dont l'agriculture était la principale pourvoyeuse¹³? Ainsi, et contrairement aux termes du projet de loi, le gouvernement devait bien davantage veiller à protéger l'agriculture, au même titre d'ailleurs qu'il protégeait l'industrie et le commerce¹⁴. Cette protection, il devait l'assurer par un "juste" contrôle des importations des produits agricoles étrangers, garantie du maintien d'un niveau de prix suffisamment rémunérateur pour l'agriculture – quitte à ce que le pain coûte un peu plus cher. La "classe indigente" elle-même y trouverait son compte car le travail serait généralisé et la morale respectée puisque cette "classe" ne pourrait plus gaspiller son épargne en dépenses futiles¹⁵. Une seule exception aurait justifié un désaveu du protectionnisme agricole : le "salut public", cette "nécessité urgente, bien démontrée", des "clas-

(11) Cfr. de Tornaco, APCH, 19.11.1844, p. 167 ; de Theux, APCH, 23.11.1844, p. 186 ; de la Coste, APCH, 23.11.1844, p. 188 ; de Garcia, APCH, 23.11.1844, p. 189 ; Eloy de Burdinne, APCH, 26.11.1844, p. 199 ; Baron de Schiervel, APS, 26.12.1844, p. 460 ; Comte de Renesse, APS (Annales Parlementaires, Sénat), 26.12.1844, p. 462 ; Cassiers, APS, 26.12.1844, p. 463 ; Baron de Potesta de Waleffe, APS, 26.12.1844, p. 465 ; Baron de Coppens, APS, 26.12.1844, p. 465 et p. 466 ; Vicomte Desmanet de Biesmes, APS, 26.12.1844, p. 467 ; de Haussy, APS, 27.12.1844, p. 471.

(12) Cfr. Comte de Renesse, APS, 26.12.1844, p. 462.

(13) Cfr. de Tornaco, APCH, 19.11.1844, p. 167 ; comte de Renesse, APS, 26.12.1844, p. 469 ; Baron de Schiervel, APS, 26.12.1844, p. 460 ; Dumortier, APCH, 23.11.1844, p. 184 ; Coghen, APCH, 23.11.1844, p. 185.

(14) Cfr. à ce sujet M. Suetens, *Histoire de la politique commerciale de la Belgique depuis 1830 jusqu'à nos jours*, éd. de la librairie encyclopédique, 1955, p. 48 et p. 51.

(15) Cfr. Baron de Schiervel, APS, 26.12.1844, p. 460 ; Comte de Renesse, APS, 26.12.1844, p. 462 ; Dumortier, APCH, 23.11.1844, p. 184 ; Coghen, APCH, 23.11.1844, p. 185.

ses ouvrières” qui exigerait “impérieusement l’introduction des céréales étrangères” ¹⁶.

Cependant, ce n’était pas tant l’abaissement des droits d’entrée sur l’orge qui dérangeait les représentants des intérêts agricoles. La grande majorité des députés et des sénateurs partageait cette vue : la Belgique ne produisait pas suffisamment d’orge, il s’avérait donc utile d’en encourager l’importation et de protéger la fabrication de la bière, boisson de grande consommation. Très incidemment, néanmoins, l’une ou l’autre voix s’insurgeait contre cette mesure au nom de la préservation nationale de ce type de culture ¹⁷.

L’abaissement des droits d’entrée sur le seigle et les nouvelles importations de céréales à tarif réduit par le Limbourg hollandais, suscitaient, par contre, les plus violentes réactions de la part des députés et des sénateurs du Limbourg, du Brabant, du Hainaut et de la région des polders. D’après eux, cette partie du projet ébranlait les bases mêmes de la loi protectrice de 1834 ¹⁸ tout en préparant le pays à développer un préjugé défavorable à son encontre ¹⁹. Le ministre de l’Intérieur aurait pourtant dû savoir, toujours suivant leur point de vue, que l’abaissement des droits sur le seigle ne pouvait qu’entraîner une vive opposition. Déjà en 1843, devant le “grand nombre de réclamations” qui surgissait de toute part, n’avait-il pas été forcé de retirer son projet de loi introduisant un abaissement général des tarifs protecteurs de la loi de 1834 ? Cette loi fixait le prix rémunérateur du seigle à 15 fr. l’hectolitre, le ministre de l’Intérieur fixait, désormais, ce prix à 13 fr. — c’était inacceptable. Avec le seigle, on pouvait cultiver les sols pauvres des Ardennes et de la Campine ²⁰. Il rendait aussi les meilleurs services pour le défrichement des terres incultes auquel le gouvernement ne cessait de faire appel. De plus, abandonner cette culture lierait les distillateurs du pays aux aléas des importations étrangères ²¹. S’il était vrai, enfin, que cette mesure avait été introduite en 1842 sans soulever de tollé, seules les circonstances de l’époque pouvaient la justifier : la récolte du seigle avait été très mauvaise. Cette circonstance étant dépassée, il fallait donc en revenir à la norme fixée par la loi de 1834 ²².

(16) Cfr. Dumortier, APCH, 23.11.1844, p. 184.

(17) Cfr. Cassiers, APS, 26.12.1844, p. 464.

(18) Cfr. Dumortier, APCH, 23.11.1844, p. 184 ; de Garcia, APCH, *ibidem* ; de Theux, APCH, 23.11.1844, p. 186 ; de la Coste, APCH, 23.11.1844, p. 188 ; Baron de Schiervel, APS, 26.12.1844, p. 459 ; C. de Renesse, APS, 26.12.1844, p. 463 ; Cassiers, APS, 26.12.1844, p. 463 ; Vicomte Desmanet de Biesmes, APS, 27.12.1844, p. 186.

(19) Cfr. de Theux ; APCH, 23.11.1844, p. 186.

(20) Cfr. de Tornaco, APCH, 19.11.1844, p. 167 ; de Garcia, APCH, 23.11.1844, pp. 182-183 ; de Theux, APCH, 23.11.1844, p. 183 ; Comte de Renesse, APS, 26.12.1844, p. 462 ; d’Hoop, APS, 26.12.1844, p. 469 ; Cassiers, APS, 27.12.1844, p. 477 ; Coghen, APCH, 23.11.1844, p. 185.

(21) Cfr. de Garcia, APCH, 23.11.1844, p. 183.

(22) Cfr. Dumortier, APCH, 23.11.1844, p. ; Baron de Schiervel, APS, 26.12.1844, p. 461.

Quant à l'article 2 du projet de loi, il était bien évident que ces nouvelles quantités de céréales viendraient inonder le pays au delà du district de Verviers auquel la loi les destinait, sans oublier la concurrence qu'elles infligeraient aux producteurs locaux²³. Depuis l'époque où cette décision avait été prise, les choses avaient, là aussi, beaucoup évolué : le district de Verviers se trouvait, désormais, traversé par le chemin de fer qui le reliait aux marchés de Tirlemont, de Louvain, de Waremme pouvant l'approvisionner en céréales – à fortiori si l'Etat acceptait une baisse sur ses tarifs de transport²⁴. Dès lors, il s'imposait d'abroger la loi de 1839 ; dénaturée par la fraude, elle n'avait profité qu'aux seuls commerçants étrangers²⁵.

Confronté à cette première offensive de l'agriculture, le gouvernement Nothomb devait se heurter à un deuxième adversaire. En effet, le commerce maritime en la personne du député anversois Osy renchérisait encore sur le désaveu porté à ce deuxième article²⁶. Comme ce dernier le déclarait à la Chambre, l'Etat devait préférer les importations de céréales venant du Nord, par le port d'Anvers ; celles-ci garniraient ses caisses grâce aux droits d'entrée prévus par cette voie, à la différence des céréales venant de Rotterdam à Maastricht par la Meuse, qui ne rapportaient pas le moindre intérêt au trésor du pays²⁷.

L'agriculture et le grand négoce anversois se serraient encore les coudes pour dénoncer les désordres sociaux entraînés chaque fois que des arrivages de céréales se faisaient par le Limbourg²⁸.

Le port d'Anvers, allié des intérêts agricoles ? L'agriculture ne laisserait pas échapper une telle aubaine²⁹ ! Le député namurois de Garcia consoliderait cette alliance, toute circonstancielle, en soulignant à son tour les inconséquences de la politique gouvernementale du point de vue de la marine nationale : l'article 2 du projet détruisait une partie de la protection que le gouvernement entendait, pourtant, donner à cette dernière³⁰.

Le commerce maritime ne serait néanmoins qu'un allié très partiel et très temporaire des intérêts agricoles. Sur la question de l'abaissement des droits d'entrée à faire valoir sur le seigle, il rejoignait, en effet, le gouvernement Nothomb et les positions défendues par les mandataires des principaux centres urbains et industriels du

(23) Cfr. de Tornaco, APCH, 19.11.1844, p. 168.

(24) Cfr. Baron de Schiervel, APS, 26.12.1844, p. 459 ; Comte de Renesse, APS, 26.12.1844, pp. 462-463 ; Baron de Royer, APS, 26.12.1844, p. 467 ; Malou-Vergauwen, APS, 27.12.1844, p. 471 ; de Haussy, APS, 27.12.1844, p. 471 ; Vilain XIII, APS, 27.12.1844, p. 473.

(25) Cfr. Baron de Schiervel, APS, 26.12.1844, p. 459, p. 460 ; de Haussy, APS, 27.12.1844, p. 471.

(26) Cfr. Osy, APCH, 19.11.1844, p. 169.

(27) Cfr. Osy, *ibidem*.

(28) Cfr. Osy, *ibidem* ; comte de Renesse, APS, 26.12.1844, p. 462.

(29) Cfr. de la Coste, APCH, 23.11.1844, p. 188.

(30) Cfr. de Garcia, APCH, 23.11.1844, p. 189.

pays³¹. Ceux-ci considéraient le projet du gouvernement comme étant, d'une manière générale, assez positif : il corrigeait le déséquilibre existant entre les droits d'entrée relatifs au seigle et au froment, il encourageait l'importation de céréales étrangères dans un pays qui n'en produisait pas suffisamment pour sa propre consommation. C'était là le seul moyen de pouvoir bénéficier du "pain à bon marché", condition essentielle pour que les industries du pays parviennent à soutenir la concurrence extérieure³². Et si l'agriculture désirait, réellement, augmenter sa production, ce n'était pas par des mesures protectionnistes qu'elle réaliserait cet objectif mais, comme l'indiquaient toujours ces mandataires politiques, en modernisant ses procédés de culture. Aussi, d'après eux, lorsque la propriété foncière combattait le projet en discussion, c'était, en réalité, uniquement en vue d'obtenir une politique de soutien artificiel des prix agricoles qui lui garantiraient la hauteur de ses baux³³.

C. *Evaluation du rapport des forces.*

Le poids des différentes forces économique-politiques dont nous venons d'exposer les positions ne doit pas se mesurer en fonction de la seule comptabilisation des voix que ralliait ou non le projet de loi dans son ensemble. L'analyse des modifications introduites à la Chambre et au Sénat et celle des ralliements à ces modifications devraient nous permettre d'affiner, aux mieux, l'évaluation du poids de ces forces.

En l'occurrence, ce furent les amendements votés à la Chambre basse qui déterminèrent les remaniements décisifs au projet du gouvernement.

En effet, face à l'enjeu de l'amendement proposé par le sénateur baron de Coppens qui remettait complètement en cause le projet de loi et de là, le risque qu'il faisait courir au succès de ces fameuses négociations secrètes que le gouvernement belge entendait poursuivre avec la Hollande, le ministre de l'Intérieur proposait de transformer cet amendement en une nouvelle proposition de loi qu'il s'engageait à soutenir ultérieurement (nous y reviendrons dans le contexte de la discussion de la loi de mai 1845). Le Sénat voterait, ainsi, le texte de la loi tel qu'il avait été corrigé par la Chambre des Députés.

Quelles furent donc ces modifications et quelles conclusions pouvons-nous en tirer par rapport à l'évaluation des forces en présence ?

Les arrondissements agricoles du pays étaient parvenus à reconduire au terme d'une année les deux ans de délai d'application prévus par le gouvernement, du moins en ce qui concerne l'abaissement des droits d'entrée sur le seigle ; un consensus général étant acquis, on le sait, à propos de l'orge. Cette reconduction leur permettrait donc de reposer, à brève échéance, l'importante question de l'ajustement des prix entre le seigle et le froment, les deux principales céréales du pays.

(31) Cfr. Osy, APCH, 23.11.1844, p. 185.

(32) Cfr. Lys, APCH, 23.11.1844, p. 185 ; Rodenbach, 23.11.1844, p. 183 et p. 186 ; Baron Dellafaille, APS, 26.12.1844, p. 465 ; Vicomte de Biolley, APS, 26.12.1844, p. 470.

(33) Cfr. Lys, APCH, 23.11.1844, p. 185.

L'article 2 du projet de loi recevait, quant à lui, diverses précisions qui, d'une part, renforçaient le contrôle sur l'origine et la destination des marchandises (les céréales étaient-elles bien originaires du Limbourg ? Leur livraison serait-elle effectivement arrêtée au district de Verviers ?) et qui, d'autre part, limitaient leur introduction à une quantité mensuelle d'un million de kilogrammes maximum sans transfert possible. L'application de cet article serait également limitée dans le temps (deux années), contrairement aux souhaits du gouvernement resté indéterminé à cet égard. Enfin, dans certains cas, ce dernier recevait le pouvoir de suspendre les effets de la loi.

Reprenons le détail de ces modifications les plus pertinentes.

L'amendement limitant à deux années le délai d'application de l'article 2 fut le plus controversé. Déposé par les députés anversoïses Osy et Cogels, il était voté de justesse. Sur les 65 votants, 33 députés votaient "pour" et 32 votaient "contre". La répartition géographique de ce vote est intéressante à observer, elle montre clairement les alliances qui s'étaient nouées à la Chambre à cette occasion.

Les Flandres, essentiellement provinces de très petites cultures locales, encore amoindries depuis les années 1840 par la crise de l'industrie du lin qui assurait aux masses paysannes des revenus complémentaires indispensables, le Luxembourg et le Namurois intéressés par l'industrie du bois votaient contre l'amendement des Anversoïses et se ralliaient au camp des industriels de la province de Liège. Ces quatre provinces entendaient clairement soutenir le gouvernement Nothomb dans ses efforts de négociations commerciales avec la Hollande, prometteuses, on le sait, d'effets bénéfiques pour l'industrie du textile et celle des bois du pays.

L'amendement relatif à la limitation de la quantité des céréales qui serait introduite mensuellement vers le district de Verviers avait été déposé par M. Lys, député de l'arrondissement de Verviers, particulièrement concerné par le succès de l'opération. Cette concession qu'il faisait à l'opposition fut des mieux accueillies et votée à l'unanimité.

Le projet de loi, dûment corrigé par ces différents amendements, se voyait, finalement, voté par 66 voix contre 2 et 3 abstentions. Ce ralliement massif des suffrages s'explique, à la fois, par l'introduction des modifications décrites mais, surtout, en raison du caractère "hybride" de cette loi lié aux retombées des négociations avec le gouvernement de la Haye qui encourageaient des arrondissements agricoles à se désolidariser de leurs alliés traditionnels pour faire cause commune avec les représentants des intérêts industriels du sud du pays, multipliant, de la sorte, les exceptions à l'application de la loi protectionniste de 1834. Les motifs invoqués par le député Eloy de Burdinne justifiant son abstention au vote résumaient clairement l'ambiguïté du projet et le "malaise" qu'il devait susciter auprès des députés des deux Flandres : "J'aurais voté contre la loi, devait-il signifier à la Chambre, s'il n'y avait là une question qui peut intéresser les Flandres et l'industrie linière. Je n'ai pas voulu donner un vote approuvant à une loi qui nous entraîne de plus en plus vers la ruine, je ne dis pas de l'agriculture, mais du pays tout entier, de son industrie et de son

commerce”³⁴. Ce furent d'ailleurs ces mêmes députés des deux Flandres qui, quelques mois plus tard, devant la baisse des prix agricoles, souscrivirent majoritairement à la proposition de loi ultra-protectionniste de M. Eloy de Burdinne³⁵. Nous y reviendrons par la suite.

On le sait, le Sénat n'introduirait plus de modifications au texte voté par la Chambre, en échange de quoi le ministre de l'Intérieur se montrait favorable au dépôt d'une proposition de loi qui améliorerait la protection assurée par la loi de 1834³⁶. Malgré cela, le Sénat ne votait la loi que par 20 voix contre 15 et 2 abstentions. Ici également, il s'avère intéressant de consulter la répartition géographique des votes.

Les sénateurs opposés au projet de loi étaient ceux de Liège protégeant les intérêts agricoles du district de Verviers, ceux du Limbourg, de Louvain, de Nivelles et du Hainaut estimant qu'il fallait élargir le marché interne du pays : grâce à la multiplication des voies ferroviaires, leurs arrondissements pourraient parfaitement fournir les céréales nécessaires au district de Verviers. Les sénateurs représentant les intérêts du commerce maritime d'Anvers et ceux de la zone agricole très riche des polders faisaient cause commune avec le premier groupe de mandataires ; ils réaffirmaient ainsi l'alliance des forces que nous avons déjà pu observer à la Chambre des Députés.

II. La loi du 7 mai 1845 et la réconciliation des intérêts agricoles

A. Présentation du projet de loi

Article unique : Par dérogation à la loi du 31 juillet 1834 (Bulletin officiel, n° 626), le droit d'entrée sur le froment ext fixé :

“Lorsque le prix de l'hectolitre est :

de 22fr.1c. à 24 fr., en principal à 3 fr. par 1.000 kilogrammes

de 20fr.1c. à 22 fr., en principal à 12,50 fr. par 1.000 kilogrammes.

Sont ajoutés aux marchés régulateurs : les marchés d'Alost, Eecloo, Furnes, Huy, Lokeren, Malines, Roulers, St. Nicolas, Tirlemont, Tongres, Tournay et Ypres.

Lorsque les droits établis, par le présent article, seront appliqués au froment, le gouvernement pourra déclarer le seigle libre à l'entrée” (APCH, 25 avril 1845, p. 1471).

Le 3 mai 1845, J.-B. Nothomb, toujours ministre de l'Intérieur, présentait à la Chambre des Députés ce projet de loi préparé, à sa demande, par la section centrale. Il estimait nécessaire de réviser la loi de 1834 qui régissait la politique douanière belge en matière agricole. Mal équilibrée dans ses tarifs protecteurs, cette lois en-

(34) APCH, 26.11.1844, p. 201.

(35) Cfr. APCH, 15.02.1845, p. 813.

(36) Cfr. sa proposition de loi le 31 décembre 1844, APS, le 31.12.1844, p. 491.

courageait l'organisation d'opérations frauduleuses : en 1843, brusquement, le pays s'était vu inonder par des importations libres et massives de céréales déséquilibrant "toute l'économie intérieure"³⁷. Pour contrer ce danger, le gouvernement – sur la base du texte de la section centrale – proposait deux mesures : l'augmentation du nombre des marchés régulateurs du prix des céréales d'une part et, d'autre part, une gradation des droits d'entrée. Il s'agissait, par là, de détruire "l'appât qu'offre le tarif de 1834 qui fait passer subitement du droit de 37 fr. 50 à zéro"³⁸. Cette loi devrait, cependant, conserver un caractère transitoire : le manque de statistiques rigoureuses empêchait de statuer définitivement sur cette matière. Le ministre Nothomb annonçait, à cette occasion, son intention de lancer une vaste enquête agricole.

Pour instruire son projet de loi, la section centrale s'était, en réalité, largement inspirée de propositions émanant du Sénat³⁹. A cet effet, le gouvernement se verrait accusé d'un opportunisme déplacé : ne s'était-il pas emparé d'une proposition de loi venant du Sénat pour contrer une autre proposition contresignée par 21 députés relevant majoritairement de la Flandre occidentale ? Cette dernière lui serait apparue trop excessive en raison du montant des droits d'entrée qu'elle préconisait⁴⁰.

A la veille des élections du mois de juin, renouvelant partiellement la Chambre, le gouvernement Nothomb virait-il de bord ? En 1843, il avait introduit un projet de loi mettant largement en cause le protectionnisme agricole de la loi de 1834. Obligé de retirer ce projet qui avait soulevé tant d'insatisfactions, le ministre de l'Intérieur cherchait désormais, semble-il, une "classe appui" du côté de la propriété terrienne. Ce nouveau projet, au contraire du précédent, améliorerait le protectionnisme douanier du point de vue des céréales – sans se rallier, toutefois, aux "outrances" de la proposition des 21 députés.

Comment la Chambre et ses différentes forces économique-politiques réagirait-elle face aux nouvelles mesures proposées ? De son côté, le Sénat, dont on prétendait qu'il en était l'instigateur, se reconnaissait-il réellement dans le texte de la section centrale.

(37) Cfr. APCH, 3.05.1845, pp. 1574-1575.

(38) Nothomb, APCH, 3 mai 1845, p. 1574.

(39) Il s'agissait de la proposition de loi introduite par le sénateur baron de Coppens en réaction contre la loi du 31 décembre 1844. La prise en considération de cette proposition fut votée le 4 février 1845. La commission d'agriculture devait reprendre les termes de cette proposition de loi qu'elle soumit enfin à la discussion générale du Sénat le 12 mars 1845, celui-ci votait les droits d'entrée proposés à l'unanimité des 31 membres présents.

(40) Ces 21 députés contresignaient en fait la proposition de loi du député Eloy de Burdinne dont la prise en considération avait été votée le 18 février 1845. Cfr. APCH, 18.02.1845, p. 848, pour l'exposé de la proposition et APCH, 18.02.1845, p. 813.

B. *Positions des intérêts socio-économiques de la Chambre et du Sénat*

Si l'unanimité était acquise, à la Chambre et au Sénat, pour reconnaître le caractère "vieux" de la loi de 1834 ⁴¹, les divergences surgissaient quant à l'appréciation de l'ampleur de ses lacunes et aux correctifs à lui apporter.

Les représentants des grands centres urbains, industriels, commerciaux, financiers se montraient franchement hostiles aux nouvelles mesures proposées tandis que la majorité des intérêts agricoles leur reconnaissait, au contraire, un réel bien fondé. Au sein de cette majorité toutefois, quelques voix dissidentes, mais fortes, s'estimaient outrageusement trompées : ce projet était une manière d'enterrer la proposition des 21 députés qui, elle, prévoyait une "vraie" protection de l'agriculture.

Voyons, tout d'abord, les arguments avancés par les députés et les sénateurs favorables à ce projet protectionniste. Ce projet apportait une réponse à leur souci prioritaire : empêcher que des opérations frauduleuses ne se reproduisent en établissant un meilleur barrage sur les produits agricoles venant de l'étranger et assurer, de la sorte, aux produits belges, un prix suffisamment stable et rémunérateur ⁴². Après tout, les industries du lin, du coton, du tabac mais aussi le commerce ne bénéficiaient-ils pas de la protection de l'Etat ⁴³? L'agriculture avait droit à toutes les attentions : elle payait le plus d'impôts ⁴⁴, elle répondait aux besoins du pays en matière de céréales et cela, de la manière "la plus permanente et la moins aventureuse" ⁴⁵, elle remorquait, enfin, toute l'économie belge. La protection qu'elle demandait pour accroître sa production affranchirait ce pays d'un recours à l'étranger ⁴⁶. Cette protection ne devait cependant pas être "exagérée" : il ne fallait pas porter "si haut le prix du pain que l'on en vient, en Belgique, à cultiver les pierres" ⁴⁷. L'agriculture méritait d'autant plus d'être protégée que non seulement la loi de 1834 encourageait les spéculations frauduleuses mais que les mesures édictées en 1839 (importation de

(41) Cfr. de Theux, APCH, 3.05.1845, p. 1580 ; Rodenbach, APCH, 5.05.1845, p. 1591 ; Van Cutsem, APCH, 6.05.1845, p. 1608 ; Delehay, APCH, 7.05.1845, p. 1619 ; Coghen, APCH, 7.05.1845, p. 1621 ; Rogier, APCH, 6.05.1845, p. 1609 ; Cogels, APCH, 7.05.1845, p. 1626.

(42) Cfr. Pirson, APCH, 3.05.1845, p. 1579 ; de Theux, APCH, 3.05.1845, p. 1580 ; de Muelenaere, APCH, 7.05.1845, p. 1623 ; Eloy de Burdinne, APCH, 7.05.1845, p. 1625 ; de Garcia, APCH, 7.05.1845, p. 1626 ; Dumon-Dumortier, APS, 15.05.1845, p. 1731.

(43) Cfr. Eloy de Burdinne, APCH, 5.05.1845, p. 1588 ; Rodenbach, APCH, 5.05.1845, p. 1591 ; Van Cutsem, APCH, 6.05.1845, p. 1607 ; de la Coste, APCH, 7.05.1845, p. 1616 ; de Corswarem, APCH, 7.05.1845, p. 1620 ; de Muelenaere, APCH, 7.05.1845, p. 1623 ; de Garcia, APCH, 7.05.1845, p. 162.

(44) Cfr. Vandenstein, APCH, 3.05.1845, p. 1578.

(45) de Theux, APCH, 3.05.1845, p. 158 ; cfr. Eloy de Burdinne, APCH, 5.06.1845, p. 1587.

(46) Cfr. de Renesse, APCH, 3.05.1845, p. 1581 ; de la Coste, APCH, 7.05.1845, p. 1611 ; de Mérode, APCH, 7.05.1845, p. 1617 ; de Garcia, APCH, 7.05.1845, p. 1626 ; Baron de Coppens, APS, 15.05.1845, pp. 1731-1732.

(47) Prince de Mérode, APCH, 7.05.1845, p. 1618.

céréales du duché de Limbourg vers le district de Verviers au quart du tarif prévu), en 1843 et en 1844 (droit d'entrée réduits sur l'orge et le seigle) venaient encore saper sa bonne application. Ainsi, depuis 1839, l'agriculture n'avait pas cessé de prendre des coups. Les cultivateurs, les ouvriers agricoles, les ouvriers manufacturiers, "ces frères des ouvriers agricoles", l'industrie, le commerce devraient pâtir de sa mauvaise santé⁴⁸. Seule une agriculture prospère et consommatrice des produits manufacturés donnerait du travail au pays⁴⁹.

Par ailleurs, contrairement aux prétentions de l'opposition, l'"intérêt de la propriété foncière" n'était pas le seul enjeu de cette discussion⁵⁰. Si le prix des baux avait augmenté, ce n'était pas en raison de la hausse du coût des produits agricoles mais du morcellement des terres, sans cesse multiplié sous la pression croissante de leur demande en location⁵¹. De plus, si le prix du pain était trop cher, il fallait s'en prendre au droit de mouture imposé par les villes⁵². L'agriculture demandait, seulement, que le pain soit payé à un "bon prix" et non pas à un "vil prix"⁵³.

Toujours suivant nos représentants des campagnes, la loi de 1834 favorisait, en fait, bien davantage la grande propriété terrienne que ce projet en discussion ne le ferait : ce dernier empêcherait toute fluctuation des prix dont elle tirait le meilleur parti⁵⁴; d'ailleurs, elle aurait dû préférer soutenir la proposition des 21 députés nettement plus protectionniste que le projet en discussion⁵⁵ et si elle ne le faisait pas, c'est parce qu'elle avait "le sens des intérêts de la nation". Elle savait prendre "des mesures sans contredire les intérêts des uns et des autres"⁵⁶.

Ces représentants des intérêts fonciers ne se privaient pas, pour autant, de souligner toute l'importance de la question des prix agricoles. Le cultivateur qui verrait sa production correctement rémunérée, améliorerait et étendrait ses cultures à des terres jusqu'ici inexploitées⁵⁷. Et renforcer les droits d'entrée du seigle conduirait également au défrichement des terres pauvres⁵⁸.

(48) Cfr. de Muelenaere, APCH, 7.05.1845, p. 1622 ; de la Coste, APCH, 7.05.1845, p. 1617.

(49) Cfr. Pirson, APCH, 3.05.1845, p. 1579 ; Van Cutsem, APCH, 6 mai, p. 1608.

(50) Cfr. Vandenstein, APCH, 3.05.1845, p. 1577 ; de Muelenaere, APCH, 7.05.1845, p. 1623.

(51) Cfr. Vandenstein, APCH, 3.05.1845, p. 1578 ; Rodenbach, APCH, 5.05.185, p. 1591 ; de Corswarem, APCH, 7.05.1845, pp. 1620-1621.

(52) Cfr. Eloy de Burdinne, APCH, 5.05.1845, p. 1588.

(53) Cfr. de Muelenaere, APCH, 7.05.1845, P. 1623.

(54) Cfr. Eloy de Burdinne, APCH, 5.05.1845, p. 1587.

(55) Cfr. Comte de Biolley, APS, 15.05.1845, p. 1731.

(56) Cfr. Dumon-Dumortier, APS, 15.05.1845, p. 1731.

(57) Cfr. Van Cutsem, APCH, 6.05.1845, p. 1608 ; Baron de Coppens, APS, 15.05.1845, p. 1732.

(58) Cfr. de Theux, APCH, 3.05.1845, p. 1580.

Comme nous l'avions annoncé, les plus vives hostilités à ce projet venaient des députés et des sénateurs des grands centres commerciaux, urbains et industriels du pays ainsi que d'une minorité réclamant une protection douanière plus soutenue pour l'agriculture conformément aux vœux des 21 députés. M. Dumortier, mandataire de Tournai, l'un de ces 21 députés, en était le principal porte-parole. Suivant ce dernier, la section centrale, en présentant le projet en discussion, avait escamoté la "proposition des 21"; ce projet n'était autre que le projet du Sénat : comme celui-ci, il introduisait une modification dans la quotité des droits, des mesures pour empêcher une hausse factice sur les céréales, une augmentation du nombre des marchés régulateurs et, enfin, des dispositions relatives à la mouture des farines dans le pays. Le principal reproche que M. Dumortier formulait à l'égard du projet de la section centrale portait non seulement sur l'insuffisance du montant des droits d'entrée mais aussi sur celle des délais d'attente prévus pour autoriser la libre entrée des marchandises tels que le Sénat l'avait d'ailleurs suggéré dans sa proposition⁵⁹. De là, il s'imposait que la Chambre discute la "proposition des 21"⁶⁰. Le député de Tournai s'empressait alors de rejoindre l'opposition urbaine, utilisant son arme ultime : le projet de loi était "inconstitutionnel"; en présentant à la Chambre le projet du Sénat, la section centrale ouvrait un conflit de prérogatives entre les deux assemblées⁶¹. C'était un "expédient du gouvernement": celui-ci voyant au bout d'un mois la grande répulsion du pays à l'égard de la "proposition des 21" et voulant, en même temps, rendre service à la grande majorité de la Chambre, profitait de la proposition d'"un bon sénateur" pour engager le Sénat à s'occuper, sans retard, de la grave question des céréales⁶².

Alliés sur le terrain d'une argumentation juridique, les opposants au projet se trouvaient en totale contradiction dès qu'il s'agissait d'apprécier la meilleure politique douanière à suivre en matière agricole. On connaît, à cet égard, la position de M. Dumortier. Mais qu'en était-il pour les représentants des grandes villes et des centres industriels du pays ?

Pour ces derniers, si la loi de 1834 était mauvaise, celle-ci l'était plus encore car elle aggravait le tarif douanier⁶³. Elle était contraire à "tous les intérêts du pays"⁶⁴. L'augmentation du nombre des marchés régulateurs ainsi qu'une gradation mesurée

(59) Cfr. Dumortier, APCH, 7.05.1845, pp. 1623-1624.

(60) Cfr. Dumortier, APCH, 5.05.1845, p. 1594.

(61) Cfr. Dumortier, APCH, 5.05.1845, p. 1593, 6.05.1845, p. 1605 ; Castiau, APCH, 5.05.1845, p. 1593 ; Osy, APCH, 3.05.1845, p. 1575 ; Orts, APCH, 6.05.1845, p. 1607 ; Manilius, APCH, 6.05.1845, p. 1600 ; Lys, APCH, 6.05.1845, p. 1603 ; Verhaegen, APCH, 5.05.1845, p. 1595 ; Castiau, 5.05.1845, p. 1592, 6.05.1845, pp. 1603-1604 ; vicomte de Biolley, APS, 15.05.1845, p. 1733.

(62) Cfr. Osy, APCH, 3.05.1845, p. 1577 ; Verhaegen, APCH, 6.05.1845, pp. 1601-1602 ; Castiau, APCH, 6.05.1845, p. 1604 ; Delehay, APCH, 7.05.1845, p. 1619 ; Delfosse, APCH, 7.05.1845, p. 1633.

(63) Cfr. Lys, APCH, 5.05.1845, p. 1577 ; Rogier, APCH, 6.05.1845, p. 1609.

(64) Cfr. Osy, APCH, 3.05.1845, p. 1576 ; Cogels, APCH, 5.05.1845, pp. 1590-1591.

des droits d'entrée auraient suffi pour contrer les manipulations permises par la loi de 1834 ⁶⁵. Mais le gouvernement ne s'était pas contenté de telles mesures, il avait cédé aux pressions de la propriété foncière et poussé à la hausse les droits d'entrée ⁶⁶. Celle-ci ne pouvait plus se contenter du prix rémunérateur de 20 fr. l'hectolitre de froment fixé par la loi de 1834 ; désormais il lui faudrait 24 fr. l'hectolitre.

Pour ces réfractaires au projet du gouvernement, tous les "malheurs" de l'agriculture venaient du prix élevé des baux – incombant précisément à la loi de 1834 qui soutenait artificiellement les prix, autorisant les propriétaires à louer leurs terres à des prix anormalement élevés ⁶⁷. Ainsi, lorsqu'une baisse surgissait au niveau des prix, les fermiers ne pouvaient plus satisfaire leurs obligations. Et maintenant, cette nouvelle loi viendrait, encore, renforcer cette protection. Elle était une "prime accordée aux possesseurs des terres de première qualité sur les possesseurs des terres de deuxième classe et ainsi successivement" ⁶⁸. Cette prime donnait au propriétaire "le moyen de louer ses terres à un prix plus élevé d'après la classe à laquelle elles appartenaient" ⁶⁹. Ce surcroît de protection amènerait, sans doute, l'exploitation de nouvelles terres mais il s'agirait de terres de "qualité très inférieure, condamnées à un état d'infériorité perpétuelle" ⁷⁰. N'était-ce pas là se priver de capital pouvant être investi dans d'autres activités industrielles beaucoup plus rentables ⁷¹?

Ainsi, pour nos mandataires des villes, une législation protectrice des céréales n'avait aucun sens pour ce pays de peu d'étendue ⁷². La vraie protection de l'agriculture "se trouvait dans son essence même, dans la nature de ses produits" ⁷³ si menacés de détérioration lors de leur transport ⁷⁴. Il fallait bien davantage veiller à propager un enseignement agricole qui profiterait directement aux cultivateurs sans augmenter les revenus des propriétaires ⁷⁵.

Et, pour en finir avec les arguments de cette opposition, cette loi, devait-elle dire, aggraverait la situation des consommateurs et plus particulièrement celle des "classes ouvrières" en pleine extension ⁷⁶. Elle enrayerait aussi le bon fonctionnement des industries du pays qui devaient pouvoir produire à bon marché si elles voulaient res-

(65) Cfr. Cogels, APCH, 5.05.1845, p. 1590 ; Coghen, APCH, 7.05.1845, p. 1621.

(66) Cfr. Lys, APCH, 5.05.1845, p. 1587 ; Rogier, 6.05.1845, pp. 1609-1610.

(67) Cfr. Lys, APCH, 5.05.1845, p. 1586 ; Vicomte de Biolley, APS, 15.05.1845, p. 1733.

(68) Cfr. Lys, APCH, 5.05.1845, p. 1585.

(69) Lys, APCH, 5.05.1845, p. 1585 ; cfr. Osy, APCH, 3.05.1845, p. 1577.

(70) Lys, APCH, 5.05.1845, p. 1587.

(71) Cfr. *ibidem*.

(72) Cfr. Lys, APCH, 5.05.1845, p. 1586.

(73) *Ibidem*.

(74) *Ibidem*.

(75) Cfr. Delehay, APCH, 7.05.1845, p. 1619.

(76) Cfr. Manilius, APCH, 3.05.1845, p. 1578 ; Delehay, APCH, 7.05.1845, pp. 1618-1619 ; Delfosse, APCH, 7.05.1845, pp. 1632-1633 ; Lys, APCH, 5.05.1845, p. 1586.

ter compétitives sur le plan international ⁷⁷. L'agriculture se fourvoyait d'ailleurs dans ses illusions : elle prétendait pouvoir couvrir les besoins du pays, c'était complètement erroné. Elle ne pouvait pas faire face à l'augmentation de la population. Et, malgré cela, elle voulait encore fermer le pays aux céréales étrangères ⁷⁸! Il en allait du maintien de l'ordre social. Ce projet de loi était un "germe de plus de division et d'irritation lancé dans le pays et d'une division d'autant plus fâcheuse, qu'elle tend à mettre les classes ouvrières en état d'hostilité envers la propriété foncière" ⁷⁹.

Cette loi sur les céréales exacerbait, ainsi, les tensions déjà existantes entre le gouvernement et cette opposition économique-politique d'obédience libérale et anticléricale essentiellement concentrée dans les villes et les centres industriels du pays. Déjà, celle-ci ne lui pardonnait pas sa loi sur le jury d'examen ⁸⁰. Et, cette fois encore, à ses yeux, le ministre de l'Intérieur démontrait sa "faiblesse ambitieuse": il sacrifiait ses propres positions au profit de la majorité pour se maintenir au pouvoir ⁸¹.

C. *Evaluation du rapport des forces*

Les intérêts fonciers se ralliaient massivement à ce projet de loi protectionniste en le votant, au Sénat par 23 voix contre 3 et une abstention, à la Chambre par 46 voix contre 26.

Le vote très majoritaire du Sénat ne doit pas étonner. On l'a dit, la propriété terrienne y était largement représentée. Par ailleurs, comme le soulignait le sénateur Dumon-Dumortier, la section centrale avait peu modifié la proposition primitivement déposée par celui-ci. Quelques correctifs seulement y avaient été introduits : seul le droit d'entrée prévu sur la tranche la plus élevée du prix du froment (de 22 à 24 fr.) s'était vue réduite de moitié (de 6 fr.25, ils devenaient 3 fr.) ; aux dix nouveaux marchés régulateurs proposés par le Sénat, la section centrale en avait encore ajouté deux ; une autre proposition sénatoriale, portant à quatre semaines, au lieu de deux, le temps estimé nécessaire pour calculer le prix moyen des mercuriales, n'avait pas non plus été retenue par la section centrale ⁸².

Les 36% de députés qui, à la Chambre, s'opposaient au projet de loi, rejetant tout à la fois le gouvernement Nothomb comme tel, se groupaient, on le sait, essentiellement autour des grands centres urbains, commerciaux et industriels du pays, comme on peut en juger à la lecture du tableau I.

La cristallisation des attitudes au moment du vote de la loi dans son ensemble reproduisait, en fait, relativement clairement le partage des voix qui s'était opéré à

(77) Cfr. Lys, APCH, 5.05.1845, p. 1586 ; Delehaye, APCH, 7.05.1845, p. 1619.

(78) Cfr. Lys, APCH, 5.05.1845, p. 1587.

(79) *Ibidem*.

(80) Cfr. Delfosse, APCH, 7.05.1845, p. 1633.

(81) *Ibidem*.

(82) Cfr. Documents parlementaires, Sénat, 14.05.1845, p. 1736.

l'occasion des nombreux amendements déposés, le plus souvent, par la minorité politique. Ainsi, le vote sur la "demande de clôture" de la discussion se répartissait en 43 voix "pour" et 31 voix "contre".

L'amendement déposé par le député B. Dumortier demandant "l'ajournement des dispositions relatives aux droits d'entrée" rassemblait 36 voix "pour" et 41 voix "contre". Ce vote témoignait de l'alliance entre les intérêts agricoles "extrémistes" et les représentants des positions urbaines et industrielles.

L'"amendement Coghen" accordant au gouvernement l'autorisation d'interdire la libre entrée du froment ayant atteint le prix de 20 fr. si celui-ci observait des manœuvres frauduleuses ⁸³ recueillait 35 voix "pour" contre 42.

Les députés favorables à cet amendement estimaient que ce dernier bouleversait la totalité du projet ; il devait démontrer "aux plus crédules" que ceux qui le repoussaient voulaient autre chose que d'éviter la fraude, c'est-à-dire qu'ils voulaient une augmentation des droits d'entrée ⁸⁴.

La question posée par le député anversois Ch. Rogier, demandant s'il y aurait un droit d'entrée sur le froment alors que celui-ci aurait atteint le prix de 20 francs l'hectolitre, comptabilisait 27 réponses négatives contre 47 positives.

Enfin, la proposition de la section centrale sur les droits à percevoir au delà du prix de 20 fr. l'hectolitre de froment, rassemblait 46 députés "pour", 26 "contre" et 2 abstentions.

Il est intéressant de comparer la répartition géographique de ces différents votes de la Chambre. Comme nous l'annoncions, le noyau dur des opposants se retrouve systématiquement autour des grands centres urbains, commerciaux et industriels. Signalons, à cet égard, que parmi les 26 députés ayant voté contre ce projet de loi dans son ensemble, se retrouvent les noms de 22 députés qui cherchaient la dissolution du gouvernement Nothomb lors d'une "adresse" qu'ils remettaient au Roi le 31 janvier 1845 ⁸⁵.

(83) Cfr. APCH, 7.05.1845, p. 1621.

(84) Cfr. Verhaegen, APCH, 7.05.1845, p. 1628.

(85) Cfr. APCH, 31.1.1845, p. 664. (Annexe, p. 28)

TABLEAU I

Répartition des votes à la Chambre ou au Sénat dans le cadre de la discussion des lois du 31 décembre 1844 et du 7 mai 1845. (P = 'pour'; C = 'contre'; A = 'abstention')

Arrondissements des élus	1	2	3	4	5	6	7	8
Bruges	PC	P	PPC	PC	PCC	PCC	PCC	PPC
Ostende		CC						
Furnes								
Dixmude	C		P	P	C	C	P	P
Ypres	C		PP	PPP	CC	CC	PP	PP
Courtrai	C	P	PPP	PPC	PCC	CCC	PPP	PPP
Roulers	CC	P	PP	PP	CC	CC	PP	PP
Thielt	P	C	P	P	C	C	P	P
Eecloo		C	P	P	C	C	P	P
Gand	CC	PP	PPCCC	PPCCCC	PPPPPC	PPPCC	PPPCCC	PPPCCC
Audenarde	C	P	PC	PC	PC	PC	PC	PC
Alost	PC	PP	PP	PP	CC	C	PP	PP
Termonde	PC	P	PC	PP	PC	PC	PC	PC
Saint-Nicolas	PPP	C	P	P	C	C	P	P
Anvers	PPC	PPC	PCC	PCCC	PPPP	PPPP	CCCC	CCCA
Malines			PPP	PPP	CCC	PPP	PPP	PPP
Turnhout	C	C	P	P	C	C	P	P
Maeseycck	C		P	P	C	C	P	
Tongres	CP		PPC	PP	CC	CC	PP	PP
Hasselt	P	C	P	P	C	C	P	P
Louvain	PPPC	C	PPP	PPP		CCCC	PPPP	PPPP
Bruxelles	PPPPC	PP	CCCCC	CCCCC		PPPPP	CCCCC	CCCCC
Nivelles	PC	PC	PP	P		CC	PP	
Ath	PC	P	PP	PP	CC	CC	PP	PP
Tournai	PPCC		P	PC	PCC	PCC	PCC	PA
Mons	PP	PC	CC	CCC	PPP	PPP	CC	CC
Soignies		C		C	P		P	P
Charleroi	PPP	C	PPC	PC	P	PC	PC	PC
Thuin	P				PC	P		
Philippeville	P							
Dinant	C			C	C	C	P	P
Namur	PP	P	PPC	PPC	PCC	PCC	PPC	PPC
Huy	P	P	PC	PC	PC	PC	PC	PC
Waremme				P		C	C	P
Liège	PCCC	CC	PCCC	CCCC	PPPP	PPPPP	CCCC	CCCC
Verviers	CC	P	CC	CC	PP	PP	CC	CC
Marche	C			C		C		
Bastogne			C	C	P	P	P	C
Arlon	C	P	P	P	C	C	P	P
Viron								
Neufchâteau	C		P	P	C	C	P	P

1. Répartition des votes à la Chambre sur l'amendement demandant la mise en application de l'article 2 du projet de loi. Députés présents : 69,89%, vote 'pour' : 50,76%, vote 'contre' : 49,24%.

2. Répartition des votes au Sénat sur l'ensemble du projet de loi. Sénateurs présents : 77%, vote 'pour' : 54,05%, vote 'contre' : 40,55%, abstention : 5,40%.
3. Répartition des votes à la Chambre sur l'ensemble du projet de loi sur les céréales : Députés présents : 77,42%, vote 'pour' : 63,89%, vote 'contre' : 36,11%.
4. Répartition des votes à la Chambre sur l'amendement demandant la clôture de la discussion. Députés présents : 79,57%, vote 'pour' : 58,11%, vote 'contre' : 41,89%.
5. Répartition des votes de la Chambre sur l'amendement relatif à l'ajournement des dispositions relatives aux droits de protection. Députés présents : 82,79%, vote 'pour' : 46,75%, vote 'contre' : 53,25%.
6. Répartition des votes de la Chambre sur l'amendement Coghen. Députés présents : 82,79%, vote 'pour' : 45,45%, vote 'contre' : 54,55%.
7. Répartition des votes de la Chambre sur la 'question Rogier'. Députés présents : 79,57%, vote 'pour' : 63,51%, vote 'contre' : 36,49%.
8. Répartition des votes de la Chambre sur la proposition de la section centrale quant aux droits à percevoir au-delà de 20 fr. Députés présents : 79,57%, vote 'pour' : 62,16%, vote 'contre' : 35,14%, abstentions : 2,70%.

III. La loi du 24 septembre 1845 et l'exacerbation des conflits d'intérêts

A. Présentation du projet de loi

Article 1 : Jusqu'au 1er juin 1846, continueront d'être libres à l'entrée : le froment, le seigle, l'orge, le sarrasin, le maïs, les fèves et vesces, le foin, l'avoine, les gruaux ou orge perlée, les féculs de pommes de terre et d'autres substances amilacées, le vermicelle, macaroni et semoule, les pommes de terre, le riz. Le gouvernement pourra, en outre, accorder pour le même terme la remise totale ou partielle des droits d'entrée sur les farines, sur le bétail et sur toute denrée alimentaires non désignée au présent article. Il sera perçu sur ces objets un droit de balance de 10 centimes par 1.000 kilogrammes.

Article 2 : Il sera accordé, jusqu'au 1er juin 1846, une remise du droit de tonnage pour l'importation des pommes de terre qui seront reconnues de bonne qualité et qui seront déclarées en consommation.

Article 3 : Jusqu'au 1er juin 1846, continueront d'être prohibés à la sortie : le sarrasin, les pommes de terre.

Article 4 : Sont prohibés à la sortie jusqu'à l'époque indiquée à l'article précédent : le froment, le seigle, l'orge, l'avoine, les féculs de pommes de terre, les pois, les fèves, les vesces, les gruaux de toute espèce.

Article 5 : Le gouvernement pourra interdire, en outre, la sortie des farines, sons et moutures de toute espèce, du pain et du biscuit.

Il pourra faire cesser, en tout ou en partie, les effets des art. 2 et 3 et les prohibitions qui seraient établies en vertu du présent article.

Article 6 : Il est ouvert au budget du ministère de l'Intérieur (exercice 1845) un crédit supplémentaire de 2 millions pour mesures relatives aux subsistances.

Ce crédit formera l'article unique du chap. XXIII de ce budget.

Il sera fait aux chambres, avant le 31 décembre 1846, un rapport spécial sur les mesures adoptées et sur les dépenses faites en vertu de la présente loi (APCH, le 16 septembre 1845, p. 3).

Au lendemain des élections du 10 juin 1845 renouvelant la moitié de la Chambre des Représentants ⁸⁶ et devant le succès remporté, à cette occasion, par de nouvelles personnalités libérales, le gouvernement Nothomb donnait sa démission. Ce fut donc le gouvernement Van de Weyer, nouvellement constitué ⁸⁷ qui, devant le "mauvais état confirmé des récoltes du pays" et plus particulièrement de celle des pommes de terre ⁸⁸, convoquait, en catastrophe, les chambres législatives afin qu'elles régularisent et complètent les mesures édictées par l'arrêté ministériel du 5 septembre établissant la libre entrée des denrées alimentaires précitées (moyennant un simple droit de balance de 10 centimes par 1.000 kilogrammes) et prohibant la sortie des pommes de terre et du blé sarrasin.

Faute de statistiques précises, l'exécutif estimait, grosso modo, à 12 millions d'hectolitres la consommation des pommes de terre en Belgique. Cette denrée constituait "la base principale de l'alimentation pour les classes ouvrières et surtout pour les habitants des campagnes" ⁸⁹. Suivant le ministre des Finances, M. Malou, "l'intérêt dominant dans les circonstances actuelles" était d'assurer "l'approvisionnement du pays et de prévenir un grand renchérissement des denrées alimentaires" ⁹⁰.

Plus spécifiquement, le gouvernement devait veiller à disposer de marchandises qui remplaceraient la pomme de terre. Tout comme il devait assurer du travail aux "populations les plus nombreuses" afin qu'elles aient les moyens d'acquérir ces marchandises ⁹¹.

Le ministre des Travaux Publics, M. d'Hoffschmidt, annonçait ainsi : "pendant l'hiver, il y aura beaucoup plus de travaux pour la construction et l'extension des voies de communication qu'à aucune autre époque. Ces travaux consisteront en construction de routes nouvelles et de quelques canaux, en travaux à exécuter aux chemins de fer de l'Etat, et je l'espère, aux chemins de fer concédés à la fin de la dernière session" ⁹².

Soucieux, par ailleurs, des intérêts agricoles et commerciaux, le gouvernement notait, pour les premiers, qu'ils ne pâtiraient en rien de la libre circulation des marchandises momentanément décidée, car la Belgique n'avait pas été la seule frappée,

(86) Les provinces ayant recouru aux élections furent celles d'Anvers, du Brabant, du Luxembourg, de Namur et de Flandre occidentale.

(87) Le ministre de l'Intérieur en était Van de Weyer, le ministre des Finances Malou et le ministre des Affaires Etrangères Liedts.

(88) Cfr. Malou, ministre des Finances, 16.09.1845, pp. 1-2.

(89) J. Malou, APCH, 16.09.1845, p. 1.

(90) J. Malou, APCH, 16.9.1845, p. 2.

(91) Cfr. Malou, APCH, 20.09.1845, p. 18.

(92) APCH, 20.09.1845, p. 22.

il s'avérait, dès lors, probable que des prix élevés ou du moins suffisamment rémunérateurs se maintiendraient jusqu'à l'époque fixée par le projet de loi et peut-être plus longtemps encore⁹³; quant aux seconds, le régime des entrepôts et de transit continuant de subsister, ils ne devaient pas, eux non plus, souffrir des mesures prévues.

Enfin, si l'exécutif étendait la prohibition de sortie au froment, au seigle, à l'orge, à l'avoine et aux féculés de pommes de terre, c'était davantage pour "calmer" les appréhensions de la population que justifié "par une appréciation raisonnée des faits"⁹⁴.

Comment les chambres législatives allaient-elles réagir face à ces mesures d'exception ?

B. *Position des intérêts socio-économiques de la Chambre et du Sénat*

La législature soulignait, unanimement, le caractère désastreux de la situation ; elle aurait des retombées majeures sur les "classes pauvres", les "classes ouvrières" et la population des campagnes surtout. De "famine", il n'était cependant pas question : la récolte des céréales avait été bonne. Le gouvernement devait toutefois veiller à assurer l'alimentation de la plus grande masse des consommateurs. Il devait aussi faire en sorte que le prix des céréales soit accessibles aux "classes ouvrières" et qu'elles aient les moyens de se les procurer. Ici encore, un large consensus était réalisé sur la nécessité de multiplier les travaux d'utilité publique car les mesures douanières ne seraient pas suffisantes pour subvenir aux besoins des "classes nécessiteuses". A cet effet, il faudrait empêcher que ce ne soient les ouvriers étrangers qui viennent profiter de ces emplois, la disette régnant également dans les pays limitrophes de la Belgique. Donner du travail à la "classe ouvrière" était d'autant plus recommandable qu'il fallait éviter de l'amalgamer avec la "classe indigente" dont l'état de mendicité devenait vite un véritable engrenage⁹⁵.

Les vues convergeaient encore sur le thème des habitudes alimentaires "des populations"; ce thème faisait écho à des préoccupations largement diffusées par la presse de l'époque : y avait-il un moyen de modifier ces habitudes ? Les classes moyennes ne devraient-elles pas manger davantage de viande et de poisson sec ? Elles seraient ainsi "moins consommatrices de pain, de pommes de terre, de riz et des autres fa-

(93) Cfr. Malou, APCH, 16.09.1845, p. 2.

(94) Cfr. APCH, 16.09.1845, p. 2.

(95) Cfr. Desmet, APCH, 20.09.1845, p. 14 ; d'Hoop, APS, 23.09.1845, p. 30 ; vicomte Desmanet de Biesmes, APS, 23.09.1845, pp. 30-31 ; Comte Vilain XIII, 23.09.1845, p. 32 ; Baron Dellafaille, 23.09.1845, pp. 32-33 ; Comte de Ribaucourt, 23.09.1845, APS, p. 33 ; Baron de Stassart, 23.09.1845, p. 33 ; de Rouillé, APS, 23.09.1845, p. 34 ; Comte de Mérode, APS, 23.09.1845, p. 35 ; Siraut, APS, 24.09.1845, p. 37 ; Baron de Royer, APS, 24.09.1845, p. 38 ; Baron de Macar, APS, 24.09.1845, p. 39 ; Dupont d'Ahérée, APS, 24.09.1845, p. 43 ; Bonné-Maes, 24.09.1845, p. 43.

rineux de nécessité”⁹⁶ qu’elles laisseraient, dès lors, à un prix plus accessible “aux pauvres et aux ouvriers”. Par ailleurs, ne faudrait-il pas que “les ouvriers travaillant dans l’industrie des mines, des usines métallurgique, des verreries”, puissent se nourrir de viande pour faire face “au déploiement des forces musculaires” dont ils doivent user dans des entreprises⁹⁷?

“Ventre affamé n’a pas d’oreille” se disait-on, également, sur les gradins de la Chambre et du Sénat. Que le gouvernement s’inspire donc de ce vieil adage et qu’il prenne les mesures en conséquence : l’ordre social devait être maintenu.

La crise alimentaire avait-elle donc eu raison des tensions économique-politiques que l’étude des lois précédentes avait permis de dégager ? Certes non ! Au-delà de cette belle unanimité que nous venons de décrire, nos hémicycles politiques vibraient des plus vives tensions économiques, politiques, régionales.

Les régions se disputaient le concours de l’Etat pour qu’il multipliât ses travaux d’utilité publique ou fasse pression sur les entreprises privées pour qu’elles accélèrent leurs engagements. Des querelles d’urgence surgissaient entre telle ou telle province, tel ou tel arrondissement, s’estimant le plus gravement atteint par la crise⁹⁸.

Le choix de la politique économique la plus adaptée aux circonstances entraînait des discordes non seulement entre les représentants des intérêts fonciers et industriels mais aussi entre les députés et les sénateurs des grands centres urbains, commerciaux qui, pourtant, avaient fait cause commune dans le cadre de la discussion de la loi de mai 1845.

Le commerce maritime demandait l’ouverture des frontières. En ce sens, la libéralisation des importations prévues par le gouvernement lui paraissait très satisfaisante. Par contre, la prohibition de sortie était la plus absurde des décisions. La Belgique subissait des actes de rétorsion de la part des pays étrangers alors qu’elle avait, elle-même, tant intérêt à pouvoir exporter⁹⁹. Le commerce rejetait également le délai de prolongation prévu par le gouvernement pour la libéralisation des importations, il souhaitait un allongement de ce délai (ne fût-ce que deux mois supplémentaires) : il en allait de la sécurité de ses transactions sur le plan international¹⁰⁰. Il demandait, enfin, que le gouvernement se mêlât le moins possible des opérations commerciales¹⁰¹.

(96) Osy, APCH, 20.09.1845, p. 14.

(97) Castiau, APCH, 20.09.1845, p. 19 ; cfr. aussi comte Vilain XIII, APS, 24.09.1845, p. 40 ; Baron de Macar, APS, 24.09.1845, p. 39 ; Baron Dellafaille, APS, 24.09.1845, p. 40 ; Baron de Stassart, APS, 24.09.1845, p. 41 ; Castiau, APCH, 20.09.1845, p. 19 ; Lys, APCH, 20.09.1845, p. 17.

(98) Cfr. Marquis de Rodes, 24.09.1845, p. 41 ; d’Hoop, 23.09.1845, p. 30.

(99) Cfr. Osy, APCH, 20.09.1845, p. 14.

(100) Cfr. Osy, APCH, 20.09.1845, p. 16.

(101) Cfr. Osy, APCH, 20.09.1845, p. 14 ; baron de Macar, APS, 24.09.1845, p. 39.

Ces différentes positions isolaient, ostensiblement, le grand négoce anversois des autres centres urbains du pays. Ainsi, Bruxelles et Liège appuyaient les mesures de prohibition de sortie du gouvernement : il fallait se méfier de l'Angleterre ; en manque d'approvisionnements, elle viendrait accaparer les marchandises belges et les Etats-Unis ne pourraient pas secourir la Belgique à temps et en suffisance ¹⁰². Quant à M. Castiau, député libéral, il n'hésitait pas à se distancier encore davantage du commerce maritime en qui il ne pouvait "avoir confiance" car il ne cherchait qu'à réaliser de "gros bénéfices". Cette frange radicale du parti libéral formulait, alors, un ensemble de propositions qui brouillaient plus encore les cartes du monde politique : il importait que le gouvernement intervienne et garantisse, dans l'avenir, les meilleurs plants de pommes de terre ¹⁰³; il fallait suspendre les charges fiscales qui pesaient sur les "classes nécessiteuses" (les taxes sur les boissons, les octrois communaux) ¹⁰⁴; il fallait qu'on remplace les "impôts les plus impopulaires par des taxes modérées et équitables" ¹⁰⁵; le gouvernement devait enfin autoriser les conseils communaux et les administrations de bienfaisance à acheter des denrées alimentaires et le combustible pour "les revendre ensuite aux classes ouvrières au prix coûtant ou à un prix inférieur. A cet effet, l'Etat devait, au besoin, leur faire des avances et, s'il y avait lieu, leur accorder des subsides" ¹⁰⁶. Cette gauche libérale souhaitait encore un "redressement des salaires" pour faire face au coût croissant des biens alimentaires de première nécessité ¹⁰⁷.

Ce temps de crise révélait, ainsi, bien des discordances non seulement entre Anvers et les autres centres urbains et industriels du pays, mais également au sein même du camp libéral, certains d'entre eux témoignant de positions plus nettement "à gauche" lorsqu'ils sollicitaient, par exemple, une part très active de l'Etat en faveur du monde "des nécessiteux".

L'ombre de la loi de mai 1845, communément partagée par ces différents protagonistes, réussirait cependant encore à les rassembler. Cette loi qui, finalement, n'avait pas été promulguée par le Roi, les réunissait dans une seule et même invective : c'était la propriété terrienne qui avait soufflé ce "projet de loi de famine" à la section centrale. Mais, maintenant, la situation de crise et les mesures préconisées par le gouvernement la condamnaient à une "mission expiatoire". Le député Verhaegen attisait les feux de l'opposition par l'insistance provocatrice qu'il mettait à se faire assurer que l'application de cette loi était définitivement écartée ¹⁰⁸. Et les députés d'Anvers et de Liège soulignaient, à cette occasion, qu'ils avaient le pays pour eux : "le bon sens de la nation et la réprobation de la généralité a été si forte, que le gouvernement

(102) Cfr. Delfosse, APCH, 20.09.1845, p. 15, Verhaegen, 20.09.1845, p. 17.

(103) Cfr. Lys, APCH, 20.09.1845, p. 16.

(104) Cfr. Castiau, APCH, 20.09.1845, p. 19.

(105) *Ibidem.*

(106) *Ibidem.*

(107) *Ibidem.*

(108) Cfr. APCH, 20.09.1845, p. 17.

n'a pas osé publier une loi que nous avons tant combattue" ¹⁰⁹. Ils soulignaient, enfin, que s'ils se ralliaient aux décisions du gouvernement, il s'agissait, là, d'un "vote de nécessité" et certainement pas d'un "vote de confiance" à l'égard de ce dernier. Comme le soulignait encore le député bruxellois Verhaegen : "devant une calamité publique, il ne doit pas y avoir de partis ; amis et ennemis du gouvernement doivent se donner la main" ¹¹⁰.

C'était encore du côté des intérêts fonciers que le gouvernement Van de Weyer devait trouver son meilleur appui. En effet, pour la majorité des députés et des sénateurs des campagnes, le projet de loi était satisfaisant parce que sa durée d'application restait limitée. Les mesures préconisées pourraient toujours être revues en fonction de l'évolution de la situation. Prolonger le délai de libéralisation des importations jetterait, en tout cas, "la panique parmi les fermiers qui pourraient craindre de ne pas pouvoir vendre leur prochaine récolte" ¹¹¹. De plus, ce projet s'avérait bien suffisant pour attirer dans le pays les denrées alimentaires en quantité suffisante et au meilleur marché possible ¹¹². Et, si le gouvernement avait décidé la prohibition des exportations, il l'avait fait avec la recommandation de la propriété foncière ¹¹³. Par ailleurs, si le prix des céréales restait élevé, cela résultait des nouvelles opérations de spéculation : les pommes de terre étaient la proie des "accapareurs" qui sillonnaient les campagnes ¹¹⁴. Enfin, contrairement à ce qu'affirmait le commerce, ce ne serait pas la suppression des droits d'entrée sur le bétail qui diminuerait le prix de la viande ; la suppression des droits d'octroi imposés par les villes y apporterait, par contre, le meilleur remède ¹¹⁵.

La frange "progressiste" du camp libéral et la propriété foncière parlaient-elles donc d'une seule voix lorsqu'il était question de la suppression des droits d'octroi ? Replacés dans leurs contextes, ces propos d'apparence identique recevaient une sonorité bien distincte : pour l'agriculture, il s'agissait surtout de mettre dos à dos villes et campagnes, taxations douanières indirectes sans incidence sur les produits alimentaires de grande consommation et taxations urbaines directes avec incidence sur l'alimentation publique, tandis que pour les libéraux radicaux, il s'imposait de rejeter tant les unes que les autres.

(109) Osy, APCH, 20.09.1845, p. 13 ; cfr. Delfosse, APCH, 20.09.1845, p. 14.

(110) APCH, 20.09.1845, p. 17.

(111) Desmet, APCH, 20.09.1845, p. 14 ; cfr. Baron de Baré de Comogne, APS, 24.09.1845, p. 43.

(112) Cfr. Desmet, APCH, 20.09.1845, p. 14.

(113) Cfr. Eloy de Burdinne, APCH, 20.09.1845, pp. 15-16 ; comte Vilain XIII, APS, 24.09.1845, p. 40.

(114) Cfr. comte de Renesse, APS, 23.09.1845, p. 34.

(115) Cfr. Rodenbach, APCH, 20.09.1845, p. 15 ; comte de Ribaucourt, APS, 23.09.1845, p. 33 ; Baron de Stassart, APS, 23.09.1845, p. 33 ; Baron Dellafaille, APS, 24.09.1845, p. 41 ; Comte de Renesse, APS, 23.09.1845, p. 35 ; Vicomte Desmanet de Biesmes, APS, 23.09.1845, p. 35.

La satisfaction généralement exprimée par les mandataires des arrondissements ruraux face aux mesures édictées par le gouvernement n'empêchait pas, toutefois, l'expression de certaines inquiétudes de la part de l'un ou l'autre sénateur, propriétaire terrien. Le comte de Renesse se demandait, par exemple, si le gouvernement avait prévu des mesures de "sauvegarde des intérêts des cultivateurs" dans la mesure où, "d'ici à juin 1846, le prix des céréales viendrait à tomber" ^{116?}

C. *L'évaluation du rapport des forces*

La Chambre et le Sénat votèrent à l'unanimité ce projet de loi déposé par le gouvernement Van de Weyer. On le sait, cette unanimité doit avant tout s'interpréter comme étant l'expression d'une solidarité obligée face au caractère désastreux de la situation. Les mandataires politiques ressentaient surtout la nécessité de faire *chorus* devant l'opinion publique en soutenant l'exécutif en tant que gestionnaire de la crise et d'un ordre social à préserver. Notons toutefois qu'au-delà des conflits de position qui séparaient les forces économique-politiques tels que nous les avons décrits, celles-ci pouvaient "s'entendre" non seulement autour d'un objectif communément partagé, à savoir la satisfaction des besoins alimentaires de la plus grande masse des consommateurs et le maintien d'un ordre social, mais, aussi, parce que chacune d'entre elles trouvait, dans cette situation de crise et les mesures adoptées, la satisfaction d'intérêts qui lui étaient spécifiques. Cette conjoncture de crise assurait ainsi à l'agriculture des prix de vente élevés que le gouvernement s'engageait, à ne pas trop bouleverser en proposant une loi limitée dans le temps ; le grand négoce, l'industrie manufacturière et les représentants des grands centres de consommation voyaient le pays acquis aux idées de liberté douanière ; même si cela n'était que transitoire, les faits en démontreraient l'efficacité.

Une fois encore, ce sera à partir de la prise en compte des différents amendements et des voix qu'ils recueillaient qu'on pourra se faire une idée plus précise du poids des forces en présence.

Particulièrement revendicatif en la personne du député Osy, le négoce anversois déposait divers amendements dont le plus important repoussait au 1er septembre le délai accordé par le gouvernement pour la libre entrée des produits alimentaires. Cet amendement recueillait 18 voix "pour" contre 62.

La majorité de la Chambre ralliait donc la position défendue par le nouveau ministre des Finances, M. Malou, contre l'avis d'une minorité libérale attachée aux villes d'Anvers, de Bruxelles, de Gand, de Liège et de Verviers, comme en témoigne le tableau II.

(116) APS, 23.09.1845, p. 34.

TABLEAU II

Répartition des votes de la Chambre favorables à l'amendement Osy. (P = 'pour')

Arrondissement des élus	1
Bruges	P
Gand	PPP
Anvers	PPPP
Bruxelles	PPP
Tournai	PP
Liège	PPP
Verviers	PP

1. Députés présents : 86,02%, vote 'pour' : 22,5%, vote 'contre' : 77,5%.

Malgré l'appui soutenu qu'il recevait encore des députés liégeois et verviétois, le commerce maritime n'obtenait pas plus gain de cause avec cet autre amendement demandant la remise totale ou partielle des droits d'entrée sur les farines. Le ministre des Affaires Etrangères, M. Liedts, avait, ici, pesé de tout son poids pour empêcher qu'il ne l'emportât : ne fallait-il pas protéger la meunerie, cette "industrie qui donne chaque jour du travail à un grand nombre d'ouvriers" ¹¹⁷?

M. Osy obtint, cependant, l'appui massif de la Chambre lorsqu'il proposa l'adoption d'une remise des droits de tonnage pour les navires important "des pommes de terre reconnues de bonne qualité et déclarées en consommation". Cet amendement deviendrait, ainsi, l'article 2 de la loi ¹¹⁸.

Quant au député libéral liégeois, M. Delfosse, il ralliait également la majorité de la Chambre autour de son amendement qui donnait au gouvernement "la possibilité d'accorder, pour le même terme prévu par la loi, la remise totale ou partielle des droits d'entrée sur le bétail et sur toute denrée alimentaire non désignée à l'article 1er du projet de loi" ¹¹⁹.

IV. Conclusion

Au terme de ce travail d'analyse des positions des principaux acteurs socio-politiques et de leurs rapports de force respectifs, nous pouvons répondre à certaines de nos interrogations de départ.

1. L'unionisme est avant tout une notion "politique", à ne pas étendre, indûment, au domaine économique. On ne peut considérer la période des gouvernements unionistes comme étant une période où les forces socio-économiques représentées au Parlement se fondaient, nécessairement, dans une harmonie profonde au nom de l'intérêt

(117) APCH, 20.09.1845, p. 23.

(118) Cfr. APCH, 20.09.1845, p. 24.

(119) APCH, 20.09.1845, p. 24.

supérieur du nouvel Etat. Ainsi, contrairement à la thèse la plus répandue suivant laquelle, au cours de cette période, les classes dirigeantes belges se divisaient seulement sur des questions dites "cléricales/anticléricales" et s'entendaient sur le plan économique, les gouvernements unionistes (en l'occurrence le gouvernement Nothomb et le gouvernement Van de Weyer) durent lutter, manoeuvrer, négocier leurs projets de loi face à des assemblées législatives très tendues sur les enjeux de la politique douanière en matière agricole. Sans compter que, précisément, au plan politique, les libéraux "anticléricaux" s'opposaient de plus en plus franchement à la formule des gouvernements d'union.

Si l'on envisage la gestion du nouvel Etat sous toutes ses facettes, on ne peut être étonné de cette situation de conflits au plan économique. Le consensus sur un certain type d'économie n'était guère facile à réaliser car la classe politique se voyait prise entre deux impératifs au sujet desquels le principe d'unionisme ne "prescrivait" rien : celui du libéralisme spécifique au grand négoce, aux industries en pleine croissance, voulant abolir les frontières, ouvrir les marchés, pousser la division internationale du travail et celui du protectionnisme spécifique à la propriété foncière, soucieuse de contrôler les prix agricoles au plan national et par là, celui des fermages et de la rente foncière. Le consensus s'avérait d'autant plus difficile à réaliser que les deux composantes de l'unionisme politique s'identifiaient respectivement, grosso modo, aux milieux libéraux libres-échangistes et aux milieux catholiques, en l'occurrence, protectionnistes car plus essentiellement concernés par les intérêts agricoles.

Il n'empêche que le vote acquis dans le contexte de la crise de 1845 montrait qu'une unanimité pouvait être obtenue autour d'un projet qui, au départ pourtant, avait suscité de nombreuses controverses. Comme on le sait, par ailleurs, cette unanimité s'était surtout faite au nom d'une crise à gérer et d'une "pacification" objective des tensions liée à des intérêts socio-économiques diversement "satisfaits" dans ce contexte de conjoncture exceptionnelle – unanimité à ne pas confondre donc avec l'"unanimité" d'une vision euphorique de l'unionisme, trop détachée des réalités sociales et économiques du pays.

2. L'examen des discussions parlementaires et des votes acquis autour des lois envisagées montre, plus particulièrement, la complexité du jeu des alliances entre les différentes forces économique-politiques siégeant à la Chambre et au Sénat.

La première loi illustre une double division, celle des milieux agricoles et celle des milieux libéraux.

Les milieux agricoles se séparaient entre les partisans du protectionnisme douanier et ceux qui, au contraire, souhaitaient la libéralisation des frontières en faveur du district de Verviers (via le Limbourg hollandais), étant donné les retombées positives de cette mesure pour les industries du bois et du textile dont les provinces de Namur, du Luxembourg et des Flandres pourraient profiter.

Les milieux libéraux se scindaient, quant à eux, entre les "Anversois" préférant un protectionnisme léger sur des importations venant par la mer et les industriels rejoints par les représentants des grands centres de consommation favorables à la

multiplication de points d'ouverture du pays, encourageant les importations de céréales à moindre coût.

Cette double scission entraînait, on l'a montré, une alliance peu coutumière au cours de ce XIXe siècle en Belgique (alliance provisoire, il est vrai) entre le grand négoce maritime et une fraction des milieux agricoles.

On a vu également que, suite au jeu des amendements, un vote unanime était quasiment réalisé, du moins, à la Chambre ; le Sénat plus largement dominé par la propriété foncière témoignait jusqu'au bout de sa relative insatisfaction face au projet du gouvernement trop libre-échangiste.

La deuxième loi étudiée, améliorant le protectionnisme agricole de la loi de 1834, associait dans une alliance objective d'opposition le grand négoce, l'industrie, les représentants des grandes villes ainsi que des "agriculteurs extrémistes" estimant la loi insuffisante dans son protectionnisme agricole. Alors que le Sénat votait massivement cette loi qu'il avait inspirée, la Chambre n'était pas parvenue à rallier son opposition au moment du vote final.

La troisième loi – la "loi de crise" – suscitait une grande variété de réactions à la Chambre et au Sénat avant leur complet ralliement au moment du vote de la loi dans son ensemble.

Des oppositions surgissaient, non seulement entre les milieux agricoles et les milieux industriels, mais aussi entre ces derniers et le commerce maritime, tout comme entre des libéraux "conservateurs" et des libéraux "progressistes". Des alliances partielles apparaissaient, par ailleurs, entre les libéraux, représentants des grandes villes et les intérêts fonciers (d'accord pour la prohibition de sortie des produits alimentaires) ainsi qu'entre des libéraux "progressistes" et ces mêmes intérêts fonciers (d'accord pour la suppression des droits d'octroi).

Par rapport à ces divers intérêts, les gouvernements témoignaient de fort peu d'autonomie. Leur rôle consistait à la fois à impulser des projets et à réaliser des compromis relatifs, souvent difficiles, donnant lieu à des lois pour le moins composites dont l'importance, voire la prédominance de la grande propriété foncière se dégageait notoirement ¹²⁰. La loi du 7 mai 1845 démontrait très clairement cette importance et plus particulièrement comment, contraint par les événements (l'échec de sa tentative de libéralisation en 1843 et la pression du Sénat dans le cadre de la discussion de la loi de décembre 1844), le gouvernement Nothomb s'appuyait sur le Sénat pour imposer un retour à un certain protectionnisme agricole et tenter d'assurer, par là, la continuité de son gouvernement (on était à la veille des élections de juin 1845) de plus en plus contesté par les factions libérales "anticléricales".

La modernisation de la Belgique par la voie du libéralisme ne fut donc en aucune manière linéaire. En ce milieu du XIXe siècle, les intérêts terriens ne manquaient

(120) P. DELFOSSE, *Etats, crises alimentaires et modernisation de l'agriculture en Belgique (1853-1857)*, *loc. cit.*; P. DELFOSSE, *La politique agricole de l'Etat*, *op. cit.*

pas de continuer à peser de tout leur poids, dans toutes leurs complexités. Par exemple, les milieux agricoles, n'avaient accepté les mesures de libéralisation des frontières que lorsque leurs intérêts le permirent. En période de pénurie alimentaire, l'accroissement du coût des produits de grande consommation rendait possible l'instauration du libre-échange qui, limité dans le temps, ne pouvait pas mettre en cause une fourchette de prix suffisamment rémunérateurs et garants de fermages élevés.

Nous retombons de la sorte sur une des raisons prévalant à l'unanimité des votes dans le cadre de la "loi de crise" de 1845 : à la peur des troubles sociaux s'adjoignait la conciliation objective de tous les intérêts en présence. N'était-ce pas là une préfiguration d'une des caractéristiques majeures du "système belge" de gouvernement qui ne peut s'engager réellement dans des politiques qu'après de longues tentatives de compromis – certes relatifs et provisoires – entre les principaux acteurs économique-politiques et sociaux défendant jalousement leurs intérêts ?

Annexe

22 Députés votent pour une adresse au Roi mettant fin au ministère Nothomb

Noms	Arrondissements	Provinces
Devaux	Bruges	Fl. occidentale
Delehay	Gand	Fl. orientale
d'Elhoungne	Gand	Fl. orientale
Manilius	Gand	Fl. orientale
Vilain XIII	Saint-Nicolas	Fl. orientale
Osy	Anvers	Anvers
Rogier	Anvers	Anvers
Orts	Bruxelles	Brabant
Verhaegen	Bruxelles	Brabant
Castiau	Tournai	Hainaut
Dumortier	Tournai	Hainaut
Savart	Tournai	Hainaut
Dolez	Mons	Hainaut
Lange	Mons	Hainaut
Sigart	Mons	Hainaut
Delfosse	Liège	Liège
de Tornaco	Liège	Liège
Fleussu	Liège	Liège
Lesoinne	Liège	Liège
David	Verviers	Liège
Lys	Verviers	Liège
de Mayer	Arlon	Luxembourg

(APCH, 31 janvier 1845, p. 664)

Elévation du prix des pommes de terre entre la 1ère semaine de juin et la 2ème semaine de septembre 1845

En francs les 100 kilogrammes

	1ère semaine juin	2ème semaine juin	2ème semaine septembre
Ath	6.00		14.00
Courtrai		4.50	8.50
Furnes	2.67		8.50
Eecloo	3.89		7.69
Saint-Nicolas	6.36		10.00
Termonde	5.74		12.00
Grammont		6.30	7.60
Bruxelles	9.00		13.00
Anvers	4.75		8.25
Namur	4.35		5.71
Bastogne	1.50		3.00
Arlon		3.00	3.50

Extrait de la "Sentinelle des Campagnes", cfr. APCH, 17.09.1845, p. 8.

Summary : The agricultural policy of the Belgian State in the period of 1844-1845.

This article concerns the study of the agricultural policy of the Belgian State in the period of 1844-1845. Behind the technical formulations of diverse and even contradictory laws and regulations, the interest is to reveal the political and economical interests and strategies of the main political actors. This period is at the end of the well-known belgian "Unionism" that means the alliance of the dominant forces, catholics and liberals. The study shows that this period is not exempt of conflicts between those forces, with behind them respectively agricultural and industrial interests, with a more predominant weight of the latter than the usual theory of modernization usually had assessed.

Politieke Wetenschappen aan de Universiteit Antwerpen *

door Guido DIERICKX

Hoogleraar aan de Universitaire Faculteiten Sint-Ignatius te Antwerpen en aan de Universitaire Instelling Antwerpen.

Inleiding.

Sinds de herziening van het curriculum in 1985 telt het Departement Politieke en Sociale Wetenschappen van de Universitaire Instelling Antwerpen een Afdeling Politieke Wetenschappen naast de Afdeling Sociale Wetenschappen. In deze afdeling werd de richting Internationale Politiek uitgebouwd ¹. Thans blijkt dit studieaanbod een vrij groot succes te kennen. Het gewone programma van de richting Internationale Politiek wordt in de eerste licentie gevolgd door 11 studenten, in de tweede licentie zelfs door 20 studenten. Voegen we daarbij 36 studenten van de Bijzondere Licentie Internationale Politiek (BLIP) die, na andere universitaire studies, een verkort en éénjarig programma volgen en 16 BLIP-studenten die nog aan hun verhandeling werken. Alles samen biedt het Departement dus aan een tachtigtal studenten de kans om zich op de studie van de (internationale) politiek toe te leggen. Daarmee is deze afdeling sterker dan de Afdeling Sociale Wetenschappen die haar twee rich-

* Artikel in de reeks: De politologie in België.

Zie: G. PROVOOST, De politieke wetenschap aan de Rijksuniversiteit te Gent. In: *Res Publica*, 1977, nr. 4, blz. 675-684.

R. MAES, De politiek-wetenschappelijke opleidingen en het politiek-wetenschappelijk onderzoek aan de Katholieke Universiteit te Leuven. In: *Res Publica*, 1978, nr. 1, blz. 169-188.

(1) "Universiteit Antwerpen" is de gezamenlijke benaming voor de drie Antwerpse universitaire instellingen, namelijk het Rijksuniversitair Centrum te Antwerpen (RUCA), de Universitaire Faculteiten Sint-Ignatius te Antwerpen (UFSIA) en de Universitaire Instelling Antwerpen (UIA). Deze drie instellingen zijn geografisch gespreid en hebben elk hun eigen geschiedenis, structuur en basisopties. (Algemene Gids, Universiteit Antwerpen, 1989-1990).

Het RUCA is een rijksinstelling en omvat een volledige Faculteit Toegepaste Economische Wetenschappen, een Hoger Instituut voor Vertalers en Tolken, een College voor de Ontwikkelingslanden en de kandidaturen van de Faculteiten Wetenschappen en Geneeskunde. De UFSIA is een vrije instelling, geïnspireerd door de christelijke levensbeschouwing, en omvat een volledige Faculteit Toegepaste Economische Wetenschappen naast de kandidaturen van de Faculteiten Wijsbegeerte en Letteren, Politieke en Sociale Wetenschappen en Rechten. De UIA is een pluralistische instelling en verstrekt licentiaats- en doctoraatsonderwijs in de meeste studierichtingen waarvan de kandidaturen aan de UFSIA of het RUCA kunnen worden gevolgd. De samenwerking tussen deze drie instellingen is nu al aanzienlijk. Men hoopt ze nog verder op te voeren tot op een niveau die de wetgever zou toelaten de UA als een volwaardige universiteit te erkennen.

tingen Cultuur en Welzijnszorg enerzijds, Bedrijfsbeleid anderzijds, aanbiedt aan 33 dagstudenten en 11 werkstudenten.

Dit jaar werd door het Departement ook begonnen met een Afdeling Bestuurswetenschappen voor werkstudenten die een twaalftal kandidaten wist aan te trekken in het eerste licentiejaar.

Het Departement wil dus duidelijk werk maken van een studieaanbod in het domein van de politieke wetenschap. Deze bijdrage wil uiteenzetten hoe het tot deze keuze gekomen is en hoe ze voorbereid werd.

De oprichting van afzonderlijke afdelingen voor Internationale Politiek en voor Bestuurswetenschappen werd bevorderd door de steun van andere geledingen van de Universiteit Antwerpen. Deze steun was zelfs absoluut nodig in een tijd waar nieuwe universitaire initiatieven aangemoedigd worden maar niet veel mogen kosten. Belangstelling voor politieke verschijnselen bestond al aan de Faculteiten van de Rechten (UFSIA en UIA) en van de Toegepaste Economische Wetenschappen (UFSIA). Daarnaast was er uiteraard ook plaats voor de studie van de politiek in de Kandidatuur Politieke en Sociale Wetenschappen van de UFSIA. We willen het aanbod van deze drie faculteiten op het stuk van de studie van de politiek bondig schetsen. Zo zal duidelijker worden uit welke verworvenheden het Departement Politieke en Sociale Wetenschappen (PSW) van de Universitaire Instelling Antwerpen (UIA) heeft kunnen putten.

Bouwstenen : Faculteit Rechten, UFSIA en UIA.

De kandidaturen in de Rechten van de UFSIA bestaan in principe sinds 1965. Vanaf 1967 werd het programma ook in feite aangeboden. Veel vakken met belangstelling voor politieke fenomenen mocht men daar niet verwachten en zeker geen vakken met een specifiek politologische benaderingswijze. We kunnen alleen vermelden dat er vanaf 1967 ook "Politieke en Parlementaire Geschiedenis van België" op het programma staat en vanaf 1968 een keuzevak "Teksten over Recht en Staat".

De juridische benadering van de politieke verschijnselen komt in de Faculteit Rechten pas aan bod in de licenties, die vanaf 1972 een onderdeel vormen van de UIA. Hier staat uiteraard Staatsrecht, Administratief Recht en Volkenrecht op het programma. De latere afdeling Internationale Politiek zal vooral gebruik kunnen maken van de belangstelling voor het recht van de Europese en van andere internationale instellingen, voor volkenrecht en voor dergelijke onderwerpen meer.

Bouwstenen : Faculteit Toegepaste Economische Wetenschappen, UFSIA.

De Faculteit TEW van de UFSIA heeft een veel oudere traditie. In de jaren zestig bestond er op licentieniveau een Handels- en Consulaire richting die een aantal vakken over internationale betrekkingen samenbundelde. Hier doceerde P. Van de Meerssche over Diplomatieke Geschiedenis, J. Arts over Vergelijkend Grondwettelijk Recht en R. Pourvoyeur over Internationale Instellingen en over Europese Eco-

nomische Vraagstukken. Ook elders kwamen nog vakken voor die bij deze domeinen aansloten.

De richting Handels- en Consulaire Wetenschappen heeft later een aantal naamveranderingen en curriculumwijzigingen ondergaan. In 1968 verschijnt ze als de richting Internationale Economie. Haar programma werd verder aangevuld met Internationaal Publiekrecht (Y. Van Der Mensbrugge) en met Politieke Geschiedenis van België (K. Van Isacker). In 1970 is er opnieuw sprake van een Consulaire Richting maar het vakkenaanbod blijft grosso modo hetzelfde.

In 1982 wordt echter een ingrijpende curriculumwijziging doorgevoerd. De Consulaire Richting wordt omgedoopt tot een oriëntatie Internationale Economie en Diplomatieke Betrekkingen. Daarnaast verschijnt een oriëntatie Overheidsbeheer die zich meer zou toeleggen op het beleid en het beheer van openbare besturen en van non-profit organisaties. Beide oriëntaties kunnen gevolgd worden in de tweede licentie en vormen een onderdeel van de richting Publieke Economie waarvoor de studenten al in de eerste licentie kunnen kiezen.

Deze hervorming schiep dus de mogelijkheid om niet enkel de belangstelling voor de internationale betrekkingen uit te bouwen maar ook voor bepaalde aspecten van het nationale politieke bestel. In de eerste licentie bood de richting Politieke Economie vakken aan zoals Maatschappelijke Economie, Welvaartseconomie, Organisatie van de Belgische Economie, Publieke Financiën, Sociale Economie, Publieke Bedrijfseconomie, Grondwettelijk en Administratief Recht. Docenten waren o.a. G. Carrin, G. Blauwens, S. Plasschaert, W. Moesen, W. Nonneman, F. Debaedts.

In de tweede licentie, oriëntatie Internationale Economie en Diplomatieke Betrekkingen, stond P. Van de Meerssche in voor de vakken Internationale Betrekkingen en Internationaal Publiekrecht en R. Pourvoyeur voor Europese Economische Integratie, Internationale Organisaties, Complementen Reële Internationale Economie. Met deze opsomming willen we enkel de meest "politiek" geladen vakken aanstippen.

Vooraf in de tweede licentie, oriëntatie Overheidsbeheer, kwam de nieuwe aandacht voor de politieke structuren en verschijnselen tot uitdrukking. Bij wijze van voorbeeld vermelden we de volgende vakken :

- Bestuurswetenschap (W. Moesen)
- Comptabiliteit van Openbare Besturen (W. Moesen)
- Complementen van Publieke Financiën (G. Carrin)
- Systemen van Nationale Boekhouding (M. Van Geel)
- Politieke en Parlementaire Geschiedenis van België (J. Van Den Broeck).

De richting Publieke Economie ontstond uit de wens om in de faculteit naast de toegepaste ook een meer algemene, theoretische economische wetenschap te kunnen cultiveren. Omwille van haar aandacht voor sociale en politieke structuren wekte zij nogal wat aandacht bij de studenten die aan dezelfde UFSIA hun kandidatuur PSW voltooiden. Tot dan gold het voor deze laatsten als normaal hun studies verder te zetten aan de Faculteit PSW, aan de K.U. Leuven of aan het Departement PSW

van de UIA. Mits een bescheiden aanvullende proef konden ze ook overstappen naar de naburige Faculteit TEW. Na deze curriculumwijziging werd dit alternatief aantrekkelijker dan tevoren.

Een aantal kandidaten PSW zijn inderdaad overgestapt naar de richting Publieke Economie van TEW. Dit heeft echter niet volstaan om van deze vernieuwing een groot succes te maken. De recrutering binnen de grote groep van kandidaten TEW bleef bescheiden. En ook het succes van de afgestudeerden op de arbeidsmarkt bleef achter bij dat van de richtingen Bedrijfseconomie en Kwantitatieve Economie.

In 1987 zag de faculteit zich verplicht haar ambities enigszins terug te schroeven. De richting zou voortaan Algemene Economie heten, de oriëntatie Overheidsbeheer verloor haar autonomie en werd opgenomen in de oriëntatie Economisch en Financieel Beleid. Het meest "politieke" vak, namelijk Bestuurswetenschap, werd niet meer gedoceerd.

De poging om een eigen richting of oriëntatie te wijden aan politieke structuren of processen was geen groot succes geworden. Dat wil niet zeggen dat er op het TEW-curriculum niet her en der vakken voorkomen die van enige belangstelling voor het politieke getuigen. Ondertussen was immers meer plaats ingeruimd voor de studie van de Europese (economische) integratie en vooral voor het ontwikkelingsbeleid. Aan dit laatste werd zelfs een eigen studiecetrum besteed. In de schoot van de Faculteit TEW heeft zich dus geen autonome en gebundelde belangstelling voor de politiek ontwikkeld. Wel heeft het Departement PSW van de UIA een beroep kunnen doen op elementen die hier aanwezig waren, o.a. op de deskundigheid inzake Publieke Financiën.

Bouwstenen : Faculteit Politieke en Sociale Wetenschappen, UFSIA.

Tijdens de eerste jaren na de oprichting in 1965 werd het curriculum van de Faculteit PSW gekenmerkt door enig tasten en zoeken. Vanaf de aanvang werd er nogal wat plaats ingeruimd voor vakken van Publiekrecht zoals Volkenrecht en Internationale Instellingen (Y. Van Der Mensbrugge) en Administratief Recht (L. Ryckeboer). Maar in een faculteit zoals deze mocht men ook vakken verwachten die politieke verschijnselen vanuit een eigen politologisch perspectief zouden benaderen. In feite waren die nauwelijks te bespeuren. Op het programma stonden alleen een Encyclopedie der Politieke en Sociale Wetenschappen en een Algemene Theorie der Politieke Instellingen, beide gedoceerd door H. Deleeck. Maar het tweede vak zou het volgende academiejaar al van het programma verdwijnen.

Aanvankelijk ook mochten de studenten kiezen tussen verschillende richtingen die hen op verschillende specialisaties zouden voorbereiden. Er werden zelfs een richting Openbaar Bestuur en een richting Politieke Wetenschappen voorzien naast een richting Sociale Wetenschappen en een richting Sociologie. In feite betekende dit onderscheid niet veel. Het eigen profiel van deze richtingen was zwak en werd niet lang volgehouden. Vanaf 1970 bleven er nog slechts twee richtingen over, nl. Sociologie en Politieke Wetenschappen. Het belangrijkste onderscheid bestond toen in de sa-

menstelling van het pakket Publiekrecht en in de keuze voor een seminaire Sociologie, resp. Politieke Wetenschap.

In feite zou stilaan blijken dat de studenten konden kiezen tussen twee grote alternatieven : sociologie en sociaal beleid, naargelang ze zich meer aansloten bij één van de twee dominante, voltijdse professoren van de faculteit, nl. J. Van Houtte en H. Deleecq. Trouwens, rond deze twee polen werd het wetenschappelijk onderzoek opgezet. Er ontstond een Centrum voor Rechts-sociologie naast een Centrum voor Sociaal Beleid. In 1973 werd het onderscheid tussen de twee richtingen opgeheven en bleef nog enkel de richting Sociologie over. Het enig element van keuze was het seminarie. De studenten konden inderdaad een seminarie Politiek kiezen dat verzorgd werd door H. Deleecq en G. Dierickx.

In 1970 verscheen opnieuw een vak Inleiding tot de Politieke Wetenschap op het programma (voor de toenmalige richting Politieke Wetenschap) maar het had geen eigenlijk docent en werd in feite ingevuld door een reeks gastsprekers. Vanaf 1973 werd dit vak in feite niet meer gedoceerd, hoewel het op het programma vermeld bleef. Pas vanaf 1980 werd het vak in ere hersteld en verplicht gesteld voor alle studenten in de eerste kandidatuur. Het werd toevertrouwd aan G. Dierickx die er een empirisch-politologische invulling aan gaf.

Gecombineerd met het Seminarie Politieke Problemen vormde het vak Inleiding tot de Politieke Wetenschap zowat de politologische inbreng in het PSW-curriculum. Een eigen richting werd door niemand nog overwogen. Periodisch komen studenten aandringen op een grotere ruimte voor de Politieke Wetenschap. Inderdaad beleeft deze belangstelling ook in de PSW op UFSIA een hoogconjunctuur sinds het einde van de jaren zeventig. Maar er is weinig ruimte en de ruimte die soms vrijkomt, wordt ook nog door andere materies opgeëist.

Wel werd in 1987 een richting Bestuurswetenschappen opgericht en 's avonds aangeboden aan werkstudenten. Sinds geruime tijd bestond een Provinciaal Hoger Instituut voor Bestuurswetenschappen te Antwerpen (PHIBA), dat zich tot taak stelde aan ambtenaren en overheids personeel een voortgezette vorming aan te bieden. Dit PHIBA zocht toenadering tot de Faculteit PSW van UFSIA om aan deze opleiding een universitair statuut te geven. Zo werd vanaf 1987 een eerste en vanaf 1988 een tweede kandidatuur aangeboden. (Vanaf 1989 werden ook licentiejaren voorzien in het kader van het Departement PSW-UIA).

Het programma van de richting Bestuurswetenschappen loopt grotendeels parallel met het normale programma PSW. We vermelden hier enkel de eigen vakken :

Eerste kandidatuur :

- Administratieve Organisatie van België (O. Coenen)
- Rechtstaalbeheersing (J. Gerits)
- Werkcollege Overheidsbestuur

Tweede kandidatuur :

- Inleiding Fiscaal Recht (J. Vanneste)
- Inleiding Sociaal Recht (W. Rauws)

- Sociale Ecologie (J. Vranken)
- Seminarie Bestuursproblemen (L. Goossens)

Bouwstenen : Departement PSW-UIA, 1972-1986.

Het departement PSW van de UIA begon zijn werkzaamheden in 1972. Aan de politieke wetenschappen werd geen eigenlijke richting voorbehouden. Wel werden in de eerste en in de tweede licentie telkens twee vakken daaraan besteed. Zo stonden in 1972 een tweedelige cursus en een seminarie Politieke Sociologie op het programma. In 1980 bleek dit aanbod uitgebreid te zijn tot vier deelvakken, nl.

- Politieke Besluitvorming en Bestuurskunde I en II
- Beslissingsmodellen
- Bestuurskunde

Docenten waren aanvankelijk J. Niezing (die ook aan de VUB doceerde), daarna (officieus) de Leidense politoloog Hoetjes en vanaf 1981 de Leuvense politiek-socioloog L. Huysse. In de studiegids van toen lezen we dat de nadruk o.m. zou liggen op conflicten en conflictbeheersing alsook op het beheer van ministeries en overheidsdiensten.

Zoals de PSW-UFSIA was ook de PSW-UIA begonnen met de ambitie een sterk gedifferentieerd studiepakket aan te bieden. Maar de recruitering van studenten viel wat tegen en bij de curriculumherziening van 1985 drong een afslanking van het aanbod zich op. Het bestaande aanbod werd samengebracht in een Afdeling Sociale Wetenschappen die bestond uit een Richting Cultuur- en Welzijnsbeleid en een Richting Bedrijfsbeleid. Daarnaast zou een Afdeling Politieke Wetenschappen verschijnen met één richting, nl. Internationale Politiek.

De keuze voor een nieuwe Richting Internationale Politiek was in vele opzichten een merkwaardige beslissing. Ze lag zeker niet in de lijn van de traditionele belangstelling van het departement. Voorheen werden weliswaar de vermelde politologische vakken aangeboden en bovendien het keuzevak Geschiedenis van de Internationale Betrekkingen (Y. Vanden Berghe). Maar dat was zowat het enige waarover men ter plaatse kon beschikken.

Na woord en wederwoord, en na enige druk vanwege de academische overheid, besloot men toch de gok te wagen. Een aantal overwegingen speelden daarbij een rol. Vooreerst kon het departement niet loochenen dat tamelijk veel kandidaten PSW van UFSIA overstapten naar de K.U. Leuven (en niet naar UIA) omdat daar licenties in de Politieke Wetenschappen bestonden. Vervolgens zou er op de arbeidsmarkt in Vlaanderen een behoefte voelbaar worden aan afgestudeerden die een plaats in allerlei internationale organisaties konden innemen. Ten slotte hoefde de hele operatie niet al te duur te kosten aangezien men docenten kon aantrekken die nu al werkzaam waren in de Faculteiten PSW, TEW en Rechten van de diverse universitaire instellingen in Antwerpen (UFSIA, UIA en RUCA).

De Richting Internationale Politiek, Departement PSW, UIA.

Naast een aantal algemeen vormende en methodologische vakken biedt het tweejarig licentieprogramma een aantal eigen vakken. Wie deze laatste overloopt, zal merken dat het programma op drie poten staat. Er werd geopteerd voor de studie van de Europese integratie, van de Noord-Zuid en van de Oost-West betrekkingen. Hierbij wilde men telkens vertrekken van de Belgische (en de Europese) beleidsvorming ter zake. We geven hier het programma weer met telkens de titel, de docent en het aantal college-uren. Vakken met een asterix staan ook op het programma van de éénjarige Bijzondere Licentie in de Internationale Politiek.

EERSTE LICENTIE POLITIEKE EN SOCIALE WETENSCHAPPEN**RICHTING INTERNATIONALE POLITIEK****AFDELING POLITIEKE WETENSCHAPPEN****1. VERPLICHTE VAKKEN****Algemeen vormende vakken**

Sociaal beleid, deel 1 – H. Deleeck	30
Overheidsfinanciën – J. Vanneste	30
Administratief recht – N.	30
* Bestuurlijke organisatie en bestuurskunde – F. Delmartino	30
* Antropologie – A. Woodward	30
* Geschiedenis van de internationale betrekkingen, deel 1 – Y. Vanden Berghe	30
* Geschiedenis van de internationale betrekkingen, deel 2 – Y. Vanden Berghe	30

Methoden

Informatieverwerking – E. Van Hove	30
Methoden van Organisatieontwikkeling – E. Van Hove	30
Planningstechnieken a – F. Van Loon	15
Taalbeheersing Engels – Praktische oefeningen – S. Geukens	40

2. VAKKEN VAN DE RICHTING INTERNATIONALE POLITIEK

* Politicologie – G. Dierickx	30
* Volkenrecht en volkenrechtelijke organisatie – M. Bossuyt	40
* Internationale organisaties – L. Cuyvers	30
* Internationale economie – L. Cuyvers	30
* Europees gemeenschapsrecht – P. Eeckman	30

3. KEUZEVAKKEN

(Maximum 2 in 1e licentiaat te kiezen uit het hiernavolgend vak en uit de vakken van de niet gevolgde richtingen)

Sociologie van de massamedia – H. Van Pelt 30

4. SEMINARIES

- * Politicologie – G. Dierickx 20
- * Bestuurskunde – F. Delmartino 20
- * Methoden van organisatieontwikkeling – E. Van Hove 20
- * Volkenrecht en volkenrechtelijke organisaties – M. Bossuyt 20
- * Geschiedenis van de internationale betrekkingen – Y. Vanden Berghe 20

TWEEDE LICENTIE POLITIEKE EN SOCIALE WETENSCHAPPEN

RICHTING INTERNATIONALE POLITIEK

AFDELING POLITIEKE WETENSCHAPPEN

1. VERPLICHTE VAKKEN

Methoden

Planningstechnieken b – E. Van Hove 15
Taalbeheersing Frans – praktische oefeningen – C. Berg 40

2. VAKKEN VAN DE RICHTING INTERNATIONALE POLITIEK

- * Actuele problemen van internationale politiek – N. 20
- * Problemen van vrede en veiligheid – L. Reyckler 30
- * Europese politieke integratie – G. Van Den Berghe 20
- * Europese economische integratie – G. Van Den Berghe 20
- Vergelijkende studie van het cultuurbeleid in Europa – N. 30
- * Het recht van de betrekkingen met de ontwikkelingslanden – M. Bossuyt 30
- * Actuele problemen van de derde wereld – F. Reyntjens 30
- Internationaal privaatrecht – A. Heyvaert 30

3. KEUZEVAKKEN

(in het totaal 2 vakken vrij te spreiden over 1ste en 2de licentie en te kiezen uit het vak PSW 214 en uit de vakken van de niet gevolgde richtingen).

4. SEMINARIES

- * Planningstechnieken – E. Van Hove 20

Besluit

Na de eerste, bemoedigende resultaten heeft het departement PSW-UIA zich voorgenomen de Afdeling Bestuurskunde en de Afdeling Politieke Wetenschappen, Richting Internationale Politiek, te consolideren. Vooral de laatste vereiste verdere investeringen op een drietal punten.

Ten eerste zal de richting gedragen moeten worden door voltijds academisch personeel in plaats van louter door deeltijdse en min of meer vrijwillige docenten. Met dit actiepoint werd een aanvang gemaakt toen onlangs hoogleraar Y. Vanden Berghe voltijds benoemd werd en vrijgesteld voor de Richting Internationale Politiek.

Ten tweede zal het curriculum van de richting een ruimere keuze van theoretische vakken moeten krijgen. Vele studenten waarderen wel de praktische oriëntatie van de richting maar wensen toch ook een sterker theoretisch gedachtengoed mee te krijgen. Ook hiervan zal werk gemaakt worden. Het departement zal een politologisch vak over de internationale politiek een bevoorrechte plaats op het curriculum geven.

Ten derde zal de richting een eigen onderzoeksbeleid gaan voeren. Nu al loopt er een FKFO-project over de Politieke Cultuur van Hogere Ambtenaren in samenwerking met vorsers van de universiteiten van Bamberg, Pittsburgh en Los Angeles. Dit internationale vergelijkend onderzoek zal eerlang nog aangevuld worden met bijdragen uit het Verenigd Koninkrijk en Zweden. Andere projecten, met hopelijk dezelfde comparatieve inslag, staan al op stapel.

De toekomst van de politieke wetenschap aan de UA ziet er beloftevol uit. Nu gebleken is dat de eerste initiatieven op nogal wat bijval mochten rekenen bij de studenten, kan gedacht worden aan een verdere consolidatie. Die zal wellicht gaan in de richting van een grotere samenwerking met de andere studierichtingen sociale wetenschappen. Dergelijke ontwikkeling schijnt trouwens in jonge universiteiten aan een zekere wetmatigheid te beantwoorden. In een eerste fase worden vele verschillende richtingen aangeboden. In een tweede fase blijven de meer levenskrachtige richtingen over en ontwikkelen ze een ruimere "gemeenschappelijke stam" naast een eigen aanbod van vakken. De richting Politiek hoeft deze evolutie niet te vrezen. Zo kan ze haar aanbod nog verder verruimen en verdiepen.

Summary: Political science at the Universitaire Instelling Antwerpen (UIA).

A political science program at the licenciate level is currently offered by the Department of the Political and the Social Sciences at the Universitaire Instelling Antwerpen (UIA). It was able to do so with the cooperation of staff-members of other departments and other institutes of the University of Antwerp. The program is mainly focused on international politics and more specifically on European integration, North-South and East-West relations, as seen from the perspective of Belgian and West-European policy-makers. Its methodology is multidisciplinary and encompasses political and juridical as well as historical and economical perspectives.

In the wake of the first encouraging from the student population, the Department has decided to strengthen further this Political Science branch of its program. It intends to invest more in full-time academic personnel and to add some more theoretical background courses to the present courses which emphasize mainly practical knowledge. Last but not least, it has initiated what it hopes shall be a new tradition of empirical research into the political culture and behaviour of international and supranational policy makers.

Selectie uit de toegestuurde werken. – Sélection des livres reçus. – Selection from the received books.

Belgische politiek – Politique belge – Politics in Belgium.

Politieke en administratieve instellingen – Institutions politiques et administratives – Political and administrative institutions.

A. ALEN, J. DUJARDIN, *Précis de droit administratif belge*. Bruxelles, E. Story-Scientia, 1989, 5 livres.

P. BERCKX, *De Cultuurpactwet onvoltooid en onbemind. 15 jaar bescherming van de ideologische en filosofische minderheden*. Antwerpen, Kluwer Rechtswetenschappen, 1989, 356 blz.

H. DUMONT (ed.), *Belgitude et crise de l'Etat belge*. Bruxelles, Facultés universitaires Saint-Louis, 1989, 306 p.

M. SWYNGEDOUW, *De keuze van de kiezer. Naar een verbetering van de schattingen van verschuivingen en partijvoorkeur bij opeenvolgende verkiezingen en peilingen*. Leuven, Departement sociologie, 1989, 333 blz.

E. WITTE, e.a., *Tussen restauratie en vernieuwing. Aspecten van de naoorlogse Belgische politiek (1944-1950)*. Brussel, VUB – Press, 352 blz.

Beleid – Politique – Policy

J. ACKAERT, C. DEKIEN, *Samenvoeging van gemeenten : veranderingen in de gemeentelijke organisatie en beleidsvoering. Beleidsevaluerend onderzoek m.b.t. de gemeenten uit het Vlaamse Gewest*. Leuven, Afdeling Bestuurswetenschap, 1989, 370 blz. + 139 blz. (tabellenbijlage).

R. MAES, F. DE RYNCK, *Gemeentelijk beleid in samenspraak. Leidraad voor een democratische en doelmatige besluitvorming*. Leuven, Afdeling Bestuurswetenschap, 1989, 190 blz.

Politieke sociologie – Sociologie politique – Political sociology.

M. BOTS, *Beknopte geschiedenis van de Liberale Partij*. Gent, Liberaal Archief, 1989, 68 blz.

M. BOTS (ed.), *Vader Hoste*. Gent, Liberaal Archief, 1989, 135 blz.

M. BRELAZ, *Leopold III et Henri De Man*. Genève, Editions des Antipodes, 1988, 340 p.

E. WITTE, P. VAN DE CRAEN (eds), *Taal en sociale integratie. Het probleem Brussel sinds Hertoginnedal (1963). Acta van het Colloquium VUB – CRISP van 20 en 21 oktober 1988. – Le problème de Bruxelles depuis Val Duchesse (1963). Actes du Colloque VUB – CRISP du 20 et 21 octobre 1988. Deel I – Volume I: Historische achtergronden – Aspects historiques; Deel II – Volume II: De evolutie sinds 1963 – L'évolution depuis 1963; Deel III – Volume III: Linguistische aspecten – Aspects linguistiques*. Brussel, VUB – Press, 1989, 503, 206 en 215 blz.

Vergelijkende politiek – Politique comparative – Comparative politics.

Le Centre international de documentation parlementaire de l'union interparlementaire, *Les Parlements dans le monde*. Bruxelles, Bruylant, 1986/87, 1661 p. (2 volumes).

R.P. CLAUDE, B.H. WESTON, *Human rights in the World Community. Issues and Action*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1989, 376 p.

H. SIEDENTOPH, J. ZILLER, (eds), *L'Europe des Administrations? Volume I: Synthèses comparatives; Volume II: Rapports nationaux*. Bruxelles, Etablissements Emile Bruylant, 1988, 348 et 752 p.

D. SIDJANSKI, U. AYBERK, *L'Europe du Sud dans la Communauté Européenne. Analyse comparative des groupes d'intérêt et de leur insertion dans le réseau communautaire*. Paris, Presses Universitaires de France, 1990, 275 blz.

E. WITTE, *Politiek en democratie. Omtrent de werking van de Westerse democratieën in de 19de en 20ste eeuw*. Brussel, VUB – Press, 1990, 367 blz.

J. ZILLER, *Egalité et mérite. L'accès à la fonction publique dans les Etats de la Communauté européenne*. Bruxelles, 1988, 350 p.

Andere staten – Autres états – Other states.

Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen, *Jaarboek 1988*. Groningen, Rijksuniversiteit, 1989, 271 blz.

P. IGNAZI, *Il polo escluso. Profilo del Movimento Sociale Italiano*. Bologna, Società Editrice Il Mulino, 1989, 414 p.

Internationale politiek – Politique internationale – International politics

R. YAKEMTCHOUK, *Aux origines de la seconde guerre mondiale 1919-1939*. In: *Studia Diplomatica*, 1989, nos 4-5-6, 350 p.

Instrumenten voor onderzoek – Instruments de recherche – Instruments for research.

W. DEWACHTER, M. MAES, *In handbereik. Handbibliotheek en Handleiding bij het documentenonderzoek voor de politoloog in opleiding.* Leuven, Afdeling Politologie, 1989, 128 blz.

I. DE SCHUYTER, *Geschiedenis van het Belgisch Liberalisme. Een selectieve bibliografie.* Gent, Liberaal Archief, 1989, 76 blz.

Politologisch Instituut

Raad van Bestuur*

Herman BALTHAZAR, buitengewoon hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Gent en aan de Vrije Universiteit Brussel, gouverneur van de provincie Oost-Vlaanderen.

Maurice BOEYNAEMS, gewoon hoogleraar em. aan de Koninklijke Militaire School.

Jan CEULEERS, directeur-generaal televisie van de Belgische Radio en Televisie.

Lode CLAES, beheerder van vennootschappen.

Herman DE CROO, buitengewoon hoogleraar aan de Vrije Universiteit Brussel, volksvertegenwoordiger.

Roger DÉPRE, gewoon hoogleraar aan de Katholieke Universiteit te Leuven.

Jan DE MEYER, gewoon hoogleraar em. aan de Katholieke Universiteit te Leuven.

Wilfried DEWACHTER, gewoon hoogleraar aan de Katholieke Universiteit te Leuven.

Guido DIERICKX, hoogleraar aan de Universitaire Faculteiten Sint-Ignatius te Antwerpen en aan de Universitaire Instelling Antwerpen.

Marc ELCHARDUS, gewoon hoogleraar aan de Vrije Universiteit Brussel.

Helmut GAUS, gewoon hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Gent.

Luc HUYSE, gewoon hoogleraar aan de Katholieke Universiteit te Leuven.

Rudolf MAES, gewoon hoogleraar aan de Katholieke Universiteit te Leuven.

Marc PLATEL, hoofdredacteur bij Het Belang van Limburg.

Luc REYCHLER, gewoon hoogleraar aan de Katholieke Universiteit te Leuven.

Hugo SCHILTZ, vice-eerste minister en minister van Begroting en Wetenschapsbeleid.

Frank SWAELEN, voorzitter van de Senaat.

Eli VAN BOGAERT, gewoon hoogleraar em. aan de Rijksuniversiteit te Gent.

Paul VAN DE MEERSSCHE, gewoon hoogleraar aan de Katholieke Universiteit te Leuven.

Yvan VANDENBERGHE, hoogleraar aan de Universitaire Instelling Antwerpen en aan de Economische Hogeschool Limburg.

August VAN DEN BRANDE, hoofdbibliothecaris en docent aan de Rijksuniversiteit te Gent.

Mieke VAN HAEGENDOREN, hoogleraar aan de Economische Hogeschool Limburg, kabinetschef van de staatssecretaris voor Pensioenen.

Karel VAN MIERT, buitengewoon docent aan de Vrije Universiteit Brussel, Europees commissaris, bevoegd voor vervoersbeleid, consumentenbeleid, krediet en investeringen.

Guy VAN OUDENHOVE, gewoon hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Gent.

Els WITTE, gewoon hoogleraar aan de Vrije Universiteit Brussel, voorzitter van de raad van beheer van de Belgische Radio en Televisie.

Bureau**

Hugo VAN HASSEL, *voorzitter*.

Wilfried DEWACHTER, *hoofdredacteur*.

Maurice BOEYNAEMS, *secretaris*.

Yvan VANDENBERGHE, *thesaurier*.

Jan CEULEERS, August VAN DEN BRANDE en Mieke VAN HAEGENDOREN, *leden*.

* Samenstelling ingevolge de beslissing van de Algemene Vergadering van 17 februari 1986.

** Mandaat toegekend door de Algemene Vergadering van 17 februari 1986.

RES PUBLICA

Tijdschrift voor Politologie – Revue de Science Politique

Uitgegeven door het Politologisch Instituut v.z.w.

Publié par le Politologisch Instituut a.s.b.l.

Hoofredacteur – Rédacteur en chef: Wilfried DEWACHTER

Redactiesecretaris – Secrétaire de rédaction: Mieke VERMINCK

Redactieadres – Adresse de la rédaction

E. Van Evenstraat 2B, B-3000 Leuven

De bijdragen moeten persklaar aangeboden worden, getypt met dubbel interlinie. Zij moeten vergezeld zijn van een Engelstalige samenvatting van maximum 150 woorden. De niet opgenomen manuscripten worden niet teruggezonden.

De Nederlandse teksten dienen in de voorkeurspelling gesteld. Het Politologisch Instituut neemt geen verantwoordelijkheid op zich voor de uitgebrachte meningen; deze verbinden alleen de auteurs.

Niets uit dit tijdschrift, behalve de abstracts, mag worden veeleelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Les articles qui nous sont envoyés devront être dactylographiés en double interligne et accompagnés d'un court résumé (max. 150 mots) en anglais. Les manuscrits non insérés ne sont pas rendus.

Le «Politologisch Instituut» n'assume pas la responsabilité des opinions émises; celles-ci n'engagent que les auteurs.

Tous droits de traduction, d'adaptation et de reproduction (sauf les résumés), y compris les microfilms et les photocopies, sont réservés pour tous pays.

Erratum R.P. 1989, nr 3: Kaftontwerp-Maquette: Lutt Clijsters

Abonnements- en verkoopvoorwaarden van het tijdschrift Conditions d'abonnement et de vente de la revue

1. Jaarabonnement – Abonnement annuel	B.F. - F.B.
persoon - personne	850
Instelling - Institution	1.800
Uitsluitend voor België: student (mits vermelding van de universiteit, de studierichting, het studiejaar en het inschrijvingsnummer aan de universiteit) - Uniquement pour la Belgique: étudiant (en mentionnant l'université, l'orientation et l'année des études, le numéro d'immatriculation)	500
2. Verkoop per nummer (nog uitsluitend vanaf 1980) - Vente au numéro (à partir de 1980 seulement)	
persoon - personne	300
Instelling - Institution	600
Verkoop dubbel nummer (nog uitsluitend vanaf 1980) - Vente numéro double (à partir de 1980 seulement)	
persoon - personne	600
Instelling - Institution	1.200
3. Verzameling van 1963 tot 1976 (zo lang de voorraad strekt) Collection de 1963 à 1976 (jusqu'à épuisement du stock)	
België - Belgique	5.000
Andere landen - Autres pays	6.000

ZETEL VAN HET INSTITUUT – SIEGE DE L'INSTITUT

Politologisch Instituut v.z.w.: Egmontstraat 11, B-1050 Brussel
Politologisch Instituut a.s.b.l.: rue d'Egmont 11, B-1050 Bruxelles
Rekening - Compte: 091-0034240-28

Het tijdschrift RES PUBLICA wordt uitgegeven met de steun van het Ministerie van Onderwijs

Wettelijk depot - Dépôt légal : D/IRP 1969/4
ISSN 0486-4700

Gedrukt in België - Imprimé en Belgique

RES PUBLICA

Belgian Journal of Political Science

Editor: Wilfried DEWACHTER

Assistant editor: Mieke VERMINCK

Address: Van Evenstraat 2B, B-3000 Leuven

Manuscripts to be considered for publication should conform to the following requirements: two type-written copies (double-spaced) must be submitted, ready for press: they must include a summary in English, not longer than 150 words. Manuscripts that are not accepted are not returned.

The «Politologisch Instituut» bears no responsibility for opinions expressed by authors; the latter are solely responsible for the opinions they forward.

No part of this publication, except the abstracts, may be reproduced in any form by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the publisher.

Annual subscription and sales conditions

1. Annual subscription	
Individuals	850 BF
Institutions	1.800 BF
2. Single issue (only from 1980 on)	
Individuals	300 BF
Institutions	600 BF
Double issue (only from 1980 on)	
Individuals	800 BF
Institutions	1.200 BF
3. Collection 1963-1976 (as long as the issues in stock last)	
Belgium	5.000 BF
Other countries	6.000 BF

Claims for undelivered copies must be made no later than three months following month of publication. The publisher will supply missing copies when losses have been sustained in transit and where the reserve stock will permit.

PUBLISHER

POLITOLOGISCH INSTITUUT v.z.w. : Egmontstraat 11, B-1050 Brussels

Subscriptions can be paid by bank account: 091-0034240-28.
and 300.82.940 for the Netherlands

The Journal RES PUBLICA is sponsored by the Belgian Ministry of Education

The articles of Res Publica are abstracted in the following journals

- ABC POL SCI.
Advanced Bibliography of Contents: Political Science and Government.
- International Bibliography of Political Science
Bibliographie internationale de science politique.
- International Bibliography of the Social Sciences
Bibliographie internationale des sciences sociales.
- International Bibliography of Economics
Bibliographie internationale de science économique.
- Social Sciences Citation Index. An International Multidisciplinary Index to the Literature of the Social, Behavioral and Related Sciences.
- Sociological Abstracts.
- Bulletin analytique de documentation politique, économique et sociale contemporaine.
- United Nations. Monthly Bibliography. Selected articles.
Nations Unies. Bibliographie mensuelle. Articles sélectionnés.
- Bulletin de Renseignements documentaires. Communautés Européennes.
Documentation bulletin. European Communities.

Printed in Belgium

Res Publica wordt gesubsidieerd door :

- *Het Ministerie van Onderwijs.*

en verschijnt ook met de steun van :

- *De Algemene Spaar- en Lijfrentekas.*
- *De Bestendige Deputatie van de Provincie Brabant.*
- *C & A België.*
- *De Nationale Bank van België.*
- *De Nationale Maatschappij voor Krediet aan de Nijverheid.*

Met oprechte dank !

Het Politologisch Instituut.